

*„... az oktatásnak nem földinek, nem hiúságosnak &c. kell lenni...”:
Írásértelmezés és retorika a késő barokk prédikációirodalomban*

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
az irodalomtudomány tudományágban

Írta: **Mercs István** okleveles magyar-történelem szakos tanár

Készült a Debreceni Egyetem Irodalomtudományok Doktori Iskolája
(Magyar és összehasonlító irodalomtudományi programja) keretében

Témavezető: Dr. ....
(olvasható aláírás)

A doktori szigorlati bizottság

elnöke: Dr. ....

tagjai: Dr. ....

Dr. ....

A doktori szigorlat időpontja: 200... ..

Az értekezés bírálói: Dr. ....

Dr. ....

Dr. ....

A bírálóbizottság

elnöke: Dr. ....

tagjai: Dr. ....

Dr. ....

Dr. ....

Dr. ....

A nyilvános vita időpontja: 2010. ....

„Én, Mercs István teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.”

.....

aláírás

Kelt: Nyíregyháza, 2010. október 1.

Doktori (Ph.D.) értekezés

Merics István

*„... az oktatásnak nem földinek,
nem hiuságosnak &c. kell lenni...”:
Írásértelmezés és retorika a késő barokk
prédikációirodalomban*

Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar

2010

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék	4
Bevezető	6
I. A Pázmány-szövegek egyik felhasználási lehetősége Kelemen Didák és Bernárd Pál munkáiban	13
1. Egy látható nyom nélküli polémia rejtélye.....	13
2. Hitvita és/vagy prédikáció (?).	17
3. Summázat	23
II. A pasztorációs (el)hivatás és (ön)azonosság Csúzy Zsigmond prédikációiban: Az írásértelmezés egy típusa a késő barokk korszakban.....	26
1. A csodálatos halfogás történetének megközelítési lehetőségei	26
2. A történelemben érvényesülő azonos	31
2. 1) A quadriga exegetikai szabályrendszere Csúzy Zsigmond prédikációiban	31
2. 2) A tipológia és az allegória mint exegetikai eljárások Csúzy hitszónoklataiban	36
2. 3) Summázat	41
3. A jelenben érvényesülő (ön)azonos.....	42
3. 1) A közösségi és papi erények és hibák katalógusa	42
3. 2) Az öninterpretáció narratív struktúrája Csúzy igehirdetésében	47
3. 3) Summázat	51
III. Periodicitás és paralelizmus egy késő barokk prédikátor időről alkotott képzetében: Csúzy Zsigmond a történelmi és egyéni időről	52
1.1) A téma és variánsai: az exordiumban.....	52
1.2) A téma és variánsai: a septuagesima beszédben	56
2. A konklúziók	62
IV. „Ádám a gyümölcsfán vétkezett, én a keresztfán teszek érette eleget”: A bűnbeesés és a keresztáldozat értelmezése Csúzy Zsigmond prédikációiban	70
1. A bűnbeesés és a keresztáldozat tanának dogmájáról	70
2. Az „ó-ember” teológiája Csúzy Zsigmond prédikációiban.....	73
2.1) A bűnbeesés mint az első emberpár személyes lélektani drámája.....	74
2.2) A bűnbeesés kultúrantropológiai aspektusai	76
2.3) A bűnbeesés teológiai koncepciója	77

3. A keresztáldozat üdvtörténeti fordulópontjának ábrázolása Csúzy Zsigmond hitszónoklataiban.....	82
3.1) „... mert őbenne, nem a pusztán száraz fát (...) tiszteljük, imádjuk...”.....	82
3.2) „... lelki vigasztalással izlellyük keserves szenvedésének drága gyümölcsét...” ..	85
3.3) „... ezek a Szent Sebek, az egész föld színére kiárasszák az igaz hitet ...”	90
V. A prédikáció műfajának „klasszicizálódása”: Pázmány Péter, Csúzy Zsigmond és Török Damascén prédikációiról	98
1) Három korszak, három prédikátor, három igehirdetői gyakorlat.....	98
2) A kötet által megcélzott befogadó.....	99
3) Retorikai pozíció és beszédmód.....	102
4) Az auktorhasználat	104
5) Az igehirdetés válasza a valláskritikára	107
6) A késő barokk retorikai gyakorlat hagyománya Török Damascénnél	111
7) A retorikai gyakorlat módosulása	116
8) Summázat.....	125
Képmelléletek.....	129
Irodalomjegyzék.....	138

Bevezető

Pázmány kánoni értékű prédikációirodalma után kibontakozó, a magyar katolikus egyházi barokk jegyeit magán hordozó igehirdetői gyakorlat vizsgálata az utóbbi időben megelégnék. Ennek köszönhetően markánsabban a kutatás látóterébe került Csúzy Zsigmond (?-1729) és Kelemen Didák (1683-1744) munkássága is, akiknek hitszónoklataira kiemelt figyelmet fordít jelen disszertáció.¹ Alakjuk, munkásságuk időről időre megjelenik a korszak történeti szempontú áttekintéseiben, bár a róluk megjelent publikációk még mindig nem túl jelentős számúak terjedelmes életművükhöz viszonyítva.

A munka fejezeteinek egymásutánisága kiragadott, de jellemzőnek ítélt szövegek tárgyalása által azt a történeti folyamatot kívánja érzékeltetni, amely a pázmányi modell barokk vonásait leginkább kiteljesítő XVIII. század eleji szerzőktől elvezet a XIX. század elejének letisztultabb műfaj- és formakezeléséhez, stílusváltozatához. Mindez olyan problémakörök kiemelésével valósul meg, amelyek bár meghatározóan teológiai jellegűek, de immanens tartalmuk segítségével kifejezik a korszakban jelentkező világnézeti, társadalmi mozgásokat.

A XVIII. század első harmadában a prédikáció még őrizte meghatározó szerepét, amely Pázmány korára is jellemző volt. Ezt mintegy felerősítette a török kiűzése és a Rákóczi-szabadságharc lezárulása után kiépülő intézményrendszer és a meginduló katolikus megújulás, avagy ellenreformáció. A változó történelmi és társadalmi környezetben megváltozott a megszólalás pozíciója. Csúzy Zsigmond hitszónoklatokban kifejeződő vehemenciája vagy Kelemen Didák kegyessége nem csupán retorikai-homiletikai megnyilatkozás, hanem egy-egy társadalmilag, vallási szerep és lelkeség által determinált magatartásforma. E két szerző prédikátori tevékenységének párhuzamaiban megragadhatók a késő barokk hitszónoklat legfőbb jegyei, működésük dichotómiája pedig kijelöli a korszak populáris igehirdetői gyakorlatának egy-egy pólusát.

---

¹ Csúzy Zsigmond nyomtatásban megjelent prédikációskötetei a következők: *Zengedező sip-szó*, Pozsony, 1723. (továbbiakban: *Z.s.*); *Evangeliumi trombita*, Pozsony, 1724. (továbbiakban: *E.t.*); *Lelki éhséget enyhítő evangeliumi kölcsönözött három kenyér*, Pozsony, 1724.; *Kosárba rakott aprólékos morzsalék*, Pozsony, 1725. (továbbiakban: *M.*); *Egész esztendőre való hármasság prédikációk*, Pozsony, 1725.

Kelemen Didák számos egyházi műfajban (pl. halotti beszéd, katekizmus) megmutatta elhivatottságát. Hitszónoklatait a következő kiadványokban publikálta: *Urnapi és Sz. Antal napi predikációk ...*, Kassa, é.n.; *Búza fejek...*, Kassa, 1729.; *Lelki Öröm...*, Kassa, 1732.; *Szent Mise...*, Kassa, 1737.

A két szerzetes által megtestesített dichotómia már felvetődött Mihalovics Ede prédikációtörténeti monográfiájában, aki az alapján ítélte meg a hitszónokok teljesítményét, hogy az igehirdető mennyire igazodik az általa, azaz a XIX–XX. század fordulóján élt kutató által elgondolt népi befogadó értelmi szintjéhez. Csúzyt túlburjánzó retorikája miatt úgy tekintette, mint aki „a tereferélést tartotta népszerűnek”, s így eltávolodott a feltételezett ideális népi befogadó elvárásaitól. „Nagyon különös fogalma lehetett a népről, mikor ilyesmit tartott népszerűnek” – állapítja meg a pálos szerzetesről.² A prédikációtörténeti monográfia szerzője szerint leginkább Kelemen Didák hitszónoklatainak kifejtő retorikája, világos és követhető gondolatmenete, egyszerű nyelvhasználata igazodott befogadóhoz.³

Mihalovics jó érzékkel jelölte ki a késő barokk prédikációirodalom sarokpontját képező személyek tevékenységét, de értékelésébe hiba csúszott. Egyrészt a popularitás szempontjából nem az a fontos, hogy az alkotó mit gondol megcélzott közönségéről – egyébként ebben is árnyalásra szorulna kijelentése –, hanem az, hogy befogadók miként értékelik azt, amit kapnak. Márpedig az öt vaskos kötetet publikáló, ill. a jezsuita rendszékházban Szt. Ignác napján ígét hirdető Csúzy korabeli népszerűségét nehéz lenne vitatni. Másrészt a teljesebb kép felvázolásához a két prédikátort nem vagylagos alapon, egymás ellenében célszerű vizsgálni – minden valószínűség szerint a kortárs hallgatóság sem így tett –, hanem egymás fényében. Harmadrészt pedig az egyes igehirdetők vizsgálatnál nem szabad figyelmen kívül hagyni a megkerülhetetlen viszonyítási pontként tekintett Pázmány-modell működtetésének mikéntjét, szöveghagyományának gyakoriságát, mivel ez világos tendenciát mutat. Az újabb kutatások igazolják, hogy míg Csúzy csak elszórt részleteiben, addig Kelemen Didák a szövegszerűség és a gondolatvezetés terén is szorosan kötődik Pázmányhoz. A Mihalovics által Kelemen Didák kapcsán hitszónoki erényként joggal hangoztatott transzparencia mögött tehát ott található az érsek megkérdőjelezhetetlen tekintélye.

A két szerzetes között az igehirdetői gyakorlatban, a megszólalás vehemenciájában, s nem utolsósorban a Pázmány-hagyomány milyenségében és mértékében tapasztalható eltérések háttérben indokoltan feltételezzük a személyiségükben és lelkeségükben megfigyelhető különbségeket. A Csúzy Zsigmond által tanúsított nyelvi magatartás a hívek feltétel nélküli érzelmi azonosulására épített, míg Kelemen Didák együttműködő elfogadásra kívánta rávenni hallgatóságát. Csúzy személyiségét és prédikációirodalmát, nyelvi

---

² Vö. MIHALOVICS Ede, *A katolikus prédikáció története II.: Pázmány Pétertől napjainkig*, Bp., 1901, 173–74.

³ MIHALOVICS Ede, *i.m.*, 180.

magatartását ebben a korrelációban az teszi különösen izgalmassá, hogy – a főrangúak előtt praktizáló Padányi Bíró Márton (1693–1762) veszprémi püspökkel együtt – az egyik utolsó megszólaltatója a diadalmas barokk vallásosságnak úgy, hogy munkássága még szélesebb társadalmi reprezentációt kapott.

Fontos megállapítanunk, hogy a XVIII. század első harmadában a teológia még olyan tekintélyt, az állam olyan támaszt, a főúri mecénatúra pedig olyan segítséget jelentett a katolikus prédikátorok számára, amely feljogosított a hitelvek ellentmondást nem engedő képviselőjére. Ugyanakkor már felsejlettek azok az erodáló tényezők, amely a század végére az egyház szerepének átértékelődéséhez vezettek. A homiletika évszázadok alatt beidegzett válaszai már érezhetően gyengülő feleletet nyújtottak az olyan kérdésekre, mint a világias szemlélet és gondolkodásmód terjedése, vagy a társadalmi szerep átértékelődésének következményeként jelentkező identitásválság.

A későbbiekben az egyház fokozatos térvesztése már anakronisztikussá tette a pálos szerzetes gondolkodásmódjával és nyelviségével rokonítható megnyilvánulásokat. Ennek belátásához elég a Csúzyhoz hasonlóan heves vérmérsékletéről (el)híres(ült), „legkifinomultabb veszélyérzetű és legizgágább hitvédő”⁴ Szaitz Leó Mária (1746–1792) fogadtatására gondolnunk.⁵

A XVIII. század elején megvalósuló hitképviselőt a század végére a hitvédelem váltja fel. Csúzy praktizálásával és igehirdetésével a magyar barokk próza egyik lehetséges, de tovább már nem működtethető és nem írható végpontját jelölte ki, ahogy ezt az ezzel sok tekintetben párhuzamba állítható későbbi prédikátor, a „vértolulásosnak” minősített Szaitz Leó törekvéseinek visszhangtalansága mutatja. A régi formák és új tartalmak kontroverziájában vergődő prédikációirodalom megújulásához a mérsékelt hangütés viszközelebb, mint azt disszertációm utolsó fejezetében Török Damaszcén (1757–1824) igehirdetését vizsgálva szemléltetni kívánom. Ez viszont metódusát tekintve a Pázmány ill. Kelemen Didák által megvalósított modellel mutat párhuzamot.

E történeti ív felvázolását azért fontos a bevezetésben hangoztatni, mert dolgozat fejezeteiben főként a korszak írásértelmezése és retorikai metódusa közötti kapcsolat bemutatását tekinti feladatának. A késő barokk periódus kultúrantropológiai, irodalomszociológiai, mentalitástörténeti, kommunikációelméleti rendszerének, ill. az előző és követő időszakokhoz való viszonyának feltárásához szeretne hozzájárulni.

---

⁴ BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi Kiadó, 1995, 151.

⁵ E lehetséges analógia felvetését köszönöm János István tanár úrnak.

Megkülönböztetett figyelmet fordít a bibliai hermeneutika és az igehirdetői praxis szempontrendszerének érvényesítésére. Az interdiszciplináris megközelítési mód indíttatását és magyarázatát elsősorban a téma izgalmas volta szolgáltatja. Ugyanakkor a kutatás során számolni kellett a „megelőzöttség” tényével, amivel például a retorikai elemzések során szembesülhetünk. Ezért is szükséges tehát áttekinteni, hogy miként alakult értekezés centrális személyiségeinek recepciója a tudományos irodalomban.

A pálos szerzetesként praktizáló Csúzy Zsigmondra elsők közt a nyelvtörténész Réthei Prikkel Márián századelőn megjelent tanulmánya hívta fel a tudomány figyelmét, melyben a hitszónokot mint tudatos nyelvújítót mutatta be.⁶ Az ő eredményeihez fűzött kritikai észrevételeket Simai Ödön.⁷ Néprajzi kontextusban említi a prédikátort rövid, szöveggközlő jellegű cikkeiben Juhász Miklós.⁸

Csúzy életére vonatkozóan közölt értékes adatokat Esze Tamás, aki kideríti, hogy a szerzetes a Rákóczi-szabadságharc alatt tábori pap volt, sőt egy dulakodás során embert is ölt.⁹ A felkelésben való részvételére, s a fennálló társadalmi viszonyokat könyörtelenül ostromozó hangnemére alapozva Angyal Endre mint kuruc papot állítja be az igehirdetőt.¹⁰ Ezzel a megközelítéssel száll szembe Lukácsy Sándor, mondván, hogy a hazáért való aggodás és a feddőzés ősi kelléke a prédikációnak.¹¹

Koltay-Kastner Jenő megállapítása szerint „Pázmány Péter erkölcsstanító és dogmatikusan fejtegető prédikációs típusa teljesen háttérbe szorul, a poklot és a mennyországot festő, Szűz Máriát, szenteket, mártírokat dicsérő beleélő prédikációkkal szemben. Landovics István, Illyés András és öccse István, Baranyai Pál, Csúzy Zsigmond, Bertalanffy Pál, s főleg Padányi Biró

---

⁶ RÉTHEI PRIKKEL Márián, *Csúzy Zsigmond szavai*, Bp., Nyelvészeti Füzetek 59. sz, 1909.

⁷ SIMAI Ödön, *Csúzy Zsigmond szavai*, MNyr, 1911, 308–15; 356–64; 403–06; 453–58.

⁸ JUHÁSZ Miklós, *XVIII. századi egyházi szónok a divatról*, Ethnographia, 1944, 43.; Uő, *XVIII. századi babonák és ördögösségek*, Ethnographia, 1944, 97–99.

⁹ „Ordódi György lovas testőrezredének káplánja az ezred 1706. aug. 31-én kelt táblázata szerint. Megölt egy katonát, aki megtámadta. Bikk László ezredes Csáton 1709. márc. 18-án kelt levelében arról értesíti Borsod vármegyét, hogy a katona katolikus vallású és nem igaz a vád, hogy a páttert a tiszték és a katonaság »halálra fenyegetnék.«” ESZE Tamás, *Tábori papok Rákóczi hadseregében*, Egyháztörténet, 1943, 65.

¹⁰ ANGYAL Endre, *Csúzy Zsigmond magyarsága*, ItK, 1957, 216–226.

¹¹ LUKÁCSY Sándor, *Kuruc pap? = Uő, Isten gyertyácskái*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 1994, 217–236. A szerző ezen tanulmánygyűjteményében és *A végtelen jövő*, Balassi Kiadó, Bp., 1998-as kötetében több értékes megállapítást tesz Csúzy Zsigmond munkásságára.

Márton veszprémi püspök, mind többé-kevésbé ennek az iránynak a követői, mit már prédikációgyűjteményeik hamisítatlan barokk címei is világosan hirdetnek.”¹² Ezt alapul véve Bán Imre Csúzy stílusát „a késői seicento modor” keretén belül határozta meg.¹³ A pálos igehirdető prózáját a következőképp jellemzi: „Csúzy stílusában megvan a nyelvi bőség, de sokszor hiányzik belőle a logikai fegyelem, s erre még nem volt példa a magyar barokk prózában. Oka e jelenségnek nyilván az a folytonosan bonyolító modorosság, amelyet az *argutia* divatosnak érzett követelményével magyarázhatunk.”¹⁴

A minorita Kelemen Didák a katolikus megújulás során kifejtett sokszínű és látványos eredményeket hozó tevékenységének köszönhetően erősebben és folyamatosan jelen volt a történeti tudatban. Tiszántúli missziójának eredményeként telepedett meg a rend Nyírbátorban és Miskolcon. Kultuszának új lendületet adott, hogy az 1920-as években megindult boldoggá avatási eljárása, amely azonban különböző hátráltató körülmények miatt máig függőben van.¹⁵ Az 1920-as években a szintén minorita és Miskolcon tevékenykedő Csák Alajos Cirjék tesz sokat Kelemen Didák emlékének fenntartására, monográfiát is ír róla.¹⁶ Az 1960–80-as években a Rómában működő Rákos B. Raymund vállalta fel, hogy előremozdítsa a boldoggá avatási eljárást. Az ő tollából származik Kelemen

---

¹² KOLTAY-KASTNER Jenő, *A magyar irodalmi barokk*, Budapesti Szemle, 1944, 128. Fontos megemlíteni, hogy a modern kutatás a Koltay-Kastner Jenő által említett késő barokk prédikátorok közül pl. Illyés Andrásnál és Illyés Istvánnál is jelentős Pázmánytól származó, kompilált szöveget tárt fel.

¹³ BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1970, 60.

¹⁴ BÁN Imre, *A magyar barokk próza változatai = Uő, Eszmék és stílusok*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1976, 194.

¹⁵ Az 1930-as évek végén például a II. világháborút kitörése akadályozta ezt meg. 1939-ben Adalberto Topolinski, a ferences rend szentté avatási ügyeinek általános kérelmezője Miskolcon járt, hogy az eljárás megindításához szükséges iratokat összegyűjtse. Miután végzett feladatával továbbutazott Lengyelországba. Ekkor azonban a németek megkezdték Lengyelország elfoglalását, Topolinski német fogságba került. A szélesebb közvélemény előtt tartja magát az a vélemény, hogy a magával vitt iratoknak nyoma veszett. Vö. *A miskolci Minorita Plébánia weboldala*, <http://miskolc.minorita.hu/modules.php?name=Content&pa=showpage&pid=22> Maczák Ibolya 2009-ben közzé tett közlése alapján viszont a dokumentáció a Gyulafehérvári Érseki Levéltárban található. Ld. MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás a 17–18. századi prédikációkban*, Bp., WZ Könyvek (Szépmíves Bt.), 2009, 98–99.

¹⁶ CSÁK Alajos Cirjék, *Kelemen Didák csodás élete és működése*, Miskolc, Magyar Jövő Nyomdaüzem, 1927.

Didák pályájának és életművének legátfogóbb feldolgozása.¹⁷

Az 1990-es években Lukácsy Sándor figyelemfelkeltő, alapvető tanulmányainak köszönhetően nőtt az érdeklődés a késő barokk korszak katolikus prédikátorainak irodalmi munkássága iránt. Napjainkban többen végeznek ezen a területen vizsgálódást. Az alkalmanként megszólaló kutatók mellett két doktori dolgozat is innen választott témát. A késő barokk kor más szerzői mellett Csúzy Zsigmond és Kelemen Didák igehirdetői tevékenysége megkülönböztetett szerepet kapott Tasi Réka a Debreceni Egyetem magyar és összehasonlító irodalomtudományi iskolájában 2007-ben megvédett „*Sem emberi, sem anygali nyelvel ki nem mondhatni*”: A populáris barokk prédikáció retorikája mint a nyelv elégtelenségének tapasztalata című disszertációjában.¹⁸ Ennek a disszertációnak a szerkesztett, átdolgozott változata a közelmúltban nyomtatott formában is napvilágot látott.¹⁹ 2008-ban Maczák Ibolya szerzett PhD-fokozatot a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen a „*Nem lopjuk azt, amit örökségül vettünk a mi régi atyáinktól*”: Kompilálás és excerpálás a magyarországi barokk kori prédikációkban című értekezésével,²⁰ ami átdolgozva 2009 során könyv alakban is megjelent.²¹ Maczák Ibolya a kompilálás és excerpálás szövegalkotási eljárásait vizsgálta, s az egyik legrészletesebben tárgyalt szerző Kelemen Didák, de kitér Csúzy Zsigmondra is.

A két hitszónok személyét is érintő, a közelmúltban lezajlott tudományos ülések közül fontos megemlíteni a 2006. október 16–18-án Piliscsabán megrendezett *Nemzetközi pálos rendtörténeti konferenciát*,²² és a 2008. május 22–23-án Pécsen lebonyolított *Pálosok öröksége konferenciát*. Miskolcon 2008. április 17–18-án került sor a *Veritatem Facere in Caritate: Kelemen Didák csodás élete és működése* című emlékülésre.²³

---

¹⁷ RÁKOS B. Raymund, *Ugye, atyafiak?!: Isten szolgája P. Kelemen Didák, O.F.M. Conv. élete 1683–1744*, Róma, 1975.

¹⁸ A disszertáció elektronikusan elérhető: <http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/3052/5/disszertacio.pdf>

¹⁹ TASI Réka, *Az isteni szó barokk sáfárai*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Nyomda, 2009 (Csokonai Könyvtár 45).

²⁰ A doktori dolgozat elektronikusan formában a következő helyen található: <http://www.btk.ppke.hu/db/06/1D/m0000161D.pdf>

²¹ MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak...*

²² Az előadások szerkesztett változatát ld. *Decus solitudinis::Pálos évszázadok*, szerk. ÓZE Sándor, SARBAK Gábor, Bp., Szent István Társulat, 2007. (Művelődéstörténeti műhely. Rendtörténeti konferenciák 4/1)

²³ Kiadványként ld. *Publicationes Universitatis Miskolcensis: Tanulmányok Kelemen Didák tiszteletére, a 2008. április 17–18-án megrendezett konferencia előadásai*, szerk. HORVÁTH Zita, Miskolc, 2008.

A forráskiadványok közül az általunk vizsgált területet érintik Lukácsy Sándor²⁴ és Szelestei Nagy László²⁵ válogatásai. Szemelvényeket tett közzé Kelemen Didák műveiből Rákos B. Raymund, aki válogatásában a prédikációkból is számos részletet publikált.²⁶ Fontos dokumentumként meg kell említenünk, hogy ugyancsak ő rendezte sajtó alá a minorita szerzetes általa ismert leveleit.²⁷ Összességében azonban kijelenthetjük, hogy a korszak vallási fogantatású szövegei, ezen belül a prédikációk az (irodalmi) közvélemény előtt kevésbé ismertek, nehezen hozzáférhetők. Épp ezért munkám során igyekeztem minél többet felvillantani abból a nyelvi-stilisztikai gazdagságból, amely a késő barokk jegyében fogant prédikációk sajátja.

---

²⁴ *Zengedező sípszó: száz szemelvény a régi magyar egyházi irodalomból I-II.*, szerk. és jegyzetelte LUKÁCSY Sándor, Pécs, Jelenkor Kiadó, 2002 (Sion-hegyi Könyvtár).

²⁵ *Régi magyar prédikációk 16–18. század*, szerk. SZELESTEI NAGY László, Bp., Szent István Társulat, 2005.

²⁶ *P. Kelemen Didák műveiből*, vál. Rákos B. Raymund, Róma, 1985.

²⁷ *P. Kelemen Didák levelei (1714–1743)*, s. a. r. RÁKOS B. Raymund, Róma, 1978.

I. A Pázmány-szövegek egyik felhasználási lehetősége Kelemen Didák és Bernárd Pál munkáiban

1. Egy látható nyom nélküli polémia rejtélye

1741-ben megjelent egy 464 oldalas, mutatókkal – ezek az idézett bibliai helyeket, s a főbb passzusokat adják meg – ellátott, ABC rendbe szedett cím- és névjegyzékkel rendelkező, alapos felkészültséget igazoló hitvédő könyv. Már a cím is árulkodó: *Igasság paisa mellyel a Krisztustól szerzetetett Sákramentomi Sz. Vatsora felől, a Helvetziai Confessióban ki adatott Igaz Tudományt erősíti És valamelly Tudós Rom. Catholicus egyházi személynek, Bernárd Pálnak, anno 1735. Kassán kinyomtattatott és világ eleibe botsáttatott nyilai ellen óltalmazza, Melianus Gnatereth Krisztus Szerzetéből való (Efés 4:11) alázatos Egyházi Szólga.*

A könyv viszonylag nagy példányszámban ma is hozzáférhető különféle gyűjteményekben. Elterjedtségét mutatja, hogy a XIX. század fordulóján a teológiával nem hivatásszerűen foglalkozók körében is olvasókra talált. „Szánthó Ágnes Édes Anyámmal maradt reám el is olvastam, nagy meglepéssel. S. I.” – írta posszeszori bejegyzésében Csokonai Vitéz Mihály Kisasszondi vendéglátója, Sárközy István.²⁸ A Melianus Gnatereth név anagrammája mögött Révész Imre Helmeczi Komoróczy István személyét azonosította.²⁹ Helmeczi könyvének mottójául két igen harcias hangvételű passzust választott. „Fogjátok meg a RÓKÁKAT, az apró rókákat, kik pusztittyák a szőlőket. (Énekek éneke II:15)

Minden NyELVET, melly te ellened perben (íteleiben) kél, kárhoztatsz. (Esa. LIV:17)“

Az *igasságnak helyt adó olvasóhoz* intézett előszavában a hit ellen támadt hamis szószólókról beszél. „Ezek közül két Egyházi rendü Személyeket jegyzek meg, kik nyomtatásban Magyar nyelven, az Oltári Szentségről ki botsáttatott prédikátiójok által, arra tzeóznak, hogy elaltatván tanítványinkat, magok után vonják. Tsel 20.30. Azért is lett, hogy prédikátiójokat ezek között hintegették. Az Első, Sz. Ferentz Szerzetibül való Minorita Barát: ki Bátor Városa piatzán el mondotta prédikátióját, és nyomtatásba ki adta 1721. edik esztendőbe: hová maga nevét fel nem tette, jólehet, az, sokaknál, talám nálam is tudva vagyon; mellyel, mivel maga el halgatott, én is róla halgatok. Másodikat

²⁸ A könyvgyűjtő Sárközy István, www.csokonaicsurgo.sulinet.hu/sarkozy/sarkozy/konyvgyujto.html

²⁹ „HELMETIUS szót ki lehet belőle hozni, de a többi betűnek eddig nem tudtam értelmét venni.” RÉVÉSZ Imre, *Melianus Gnatereth*, MKSz, 1937, 250.; Helmeczi Komoróczy István életére ld. *Új magyar irodalmi lexikon H–Ö*, 858. A szócikk összeállítója Ladányi Sándor.

prédikállatta, és nyomtatásba ki bocsátotta 1735. ödik esztendőbe Tudós Bernárd Pál. Ugy látszik prédikációjok meg fontolásából, hogy ezek egy más kezére jádzottak: mert a mit az Első rövidebben ellenünk ki adatott, a Második azt ki szélesétette, és az Elsőnek, szavait, többire, ígéről ígére le irta. Éles elmének jelét találtam ugyan a prédikációkban; mind az által a kettőt egybe vetvén, azonnal gyanúskodtam, hogy vagy az Elsőből irta le a Második az egy formájú szókat; vagy pedig mind a kettő más Tudós Ember munkájából. Nemis tsalatkoztam meg a gondolatomban. Mert mikor már ez prédikációra, nevezetesen a bővitéssel valóra készítettett feleletemnek vége felé közelettem volna, jöve kezemhez egy jóakaromtól, amaz széles tudományú és nagy elméjő Cardinál Pázmány Péternek Kalaúzos Irása, mellynek IX. edik könyvébe, mind két prédikációnak, többire, minden szavait ígéről ígére fel találtam; és így meg esmértem, hogy mind két prédikáló az említett Papi Fejedelemnek elméjével bölcsekedvén, és annak régi munkáját, újnak és maga munkájának tettetvén, akar hirre és ditséretre kapni; Az ilyen emberről neveztetik a Tudósoktól PLAGIARIUS LIBRORUM.” (Kiem. az eredetiben)

Az idézett részből kitűnik, hogy mind a meg nem nevezett prédikátor, mind pedig Bernárd Pál Pázmány Péter írói hagyatékából építkezett. Fordítsuk most tekintetünket ezekre a szövegekre!

1735-ben Kassán napvilágot látott egy vékonyka füzet, mely a következő hangzatos címet viseli: *Lelki beszélgetés, mellyben az mutattatik meg Szent Irási bizonyításokból hogy, a Világ Üdvözítője, önön maga az emberi testbe öltözött Isteni Felség, a Christus Jesus, a mi szerelmes Megváltónk az emberi nemzethez való véghetetlen szerelméből az Oltári Szentségben az Úr vacsorájában maga tulajdon valóságos Szent Testének vérenek részesülése által a világi élet szárandokságában elszakadott Lelkünk megerősítvén az örök életre bejusson.*

Első ránézésre a címadás alapján – mely a munka tartalmára vonatkozóan minden kétséget kizáróan eligazít – azt hihetnénk, hogy a hitvitázó irodalom műfajának egy újabb, kései darabját tartjuk kezünkben. De a címléírás a következőképp folytatódik: *Mellyet amaz Túdós Apostoli buzgóssággal tellyes egyházi személy Bernárd Pál élő nyelvvel prédikállott, s most az üdvösségeket igasságban kívánó, s mennyei boldogságot szomjúhozó Lelkek épületire, a Keresztény lelkeknek elejekbe tétetett.* Látható tehát, hogy Bernárd Pál hitszónoklata témájául olyan tanítást választott, amely jellegénél fogva a keresztény felekezetek közötti vita gyújtópontjában volt a XVIII. század első felében.

Mielőtt továbbhaladnánk, nélkülözhetetlen, hogy kitérjünk az eltelt évszázadok alatt a szerző személye és műve körül kirajzolódott számos tisztázatlan kérdésre. Bernárd Pálnak sokáig két, e tárgyban született művet tulajdonítottak. Az „első magyar bibliographus”, Sándor István megjegyzése alapján a Kassán megjelent kötetecske mellett

napvilágot látott egy másik munka: „Ott. Az Úr vatsorája felől. 4. Ir Bernárd Pál.”³⁰ Szinnyei József közlése szerint Danielik József még szintén két műről tesz említést.³¹ A Szinnyeit követő bibliográfusok már csak egy írást tüntetnek fel Bernárd Pál neve mellett. Vagy egyet sem... A *Magyar irodalomtörténet bibliográfiája* említést sem tett *Lelki beszélgetésekről*.

Magáról a szerzőről sem rendelkezünk biztos adatokkal. A címleírásban magát egyházi személynek tituláló prédikátor ugyanúgy lehetett szerzetes, mint világi pap. Sokáig tartotta magát az a nézet, hogy Bernárd Pál minorita szerzetes volt. Ezt a feltevést támasztja alá az a tény, hogy – mint a szövegben utal rá – a hitszónoklat élő nyelvi formája az 1730-as évek közepén Miskolcon hangzott el. Akkor, amikor Kelemen Didák áldozatos munkájának eredményeként a kisebb ferences rend észak-magyarországi missziója kibontakozóban volt, s ennek székhelyéül a borsodi megyeszékhely szolgált.³² Ám a minorita rend 1882-es névtára törli a szerzet tagjai közül a prédikátort, mivel nem szerepel a provincia halottainak nyilvántartásában.³³ Ezzel a nézettel száll szembe Monay Ferenc, aki nem fogadja el a névtár indoklását, ezért a szerzet irodalmi munkásságát feldolgozó munkájába felvette Bernárd Pált.³⁴ A jelenlegi álláspont szerint valószínűsíthető, hogy Bernárd Pál a minorita rend tagja volt. Rákos B. Raymund említést tesz arról, hogy a gyulafehérvári püspöki levéltárban látott egy Kelemen Didák

---

³⁰ SÁNDOR István, *Magyar könyvesház, avagy a magyar könyveknek kinyomtatások ideje szerint való rövid említések*, Győr, 1803, 88.

³¹ A bibliográfus zárójelben jegyzi meg: „(Sándor István két munkának veszi, Danielik szintén és ez a szerzőt hibásan minoritának írja.)”. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái I. kötet Aachs – Bzenszki*, Bp., Hornyánszki Viktor Akad. Könyvkereskedése, 1891, 950.; <http://mek.niif.hu/03600/03630/html/>

³² A minoriták 1729-ben Károlyi Sándor és Koháry István támogatásával telepedtek meg Miskolcon. Vö. Dr. CSÁK Alajos Círiák, *Kelemen Didák csodás...*, 37–75.; RÁKOS B. Raymund, *Ugye, atyafiak?!*, 447–87.

³³ Vö. *Minorita rend névtára*, Arad, 1882, 150.

³⁴ A szintén minorita szerző hányattatott sorsú munkájában hangoztatja, hogy a „névtár jegyzetének okadatolása nem lehet perdöntő. A halottak névjegyzékét tudvalevőleg mindenik rendházban egy-egy megbízott rendtag vezeti, aki egyéb elfoglaltsága mellett, itt, ott kifeledhet egy-egy nevet, amely azonban megvan valamelyik másik rendház könyvében. A Névtár szerzője pedig csak egy rendház halotti könyveit dolgozta fel. Egyébként a jegyzet előtti oldalakon ő maga is közöl írókat, akiknek neveit hiába keressük a további oldalakon közölt halotti névjegyzékben.” MONAY Ferenc, *Adatok a magyarországi és erdélyi minoriták irodalmi munkásságáról*, Róma, 1953, 7–8.

által 1728. november 20-án Nyírbátorból Bernárd Pálnak küldött levelet.³⁵ Maczák Ibolya ezt a levelet 2009 nyarán nem lelte, talált viszont egy másik Kelemen Didáktól származó levelet, melyet Ladányi Elekhez címzett. Ebben „[j]ó emlékezetű Plebánus Bernárd Pál”-ról tesz említést.³⁶

A *Lelki beszélgetések* egyik mintáját a minorita rend hazai apostolának, Kelemen Didáknak két prédikációjában fedezhetjük fel. A Miskolcon ekkor már szent életű férfiúként számon tartott Didák atya munkái könnyen hozzáférhetőek lehettek Bernárd Pál számára. Ezek közül kettő is foglalkozik az oltáriszentség témájával. Az egyik két prédikációt tartalmazó füzetecske, melynek címléírása a következő: *Urnapí és Sz. Antal napi preadikatzok, mellyben meg mutattatik; hogy az Oltári Szentségben a Christusnak valóságos teste jelen vagon; s nem annak jele, pecséttye. Es hogy a dicsöült Szenteknek, méltó Segítségül hívása. Az elsőt Bátor Városa piacán 1721. esztendőben, az Urnapí Processioban Seraphikus Szent Ferencz Szerzetiből való Minorita Barát praedikállotta, A másik Szent Antal napján, ugyan azon Szerzetes mondotta.* Ez az a munka, amelyre Helmeczi az *Igasság paisa* előszavában utalást tesz, s amelynek szerzőjét bár tudja, de nem nevezi meg. A protestáns hitvédő – lelki békéjét szem előtt tartva, mondhatjuk: szerencséjére – nem ütötte fel a *Buza Fejek* (1729) című kötetet, mert ott a böjt negyedik vasárnapjára íródott beszédben megtalálhatta volna Bernárd Pál másik forrását.

Ocskay György tanulmányából tudjuk,³⁷ hogy Kelemen Didák prédikációinak szerkesztése során Pázmány Péter *Kalauzát* és prédikációgyűjteményét afféle kézikönyvként használta. Így tett ezzel Bernárd Pál is, aki visszakereste a minorita barát forrását, s felütötte a *Kalauz* oltáriszentséggel foglalkozó XI. könyvét. Az általunk szemügyre vett úrnapi szövegek szerkesztésbeli összefüggéseit nemrégiben Maczák Ibolya tárta fel tüzetesebben.³⁸

Fraknói Vilmos óta tartja magát Pázmánnyal kapcsolatban az a megállapítás, hogy a „templom küszöbén leteszi a fegyvert, melylyel az irodalom terén oly sok sebet ejtett. (...) De bármennyire is erős volt a dogmatikában, különös előszeretettel karolja fel prédikációiban

---

³⁵ „A közelmúltban tizennyolc levelet láthattam a gyulafehérvári püspöki levéltárban az 1724–43-as évekből Kelemen Didák kézírásával (egy pusztán az aláírását viselte). Az eredeti példányok mellett ott voltak a gondos kéz írta pontos másolatok is régi-régi időkből.” Majd a levelezés publikálójá kronologikus sorrendben ismerteti azokat az iratokat, amelyeket ő maga már nem vett fel a kötetébe. Ld. P. Kelemen Didák levelei (1714–1743), XIX–XX.

³⁶ Vö. MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak...*, 98–99. A levél a Kelemen Didák filológia szemszögéből fontos, mivel megkérdőjelezi a Didák atyának tulajdonított művek egy részének szerzőségét.

³⁷ OCSKAY György, *Pázmány Péter hatása Kelemen Didák prédikációiban*, ItK, 1982, 436–448.

³⁸ MACZÁK Ibolya, *Úrnapi tanítások (Kelemen Didák prédikációi az Oltáriszentségről)* = *Publicationes Universitatis Miskolcensis...*, 19–30.

az erkölcsstan gyakorlati kérdéseit.”³⁹ Felmerül azonban a kérdés, hogyha ez valóban így van, akkor hogyan fordulhatott elő, hogy az érsek munkáit rendszeresen forgató két igehirdető – feltehetőleg igen szép számú hallgatóság előtt – nyíltan polemikus jellegű prédikációkba bonyolódik, s ezeket a hitszónoklatokat publikálják. Aztán a kiadványokat a protestáns oldal olyan erős támadásként értékelte, hogy rá több választ is ad. Figyelmen kívül hagyták volna a bíboros eljárását?

Jelen fejezet hátralévő részében kísérletet teszünk arra, hogy megpróbáljuk feloldani a korabeli igehirdetői gyakorlat és a későbbi korok elméletírása között jól érzékelhetően jelentkező feszültséget. Ehhez meglévő ismereteink tanulságainak megfontolására, ill. némileg más szempontú felhasználására van szükség. Alapvetően két kérdésre keressük a választ. Az egyik, hogy milyen viszonyt tétélezhetett fel a prédikáció és hitvita között Pázmány. A másik, hogy az érsek munkásságát ismerő, közvetlen szellemi örökségét belátható közelségben érző tanítványai, Kelemen Didák és Bernárd Pál a „bíboros Ciceró” metódusát hogyan értelmezheték.

2. Hitvita és/vagy prédikáció (?)

Lukácsy Sándor figyelemfelkeltő szándékú, a prédikációirodalmat népszerűsíteni kívánó tanulmányában kísérletet tesz arra, hogy szembeszökő tartalmi jegyeket alapul véve elkülönítse a hitvita és a hitszónoklat műfaját: „Hitvita és prédikáció: az irodalmi vizsgáló számára korántsem mindegy. Az egyik a vallásos irodalom szükséges, de járulékos eleme; a másik ízig-vérig irodalom. A hitviták legfőbb tárgya: valóságosan jelen van-e Krisztus teste az oltáriszentségben, vagy csak jelképesen, metaphoricé? – profánus irodalomtörténész szemében teljességgel érdektelen és közömbös. A prédikáció ellenben az élet bősége és csupa izgalom. Minden műfajok között a leginkább befogadó és legváltozatosabb. Témái lehetnek (persze vallási értelmezéssel és erkölcsi tanulságokkal) az álmok, a szelek, órák, metallumok, forrásvizek, jégeső, napfogyatkozás, szivárvány, hideglelés, jogvédelem, pipere, fejedelemség, kereskedés, farsangi tánc, szőlőművelés, házsártos feleség, egészségi tanácsadás, a pénz hatalma, a haszontalan könyvtári lom, a Szent György-napi bíróválasztás, a gyermeknevelés, a villámok és a mikroszkóp, még a krokodil és az atomok is.”⁴⁰ Rögtön tegyük hozzá, hogy – kevésbé invenciózus, de annál hasznosabb témaválasztás esetén – az oltáriszentség dogmája is lehet a beszéd tárgya.

---

³⁹ FRAKNÓI Vilmos, *Pázmány Péter*, Bp., Franklin-Társulat, 1886, 70.

⁴⁰ LUKÁCSY Sándor, *A kitagadott irodalom* = Uő, *Isten gyertyácskái*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 1994, 21.

A műfajok éles elválasztását sémákra építő elméleti gondolkodásunk indokolja. Ám tudjuk, hogy az egyes műfajok között a mezsgye rendkívül vékony, s az átjárhatóság – mint példák tömkelege bizonyítja – nem csupán lehetőség. A barokk világlátását irodalom- és mentalitástörténeti kontextusba állítva bátran kijelenthető, hogy szinte alig találunk olyan vallási műfajt, amelyben a polemikus él ne lenne jelen.⁴¹ A prédikáció és a hitvita áttűnéséről nemrégiben Tasi Réka tett értékes megállapításokat. Szerinte „[a] hitvita a vitairat meghatározó diskurzusa, ahol a kontroverzia, az ellenkező nézettel történő szembehelyezkedés a kiinduló kommunikációs helyzet, amely ugyan önmagában még nem vita, ehhez ugyanis az érvek és ellenérvek felvonultatása szükséges, ám mindenképpen ez a polémia első lépése, feltétele. A polemizáló kommunikációs szituáció megteremtése azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy valóban létre is jön a valódi polémia, az érvek és ellenérvek csatája.”⁴²

Tasi Réka megállapítása számunkra is megfontolandó. Ugyanakkor jelen esetben a kontroverzia fogalmát tágabb összefüggésbe kívánjuk helyezni. A hitvitát nem csupán egy szövegen belüli érv-ellenérv dichotómiájának aspektusából vizsgáljuk, hanem tágítjuk a fogalom körét, olyan dogmatikai alapon nyugvó megnyilvánulásnak is tartjuk, amely a szövegek közötti polemikus élű dialektikus viszony létrejöttét eredményezheti. Ez azt jelenti, hogy szélsőséges esetben olyan irat is képezheti a hitvita részét, amely – Bernárd Pál és Kelemen Didák említett prédikációihoz hasonlóan – magával az ellenkező tétellel nem, vagy csak minimális mértékben foglalkozik, elsősorban a saját álláspontját fejt ki, de a másik felfogás szükségét érzi a válaszadásnak.

Mielőtt a pánpolemikus megközelítés beláthatatlanul nyílt és ingoványos vidékére tévednénk, fontos felhívni arra a figyelmet, hogy ebben esetben miért tartjuk szükségesnek a vitairat értelmezésének kitágítását: Bernárd Pál és Kelemen Didák citált prédikációi gerjesztői egy hosszúra nyúlt vitairatfolyamnak. Helmeczi Komoróczi *Igasság paisa* című könyve pedig a különböző felekezetek hittudósait megszólalásra készítette, mint azt Zoványi

---

⁴¹ HELTAI János, *A nyomtatott vallási vitairatok Magyarországon a 17. század első felében (1601–1655) = „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...”: Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk., HELTAI János és TASI Réka, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Miskolc, 2005, 114.

⁴² TASI Réka, *„Könyű vólna meg-torkolni”: Polemikus hang a 17–18. század fordulóján megjelent katolikus prédikációgyűjteményekben = „Tenger az igaz hitrül...”, 199.*

Jenő kimutatta.⁴³ A Zoványi által említettek mellett Debreceni Ember Pál veje, Szathmári Paksi Mihály szintén írt Bernárd Pál ellen vitairatot.⁴⁴

Lássuk most a kérdéskört az igehirdetői gyakorlat aspektusából. Az 1983-as Pázmány válogatás előszava felhívja a figyelmünket, hogy a bíboros a hitszónoklatokon belül immanensen jelenlévő teológiai tanításokon kívül a „szószéken nem tartott dogmatikai értekezéseket; a mélyebb teológiai fejtegetések és bizonyítások végett hallgatóit néha a *Kalauz*hoz utasította (7/91, 135, 378).”⁴⁵ Az Őry – Szabó szerzőpáros által megadott locusok vizsgálata megfelelő kiinduló pontot jelent vizsgálatunkhoz. A harmadikként említett példa esetében csak egy bevezetés van papírra vetve, s ezután hangzik el a tájékoztatás. Ám *A bűnös ember igazulásáról* szóló beszédtervezet címe túlságosan átfogó téma, ráadásul az érsek azt sem közli, hogy a *Kalauz* melyik könyvére gondol.

Az 1983-as Pázmány-válogatás prológusa elsőként a Szentháromságról írt beszédre tesz utalást. A teljesen kidolgozott prédikáció mellé marginális jegyzetként a következő megjegyzést illesztette az érsek: „A Kalaúznak Első könyve egész Predikacio: melly az isteni Természet állattytát és tulajdonságit magyarázza.”⁴⁶ (PÖM VII. 91.) Ezt a kijelentést több mint 370 év távlatából kétféleképp is értelmezhetjük: egyrészt úgy, hogy további ismeretekért irányítja a figyelmünket „harczó írására”; másrészt viszont úgy is, hogy a *Kalauz* citált része önmagában, minimális változtatással prédikációvá alakítható. A jelen kor kutatójának értelmezésénél fontosabb azonban, hogy a pázmányi hagyomány gondozói, Kelemen Didák és Bernárd Pál miként értették ezt: ismeretbővítésre felhívó tanácsként vagy új szöveg megalkotására vonatkozó felhatalmazásként.

A széljegyzetekben az áttekintő dogmatikai munkákra való hivatkozás korántsem mondható ritkának. Egy hasonló Illyés István passzust Tasi Réka is elemzett. „A szövegrészre vonatkozó marginális bejegyzés tájékoztat arról, hogy mit is kell értenünk a

---

⁴³ A katolikusok közül először Gusztini János nyitrai püspök írt választ, ami 1759-ben és 1769-ben jelent meg, ill 1794–95-ben szlovákra is lefordítottak. Emellett 1775-ben a jezsuita Molnár János, majd az évszázad végén, 1799-ben Kiss Mihály írt feleletet. A protestáns oldalról vitatta az evangélikus Ribinyi János, amire Hatvani István írt – kéziratban lévő – viszontválaszt, s ezt újból véleményezte Ribinyi. ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp., Magyarországi Református Zsinati Iroda, 1977, 249.

⁴⁴ SZATHMÁRI PAKSI Mihály, *Uri vacsora felett meggyújtott szövétnék*, Utrecht, 1740.

⁴⁵ ŐRY Miklós – SZABÓ Ferenc, *Pázmány Péter: Válogatás műveiből I. – Előszó*, Bp., Szent István Társulat, 1983, 79.

⁴⁶ A Pázmány Péter prédikációk esetén az 1900-as évek elején kiadott köteteket használom. PÁZMÁNY Péter *összes munkái VI–VII. kötet*, s. a. r. KANYORSZKY György, Magyar Királyi Tudomány-Egyetem Nyomdája, 1903 ill. 1905. Továbbiakban PÖM.

»más alkalmatosság«-on: Illyés a katekizmus szövegéhez irányítja olvasóját: »Cath. 36. doctr. Christ. P. 1 & 11«. Az idézet azt mutatja, hogy a prédikációt nem a hitbeli különbözőségek tárgyalási terepének tartják, a katekizmus inkább olyan szöveg, melyben ezekre fel kell, fel lehet hívni a figyelmet.”⁴⁷ Azt viszont nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a prédikációs kötetek tekintetében mást jelent az olvasó most, s mást jelentett akkor. A mai kor olvasói elsősorban tudós kutatók, akik – erősen történeti – érdeklődéstől sarkallva fordulnak ezek felé a szövegek felé. Talán ennek az aspektusnak a következménye, hogy hajlamosak vagyunk a késő barokk olvasóinak motivációját is az érdeklődésben megragadni. Tanulságos lenne kimutatni, hogy kik lehettek a különböző kötetek forgatói akkoriban. Mindenesetre nem tűnik túl merész kijelentésnek, hogy – az angolszász mintával ellentétben, ahol a gyűjteményeknek szép számmal akadtak laikus olvasói – hazánkban elsősorban papi kézikönyvként funkcionáltak ezek a kiadványok. A praktizáló pap számára – mint amilyen Kelemen Didák és Bernárd Pál is volt – a forrásmegjelölés nem csak a hitelesítés egyik formája, hanem egy modern fogalmat kölcsönözve olyan link, ahol további, akár fel is használható információt lelhet a beszéd szerkesztéséhez.

A nagy előd, Pázmány kötetében két prédikációt is találunk, amelyek az Úr napjára íródtak. Az első e tárgyban született beszéd proposíciójában olvashatjuk a következőket. „Elsőben azért, megmagyarázom, amit az Oltári-szentségről vallot és tanított eleitől-fogva a közönséges Anyaszentegyház. Másodszor megjelentem azt, az illendő készületet, mely ennek vételére kívántatik. Legyetek figyelmesek.

Nincs szándékom, hogy most azokkal vetekedgyem, kiket a kevélyek királya, a pokolbéli Ördög, megvakított; és szégyenlik azt vallani, hogy a kenyérnek és bornak látható színe alatt, a Christus valóságos Testét vesszük: mintha, vagy az isteni hatalom ezt véghez nem vihetné; vagy a mí Megváltónk méltóságához illendő nem volna. Ezekkel én most nem kötődöm: kik, *Velut irrationabilia pecora*; mint az esztelen barmok, csak érzékenség után járnak; és ízleléseknek, vagy látásoknak nagyobb hitelt adván, hogy sem Isten szavának, quae ignorant, blasphemant; valamit értelmek fel nem érhet, káromlással illetik. Mí pedig, a Christus szavához képest, boldognak tartjuk a ki elhiszi, a mit nem lát.” (PÖM VII. 123.) Az idézetben alátámasztását láthatjuk a szakirodalom azon megállapításának, hogy „míg a *Kalauz* a protestáns tanok cáfolatát célozza, addig a prédikációk a katolikus egyházi és világi élet belső újjászervezésének és megerősítésének igényével íródtak, így tudatosan kerültek a vita kiélezését, a más felekezetbeliek elleni támadást”.⁴⁸

---

⁴⁷ TASI Réka, „*Könyű volna...*”, 201.

⁴⁸ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világnézet: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1979, 118.

A vita kiélezésének megkerülése azonban nem a vita elhárítását jelenti. Az ellenkezőkről szóló, s nekik címzett kiszólások igencsak gyakoriak minden szerzőnél. Témától függetlenül, a legmeglepőbb helyen bukkannak fel. A következő idézet Pázmány *Utolsó ítéletnek rettenetességéről* írt beszédéből származik. „Ha ily sanyarú kínnal bünteti, aki felebaráttjának halandó testét nem táplálja: vallyon mivel ostorozza azokat, akik a lélek veszedelmét nem szánnyák, sőt hamis tanításokkal, gonosz példájokkal, vétkekre-való ingerlésekkel lelkeket vesztegetnek? Végezetre, ha így ostorozza azokat, kik elmulattyák a szegények segítségét: mint bünteti azokat, kik igyenessen Isten-ellen vétkeznek, hitetlenségben, babonában, káromlásban, szentegyház-rontásban és töb hasonló vétkekben?” (PÖM VI. 24.)

Az ilyen polemikus oldalvágások több szempontból is lehetőséget biztosítanak a továbbgondolásra. Az érsek utóbbi citátumában a papi hivatás feladatát a lelkek megmentésében határozza meg. Ennek egyik szimbolikus területe a prédikáció. A szószékről nemcsak etikai-morális tanítást kell adni, mivel a kor pasztorációs felfogása szerint az Istennek tetsző élet csak az adott felekezet felfogásának megfelelő helyes hitelvek mellett valósulhat meg. A vitázó oldalcsapások oszcilláló jelenléte a hívők megerősítésére, az ingadozó hitűek meggyőzésére, s persze valamilyen mértékben a „tévedt embertársak” elbizonytalanítására szolgálnak.

Óry Miklós és Szabó Ferenc Pázmány gyakorlatára vonatkozólag figyelmeztet: „azt nem lehet állítani, hogy írott prédikációiból hiányzott a mélyebb dogmatika. Még az erkölcsi erényeket is dogmatikus alapra helyezte.”⁴⁹ A hitszónoklat létmódja tehát inkluzíve feltételezi, hogy a tanítás évszázadok alatt hitviták során kikristályosodott dogmákban gyökerezik. A dogmatikus alapozottság azt jelenti, hogy a hitvita mélyen átítatja a prédikáció szövetét. A vallási polémiák háttérben való állandó jelenléte a valódi dialogikus viszonyt teljességgel kizárja, mivel – mint azt Jauß is hangsúlyozza – a hitvita lezárt véghorizontból argumentál.⁵⁰ Így a nagyvonalú elutasítás, a merev elzárkózás egyben a vallási felsőbbbségtudat kifejezője is.

---

⁴⁹ ÓRY Miklós – SZABÓ Ferenc, *i. m.*, 79.

⁵⁰ Jauß a felvilágosodás korát, Lessinget megelőző korok vitáiról megállapítja: „A hitvita véghorizontot feltételez: lezárt igazságot és a vallási tan szilárd alakját. Itt már nem keresik sokáig az igazságot, hanem kijelentik a bizonyosságot. Itt a vallási tanok dogmákká lesznek, amelyek elvitatásától olyan okok tartanak vissza, mint az eretnesség gyanújának elkerülése. Amint minden párt már csak saját vallási uralmának kiterjesztésére és védelmére gondol, az egyedül üdvözítő hitnek sükketté kell lennie mások vallása iránt. Aztán a végső dolgok szembeállításának olyan szűk határokat szabnak, hogy egy vita azzal a szándékkal, hogy a másként hívők érveit komolyan vegye, vagy egy idegen hitet akarjon megérteni, eleinte egyáltalán nem valósulhat meg.” Hans Robert JAUß, *A hitvita = Az irodalom elméletei V.*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 1997, 146.

Végül nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt sem, hogy a papírra vetett hitszónoklatok mintaként funkcionáltak. A bővíthetőség alkalmat nyújthatott a gyakorló igehirdetőnek a kötetben közölt változattól való eltérésre, a felvetett kérdés bővebb kifejtésére. Összességében arra az álláspontra helyezkedhetünk, hogy az adott prédikáción belül az erkölcsi tanítástól a hitvita irányába való néhány mondatos, bekezdésnyi elhajlás korántsem mellékes szerepű a hitszónoklat egészét tekintve, hanem szinte megkerülhetetlen követelmény.

A második Úrnapi prédikációból – ezt a locust említi az 1983-as kiadás két szerzője másodikként – csak egy exordium készült el. Azonban ez egész más hangnemet üt meg, mint a másik e napra született, teljesen kidolgozott hitszónoklat. Ebben a princípiumban a kardinális az igehirdetői hivatásra reflektál. „Mert szükség, hogy azokat is éppítsük és oktassuk minden tekéletességre, kik az Anyaszentegyház egységében találhatnák; és mint eleven kövek, az igaz szeglet-kövön, a Christus Jesus-on éppítetnek: de e mellett kívántatik, hogy kardot is ráncsunk és vitézkedgyünk a Christus akla körül incselkedő farkasok ellen: az-az ne csak óltalmazzuk és magyarázzuk az igazságot, hanem roncsuk és kigyomláljuk a hamisságot.

Bezzeg szebb és gyönyörűsebb volna, ha a jeles innepnapokon, békét hagyván minden vissza-vonyó versengésnek, csak az isteni szeretetnek és méltó hálaadásnak gerjesztésében foglalhatnók tanításunkat: de bűnünk érdeméből, oly üdöt értünk és oly helyben lakunk, hogy kételen, táborba is kel gyakorta szállanunk, az igazság oltalma mellé. Ah, mely drága dolog volna minnyájan egyet értvén, egyenlő szível-lélekkal vallanók; hogy ugyanazon Christus, a ki mí érettünk a Kereszt-fán áldoztatott, jelen vagyon ebben az Oltári szentségben és őtet egyaránt tisztelnök a máii szép *Processióban!*” (PÖM VII.134-135.) Majd a princípium után kisebb betűméretekkel a következő közlés olvasható: „A Kalaúznak tizen-egyedik könyvében vannak a bizonyságok: mellyeket másodsor itt leirnyia nem szükséges, megtalállya a Kalaúzban, a ki olvasni akarja.” (PÖM. VII.135.)

Ebben a bevezetésben Pázmány a katolikus papságot határozott kiállásra szólította fel a protestáns tanok ellenében, s félreérthetetlenül a *Kalaúzhoz* irányítja őket az érveléshez szükséges szellemi muníció megszerzéséért. A praktizáló igehirdető számára ez a beszédvázlat, s a hozzá csatolt kiegészítés azt az üzenetet hordozta, hogy ne féljenek polémiaiba bocsátkozni a hitszónoklat alatt, s ha a körülmények úgy kívánják, akár teljes beszédet szenteljenek ennek a témának.

És mindez más üzenetet sugall nekünk. Hiszen Horváth János után mondhatnánk, hogy „irodalom nincs írott szövegek nélkül”. Óvakodva attól, hogy a részleteknek túlzott jelentőséget tulajdonítsunk, mégis felvethetjük, hogy Pázmány minden valószínűség szerint

csupán kötetbe szerkesztett prédikációiban – érthető, a szakirodalomban is hangsúlyozott okokból – mellőzte a nyílt hitvitát, s az élőbeszédben már erősebben fogalmazott. Hogy az elhangzott és a leírt változat között jelentős eltérések tapasztalhatók, alátámasztani látszik az egyetlen olyan hitszónoklata, amelyet az elmondás után közvetlen jegyeztek le,⁵¹ s melynek stilizáltabb, szenvedélymentes variánsát az élete végén járó kardinális 26 évvel később prédikációs kötetében is közreadta.⁵²

3. Summázat

A *Kalauz* és a prédikációs kötet különbségében a Pázmányra oly jellemző tudatos szerkesztői elvet ragadhatjuk meg, mivel a könyvek közti feladatmegosztás segítségével az érsek elkerüli az önisméltés csapdáját. Így a két kiadvány műfaji eltérése más megvilágításba kerül: a köteteket nem csupán egymás ellenében kell tekintenünk, hanem egymás kiegészítőjeként is. A szembeötlő tartalmi és formai jegyek ellenére nem szabad elfelednünk, hogy a hitvédő írás teológiai okfejtései milyen könnyen átalakíthatók a populárisabb regiszternek megfelelő prédikációvá. Ennek bizonyítására elég arra az elgondolkodtató eljárásra hivatkoznunk, amelyet Csúzy Zsigmond alkalmazott *Evangeliumi trombita* c. kötetében, amikor a prédikációk közé formájukban és retorikusságukban az élőnyelvi kifejezésmódhoz nagyon is hasonlító „keresztényi tudományokat” illesztett.⁵³ A hitszónoklat és a dogmatikai irodalom közti vékony mezsgyét illusztrálja az is, hogy a gyakorló igehirdetőként tevékenykedő

---

⁵¹ Pázmány Péter 1610 szeptemberében Pozsonyban, a ferencesek templomában éles hangú beszédet mondott el Tordai János, korábbi ferences szerzetes hármass valláscseréjének ügyében. Ezt a hallgatóság valamely tagja lejegyezte, s kiadta *Posonban löt praedikatio* címen. RMNy 1004; későbbi kiadása PÖM II. Bp., 1895, 777–801. Az érsek 1636-ban megjelent prédikációs kötetében *A nagy emberek esetinek botránkozásáról* címmel szerepel ennek a hitszónoklatnak a változata.

⁵² RMNy 1004.; PÖM VII. A 1610-es hitszónoklat értékelésére ld. ÓRY Miklós, *Pázmány Péter tanulmányi évei*, Eisenstadt, 1970, 60–61.; A két prédikáció részletesebb összevetésére BITSKEY István, *i. m.*, 35.; ld. még: HORVÁTH Mária, *Pázmány Péter Posonban löt praedikatiója és Torday János = Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatások 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006 (Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok, 6), 85–111.

⁵³ Csúzy kötetének szerkezetét, ill. abban a prédikációk és a „keresztényi tudományok” kapcsolatát Tasi Réka idézett tanulmányának *Prédikáció és/vagy katekizmus* c. fejezetében elemzi. Ennek végső következtetését a következő mondatokban fogalmazta meg. „A keresztényi tudomány szövegei gyakran maguk élnek a szóbeli kommunikációt felidéző formulákkal: »hallgatókhoz« fordul a szerző, illetve »beszél« hozzájuk. Ez, s a prédikációval való szoros tartalmi-szerkezeti kapcsolat a szóbeli felhasználás elsődlegességét mutatja, tehát a keresztényi tudomány műfaja a prédikációhoz közelít, miközben jellegében, illetve funkciójában valamelyest eltér attól.” TASI Réka, *„Könyű vólna...”,* 208.

Kelemen Didák és Bernárd Pál az anyaggyűjtés során bátran fordult mindkét szövegtípus felé.⁵⁴

„Minden műfajok között a leginkább befogadó és legváltozatosabb” – idéztük fejezetünk elején Lukácsy Sándor mondatát a hitszónoklatról. Ennek az integráló és asszimiláló erőnek a tudatában voltak az 1730-as évek igehirdetői. Későbbi korok kutatói viszont az irodalomtörténet-írás deskriptív kényszerének engedve hajlamosak olyan merev válaszfalként értelmezni a műfaji kategóriákat, amely az átjárhatóságot nem a szükségszerűség, hanem a kuriozitás szemszögéből figyeli.

Hogy ezt a határátlépést korunknak megfelelően leírassuk, érdemes megfontolnunk a modern kommunikációelmélet néhány szempontját. Marshall McLuhan provokatív megfogalmazásában „a médium az üzenet”.⁵⁵ Ezzel arra akarja ráirányítani a figyelmünket, hogy a tartalom hordozója rejtett dimenziókat illeszt a tartalomhoz. A kanadai tudós gondolatmenetét jelen vizsgálatunkra vonatkoztatva a műfaj fogalmát felfoghatjuk olyan médiumnak, amelynek elsődleges „üzenete” az a változás, amit a létrejötte okoz egyrészt az emberek közötti viszonyokban, másrészt pedig a valóság és ember viszonylatában. A közlés tartalmáról tehát a közlés mikéntjére, módjára kell fordítanunk figyelmünket, ha a prédikáció műfaji jegyeinek megragadására törekszünk. A műfaj mint médium nem szubsztanciafogalom, hanem funkcionális kategória és viszonyfogalom. Egy médium pedig a kommunikatív kontextusban mindig valami másra vonatkoztatva, máshoz viszonyítva lesz médium.

Niklas Luhmann autopoietikus rendszerelméletében négy alapvető rendszert ír le,⁵⁶ amelyek közül a mi szempontunkból a szociális rendszer a fontos, mert ez a kommunikáció által jön létre. Luhmann elméletének egyik alapfogalma a forma. A formát hagyományos felfogás szerint a kommunikáció elemeinek rendezett összefüggéseként az összefüggésen belülről értelmezzük, így a forma ellentéte a véletlen lesz. Ezzel szemben Luhmann a forma tartalmáról a rendezett és véletlen differenciájára helyezi a hangsúlyt, így a forma fogalma magába olvasztja korábbi ellenfogalmát, a véletlent. A forma tehát egységként felfogott és

---

⁵⁴ A *Kalauz* prédikációkban való felhasználása korántsem egyedi eset, mint később látni fogjuk a XIX. század fordulóján pl. Török Damaszcén is hasonlóképp járt el.

⁵⁵ Marshall MCLUHAN, *A Gutenberg-galaxis: A tipográfiai ember létrejötte*, ford., KRISTÓ NAGY István, utószó, BENCIK Vilmos, Bp., Trezor Kiadó, 2001.

⁵⁶ Luhmann elméletére ld.: Niklas LUHMANN, *A műalkotás és a művészet önreprodukciója = Testes Könyv I.* (deKON-KÖNYVek 8.), szerk. KISS Attila Atilla, KOVÁCS Sándor s.k., ODORICS Ferenc, Szeged, Ictus és Jate, 1996, 113–161.; Niklas LUHMANN, *Bevezetés a rendszerelméletbe*, ford., BRUNCZEL Balázs, Bp., Gondolat Kiadó, 2006. A szerző főbb téziseire és magyarországi recepciójára ld.: *Luhmann-könyv*, szerk., BANGÓ Jenő, KARÁCSONY András, Bp., Rejtjel Kiadó, 2002.

így állandósított, újra és újra felhasználható differencia, mely egy korábbi ellentét magába foglalásával dinamizálja önmagát: így alkalmazása lehetségessé válik más és más kontextusokban. Ha esetünkben a műfaj fogalmát formaként ragadjuk meg, akkor a műfajra jellemző lesz a forma két alaptulajdonsága: a minden korábbi formától való megkülönböztethetőség ill. önmaga reprodukciójának képessége.

A modern elméletek számunkra fontos tapasztalata, hogy az egyes műfajok fogalmát egyszerre kell megragadnunk a más műfajoktól való elkülönülésben, ill. önmaga hagyományának örökítésében és annak dinamikus változásában. Amit mi az újrafelfedezés élményeként élünk meg, azt a régiség írói adekvát tényként regisztrálták. Mint gondolatmenetünk későbbi részében látni fogjuk, a prédikációk rendszeresen visszatérő jegye, hogy a hitvitázó, a protestáns és/vagy a zsidó vallást bíráló megjegyzéseket tesz. Mind a dogmatika, mind pedig a befogadói elvárást figyelembe vevő praxis szempontja indokolja, hogy a polemikus megnyilvánulásokat hitszónoklatok megkerülhetetlen részeként tekintsük. Ugyanakkor fontos megjegyeznünk, hogy a vita nyílt kihegyezését az írott forma rendszerint elkerüli.

A műfajok közötti átjárhatóság korabeli felfogását jól példázza, hogy Helmeczi vitairatában nem azon ütközött meg, hogy a hitvitázó prédikáció elhangozhatott, hanem a korban szokatlan plágiumváddal hozakodik elő. Sőt, a beszédek szerkesztett változatát egyértelműen olyan fajsúlyúnak tartja, amelyekre tudományos igénnyel érdemes válaszolni, azaz mintha a két műfajt a dogmatika szempontjából ekvivalensnek tartaná. Akár a XVIII. századi igehirdetői gyakorlatot tekintjük, akár a modern kommunikációelmélet tapasztalatait tesszük megfontolás tárgyává, a konklúziók egy irányba mutatnak: Kelemen Didák és Bernárd Pál oltáriszentségről szóló úrnapi prédikációit nem mint a pázmányi modelltől való eltérést kell tekintenünk, hanem a Pázmány-szövegek egyik felhasználási lehetőségét.

II. A pasztorációs (el)hivatás és (ön)azonosság Csúzy Zsigmond prédikációiban

- Az írásértelmezés egy típusa a késő barokk korszakban -

1. A csodálatos halfogás történetének megközelítési lehetőségei

Történetekben élünk. Az elbeszélés az emberi kommunikációnak, az önkifejezésnek és a világmegértésnek nem kizárólagos, de megkülönböztetett szereppel bíró terepe. Az ember mások történeteinek szereplője, alakítója, ezen felül saját történeteinek elbeszélője is. A történetmondás és hallgatás kulcsfontosságú szerepet tölt be énképünk, világnézetünk kialakításában, kulturális és szociális viszonyaink megítélésében, önmagunk önmagunk és mások előtti megformálásában, reprezentálásában.

Történeteket mondhatunk és hallgathatunk saját magunkról és másokról. De paradox lélektani kényszer, hogy minden elbeszélő vagy (el)hallgatott – hisz a csend is tud beszélni – narratívum személyes valóságunk kifejezője is egyben. Döntésre, sőt többségében ítéletre késztet azáltal, hogy felkínálja a részbeni vagy teljes azonosulás ill. elhatárolódás lehetőségét.

A történetek a mindenkori teológiai gondolkodásban is fontos szerepet kaptak, kapnak. „A történet a lélek mélyéről szól. Benne – mint egy tükörben – újra megjelenik mindaz, amit az ember már átélt: a vonzalom és gyöngédség érzései, férfi és női létünk, a felnőtté válás, a betegség és a halál kérdései, a boldogság és a kiúttalanság megtapasztalása, konfliktusok és félelmek, harag és szenvedély, béke és megbékélés. Mindazt, amit gyakran inkább csak megsejtünk, megérezünk, és nemritkán elfojtunk vagy elodázunk, a történetek magukban hordozzák és napvilágra hozzák” – írja Isidor Baumgartner.⁵⁷

Mindig különösen izgalmas feladatot jelent a kifejezetten önreflexív történetmondás befogadása és vizsgálata. Ezek a szövegek nem titkoltan azzal a szándékkal születtek, hogy elbeszélőjük szerepét kijelöljék, (ön)azonosságukat megerősítsék a generációk láncolatában és a jelen személyközi viszonyaiban, azaz a személy én-stabilitását igyekezzék biztosítani makro- és mikrotörténelmi síkon egyaránt.

A papi szereppel való azonosulást és a papi (el)hivatást kifejező evangéliumi történetek közül a kereszténység kezdetétől az egyik legtöbbet említett és értelmezett eseménysor a csodálatos halfogás elbeszélése, amely különösen kedvelté vált a barokk korban. Mint Bálint Sándor írja „Péter és Pál ikonográfiai hagyományai új hangsúlyozást nyernek a tridenti

---

⁵⁷ Isidor BAUMGARTNER, *Pasztorálpszichológia (Interdiszciplináris szakkönyvtár 4.)*, Bp., Semmelweis Egyetem – Párbeszéd Alapítvány – HÍD Alapítvány, 2006, 555.

zsinat rendelkezésével, amely az igehirdetést, tanítást különösen lelkére köti a papságnak. Szentjeink szoboralakban odakerülnek a templomok homlokzatára, elejére (óbudai, tolnai templom, egri székesegyház), főoltárokra, még akkor is, ha nem ők a patrónusok.”⁵⁸ Bálint Sándor számos olyan templomot említ ebből a korból, amelynek belső díszítése Péter elhívását idézi. A mives berendezési tárgyak közül a hajó formájú szószékek nem csupán művészettörténeti értéküknél fogva fontosak, hanem szimbólum értékűek. (ld. *Képmelléklet 1.*) Azt fogalmazzák meg, hogy a csodálatos halfogás felidézése a gyakorló pap és hitszónok számára identitásának és *azonosságtudatának* hordozója is.

E tartalom felekezeti, térbeli, időbeli és műfaji kötöttségek nélkül él a mindenkori egyházi személy tudatában. Megtalálhatjuk a magyar katolikus barokk egyik legélesebb hangú megfogalmazójának, Csúzy Zsigmondnak a repertoárjában csakúgy, mint a földrajzilag és mentalitásban oly messze álló kortársának, a skót puritanizmus egyik legélesebb képviselőjének, Thomas Bostonnak elmélkedéseiben,⁵⁹ vagy napjainkban XVI. Benedek pápa beiktatási homíliájában.⁶⁰ Dolgozatunk ezen fejezetében a XVIII. század első harmadában tevékenykedő jeles hitszónoknak, Csúzy Zsigmondnak a papi (el)hívásáról prédikációiban vallott, a hívők közösségével megosztott nézeteit próbáljuk rekonstruálni.

Mielőtt azonban továbbhaladnánk, szükséges munkánk módszertani alapjait rögzíteni. A csodálatos halfogás a gyakorló igehirdető számára nem csupán az (ön)azonosság megtalálásának szemszögéből fontos, hanem azért is, mert ennek az evangéliumi történetnek az értelmezésével a szokottnál nagyobb mélységben érvényre juttathatta és juttathatja személyiségét, fogalmazhatta és fogalmazhatja meg (el)hívását, definiálhatta és definiálhatja az egyházon és a hívők közösségén belüli helyét és szerepét. A modern teológiában mindezt önálló tudományág, a pasztoráció vizsgálja. A pasztoráció felfogása szerint az egyház „Isten és ember közössége, az interperszonális találkozásnak, az életközösségnek, az (együttélés értelmébe vett) társulásnak a misztériuma. (...) A pasztorális nem más, mint az a mód, ahogy ez a közösség Isten és népe, valamint e nép tagjai között megszületik, növekszik és megnyilvánul, hogy egy nap majd Isten Országának teljességében váljon végleges valósággá.”⁶¹

---

⁵⁸ BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium: A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából*, I. kötet, Bp., Szent István Társulat, 1977, 508.

⁵⁹ THOMAS BOSTON, *Az emberhalászat művészete (Puritán tanítók 8.)*, Kolozsvár, 2003.

⁶⁰ <http://uj.katolikus.hu/modules.php?name=News&file=article&sid=309> XVI. Benedek pápa homíliája beiktatási szentmiséjén 2005. április 24-én.

⁶¹ DANIEL BOURGEOIS, *Az egyház pasztorizációja*, Agapé – Ferences Nyomda és Könyvkiadó, Szeged, 1999, 30.

A hit tanítása szerint a *Szentírás* üzenete külső körülményektől függetlenül örök és állandó. Ezzel szemben a gyakorlat azt mondatja, hogy nagyon is befolyásolja a környezet azt, ahogy az adott milióban tevékenykedő lelki vezető közössége előtt felfedi a rejtett isteni szándékot. Vizsgálódásunk fontos előfeltevése, hogy a pasztoráció időbeli kötöttsége révén történeti folyamatként értelmezendő, melyet a tárgyalt korszakban a teológiai szempontokon kívül társadalmi, pszichológiai, politikai stb. tényezők determinálnak.

A pasztorális teológia önálló tudományágként viszonylag új keletű. A Habsburg-birodalmon belül Csúzy halála után mintegy fél évszázaddal, 1774-től Mária Terézia rendeletének hatására vált oktatása kötelezővé a hittudományi intézményekben.⁶² Mindez persze nem jelenti azt, hogy korábbi korok vallási vezetői praxisuk során ne alkalmazták volna azokat az eszközöket és eljárásokat, amelyeket a modern szakirodalom e területhez tartozónak mond. Épp ezért a XVIII. század első harmadában tevékenykedő pálos szerzetesnek az igehirdetését vizsgálva is indokoltnak tarjuk munkánk során a lelkipásztorkodás-tan terminológiájának használatát.

Jelenlegi vizsgálódási körünkön kívül rekesztjük mindazt a nem csekély irodalomtörténeti haszonnal járó én-szerep értékelő szövegegyüttest, amelyek az egyes kötetek előszóiban fogalmazódnak meg, de amelyeknek célkitűzéseit és gondolatait csak azok a hívek ismerhették meg, akik a köteteket kezükbe vették.⁶³ Bár a pasztoráció az élet szinte minden területén megnyilvánul, de a számtalan forma közül csak az egyik, de leginkább emblematis megvalósulási módját, a homíliát vesszük tüzetesen szemügyre.

Ebben a fejezetben a szövegeket a prédikátor által érzékelt perspektívából tárgyaljuk, mivel a késő barokk katolikus hitszónoklatok kutatásán belül – némileg más megközelítéssel – csupán néhány tanulmány juttatta ezt a szemléletmódot érvényre. Lukácsy Sándor impozáns tanulmányban gyűjtötte össze a korszak hitszónokainak hivatásukról és műfajukról vallott reflexióit,⁶⁴ Káldi György beszédeit vizsgálva Gábor Csilla mutatott rá a

---

⁶² ERŐSS Alfréd, *Lelkipásztori néprajz*, Gloria nyomda, Gyulafehérvár, 1998, 199–204.

⁶³ Ilyen, az előszókat figyelembe vevő vizsgálatot végzett pl. Heltai János, amikor Geleji Katona István két latin és három magyar nyelvű posztillájának előszavát vizsgálva az erdélyi püspök hivatásértelmezésére ill. lét- és öndefiníálására fordítja a figyelmet. HELTAI János *Geleji Katona István mint udvari prédikátor = Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)*, szerk., SZABÓ András, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2005 (*Historia Litteraria*, 18.), 149–163.

⁶⁴ LUKÁCSY Sándor, *„Trombita, kürt, tanító vagyok”: Prédikátorok – hivatásukról, műfajukról = Uő, A végtelen jövő*, Bp., Balassi Kiadó, 1998, 15–35.

prédikátori szerepbe kódolt kommunikációs lehetőségek fontosságára,⁶⁵ míg Tasi Réka két dolgozatában közelített ehhez az aspektushoz.⁶⁶

Vizsgálatunkhoz elsősorban Csúzy három prédikációját hívjuk segítségül, melyet Lukács evangéliumának 5,1-11 verséhez írt. A csodálatos halfogás történetét a szinoptikusok közel azonos módon örökítették meg, de Lukács történetmondásában a leginkább megkomponált, kifejtett és élvezetes. Mindhárom esetben Jézus látta meg a leendő tanítványokat, s az ő kezdeményezésére valósult meg a(z el)hívás, amely szónak hármas értelme itt egyszerre jut érvényre.

Elsődleges értelemben (el)híváson, híváson azt értjük, hogy Jézus intette magához első tanítványait, azaz nem ők keresték tudatosan a küldetést, hanem a Megváltó kiválasztása által lettek apostollá. Mindennek mögöttes jelentéstartalma, hogy a(z el)hívás aktusában a megszólított fél passzív. Ez viszont nem csökkenti érdemüket, hisz vonakodás nélkül követték Krisztust, s így azonnali és fenntartás nélküli válaszuk méltóvá tette őket a kiválasztottságra.

A(z el)hívás másik értelmében az kerül középpontba, hogy az első apostolok a(z el)hívás által nyerik el hívásukat, küldetésüket. Ha ebben a megközelítésben tekintünk a megidézett evangéliumi passzusra, akkor a történet teológiai tartalommal dúsul, s azt fejezi ki, hogy az egyházban mindenki a Szentháromságtól – jelen esetben Jézustól – kapja megbízását és feladatát. Ezt az *Evangéliumban* Jézus is kiemeli, amikor az utolsó vacsora alatt tanítványaira bizza a keresztény közösség lelki gondozását: „Nem ti választottatok engem, hanem én választottalak benneteket, s arra rendelvelek, hogy menjetek, teremjete gyümölcsöt, maradandó gyümölcsöt”. (Jn 15,16)

Megjelenik még egy harmadik jelentésszint, ami a kiválasztottság elfogadásával együtt járó *hívás*(tudat) használatkörében ragadható meg. Ez magába foglalja, hogy a vállalt

---

⁶⁵ GÁBOR Csilla, *Káldi György prédikációi: Források, teológia, retorika*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001, 132–36.

⁶⁶ TASI Réka, „Trombita”, „sáfár” vagy mennyei kenyér osztogatója: *Prédikátori szerepek egy 17. század végi kötetben* = *Könyv és Könyvtár* 2003, 99–114.; UŐ, *17–18. századi katolikus prédikációk küzdelme a kimondhatatlannal: A távolban maradó transzcendencia és a távolság megszüntetésének vágya a nyelvben* = *Könyv és Könyvtár* 2004, Debrecen, 2004, 65–86.

feladatot minden hátráltató körülmény ellenére teljesíteni kell. Ebben az értelemben szintén erős vallásos allúziókkal gazdagodik a halfogás története.⁶⁷

A fentebb vázolt etimologizálás gyakorlati hasznait a továbbiakban látjuk majd. Ez a sokrétű jelentésstruktúra önmagában is magyarázza, hogy miért vált ez az evangéliumi passzus a homiletikai szakirodalom egyik sokat citált alappasszusává, a papi (el)hivatás kedvelt megfogalmazásává, sok esetben vigasztalójává. De népszerűségére van ennél adekvátabb magyarázat is: a történet kitűnő lehetőséget nyújtott, nyújt a Jézus és az apostolok pasztorációs tevékenységét követő mindenkori vallási vezető számára az azonosulásra, s ezen keresztül az öndefiníálásra.

Mielőtt az *azonos* fogalmának gondolatmenetünket továbbgördítő jelentését tisztáznánk, sietve szögezzük le, hogy bár a kiindulópontot jelentő nyelvi játék, ami a szó poliszémáját használja ki, egyezőséget mutat Ricoeur jól ismert tanulmányának felütésével, de a szövegünk orientáltsága eltér. Ricoeur a szereplő önazonosságát a cselekménybonyolítás viszonyában tette vizsgálat tárgyává.⁶⁸ A mi értelmezésünkben az *azonos* interdiszciplináris fogalomként funkcionál, azaz nem csupán a narratív kategória, hanem hermeneutikai, irodalomszociológiai és pszichológiai jelentéstartalmak megjelenítője is. A másik alapvető eltérés, hogy a prédikáció műfaji sajátosságait figyelembe véve mi nem a történetben megelevenített szereplők narratív önazonosságát akarjuk tetten érni, hanem a(z el)beszélés és szövegbonyolítás önreflexív megnyilatkozásai által magát a történetmondót kívánjuk megragadni, definiálni.

Az *azonos* fogalom általunk nagyító alá vett első értelmében valamivel valamilyen szempontból párhuzamba állítható, valamilyen megítélés szempontjából hasonló, analóg

---

⁶⁷ Értelmező szótáraink közül a Czuczor-Fogarasi szerzőpáros munkája regisztrálja legpontosabban ezt a poliszemiát. „HIVATÁS (...) 1) Működés, tevékenység, midőn valaki hivatik, vagy más valakit hivat. 2) Belső hajlam vagy ösztön bizonyos életmódra; képesség, mely mintegy önként mutatkozik valamire, pl. tudományokra, művészetre. Hivatását követni. Hivatása van a költészetre, zenére, történetírásra. Különösen, hittani ért. isteni akarat jelenkezése, mely az embert mintegy felhívja, hogy a lélek jó sugallatát kövesse, s az ajánlkozó égi malasztot hasznára fordítsa. (Vocatio divina). 3) Hivatal, s a vele járó kötelességek öszvege. Hivatását teljesíteni, annak megfelelni.” CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *A magyar nyelv értelmező szótára E-Hym*, Pest, 1864, 1622.

⁶⁸ Ricoeur szerint „a szereplő azonosságát azáltal értjük meg, hogy az először az elmesélt cselekményre alkalmazott cselekményszöveg műveletét átruházzuk a szereplőre; a szereplő, mondhatnánk, maga is bele van szöve a cselekménybe”. Paul RICOEUR, *Az én és az elbeszélt azonosság*, ford. JENEY Éva = Paul RICOEUR, *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Osiris, 1999, 377.

jelentésű. Ennek kifejtése során arra keressük a választ, hogy Jézus és első tanítványai ill. Csúzy Zsigmond között a XVIII. századi igehirdető által alkalmazott exegetika hogyan, milyen működési elv alapján építi ki a hermeneutikai hidat. Másképp megfogalmazva: a pálos szerzetes által használt írásmagyarázat a kortársi, felekezeti kontextus elváráshorizontját alapul véve mennyiben volt alkalmas biztosítani a pasztorációs hagyomány töretlen folytonosságának látszatát, hogyan teremti meg saját legitimitásának makrotörténeti aspektusát.

Az *azonos* fogalmának részünkről tüzetesebb vizsgálat tárgyává tett második jelentésében úgy szerepel, mint amely másnak nem tekinthető, önmagával és a neki tulajdonított szereppel megegyező. Ez utóbbi értelemben arra irányítjuk figyelmünket, hogy a Csúzy szövegek által működtetett retorikai-elbeszéléstechnikai eljárások mi módon segítik elő, hogy a lelkiatya a jelenben érvényre juttassa az általa képviselt közösség, az egyház álláspontját. Tehát azt kívánjuk körbehatárolni, hogy mikrotörténeti síkon a beszédek önreflexív fragmentumai miképpen értelmezhetők én-elbeszélésként ill. én-szerepértelmezésként, a narratíva milyen pszichikai hatásmechanizmusokra támaszkodva teremti meg a befogadó hívő közösségben az autentikus pap képét.

2. A történelemben érvényesülő azonos

2. 1) A quadriga exegetikai szabályrendszere Csúzy Zsigmond prédikációiban

Csúzy Zsigmond esetében bizonyossággal kijelenthetjük, hogy a *Szentírás* verbálinspirációjú ihletettséget vallja. A Szentlélek általi kinyilatkoztatás tana fogalmazódik meg a következő sorokban. „Némellyek a Szent Lelket, hasonlatosságokban nap sugárinak nevezik; némellyek Paradicsom kifolyó kuttyának. Némellyek, vezérlő hajos mesternek: némellyek, kertésznek, némellyek pedig, ajtóállónak, kiáltal megyünk bé elsőben is a vitézkedő, aztán pedig a győzedelmeskedő Anyaszentegyházban. (...) a Szent Lélek az Atyától, és Fiutól származván, azon egy Isten természetű &. Az Apostolok, és a Szent Atyák, a Praedikátorok, és egyéb lelki tanítók által, úgy megvilágoséttya az egész vitézkedő Anyaszentegyházat, minden üdvösséges, és tekéletes erkölcsökre szükséges állapotban, hogy, ki-ki igazán mondhassa Dáviddal: szövetnek a lábaimnak a Te igéd, és világosság az ösvényeimnek...”

A *Biblia* sugalmazottságának felfogására pszichológiai bizonyoságként elég arra a vehemens elutasításra mutatnunk, amivel a *Szentírás* bárminemű általa önkényesnek tartott kommentálása ellen kitör. Kifakadások sokaságát citálhatnánk a „Sátán szekere farán ülő új hitfaragók” és a „környülmetéletlen szívű elfajúlt Izrael” iránt érzett ellenszenvének bemutatására. Mind az *Ószövetség* népét, mind pedig a protestáns hiten lévőket – akiket még

inkább elítél, mivel „világosságban lelki vakságban szenvednek” – az igaz tanítás megcsönkítésében, az isteni értelem észre nem vételésében tartja bűnösnek.

A keresztény hermeneutika paradigmaváltásait figyelembe véve történetileg is igazolható, hogy a pálos szerzetes teológiai gondolkodásában az inspiráció eszméje él. Az apostoli idők „naiv” közvetlen, beszéd-centrikus írásértelmezését már a korai századokban felváltja egy újabb megközelítési mód, amelyben „az olvasás tapasztalata helyett a hangsúly az értelmezőközösség: az egyház tekintélyére tevődött át”.⁶⁹ Ez a megközelítés *Biblia*-értelmezésben a XVIII. század közepétől kialakuló történetkritikai módszer megjelenéséig érvényben maradt. Az előbbi idézet nyilvánvalóvá teszi, hogy Csúzyt feltétlen egyháztisztelet jellemzi, így ebben a kérdésben is a hivatalosan uralkodó dogmával azonosul.

A Szentlélek szerepéről szóló fentebbi szövegrészletből kiviláglik az is, hogy a sajládi kolostor szerzetese szerint nemcsak az Apostolok vagy Szent Atyák, de a helyes tanítást képviselő prédikátorok és „egyéb lelki tanéttok” is sugalmazottan szólnak a hívők közösségeihez. Ám míg Jézus kortársai számára az Írás hordozta és közvetítette hit magától értődően bomlott ki az értelmező számára, addig a későbbi korok exegétái számára az Ige feltárása sokszor – esetenként máig tartó – heves vitákat generáló tudományos feladattá vált. Ebben az új környezetben „[a] kérdés most már nem az, hogy az Írások hordozta Ige miképp válik életté, hanem az, hogy az Írások, a szöveg, a betű »mögött« mi a »tanítás«, amit az értelmezőközösség, az egyház felismer és jóváhagy. (...) Immáron nem az Ige »teremti« (termeli, újratermeli) az Egyházat, hanem az Egyház az, ami »teremti« (termeli, újratermeli) az igét”.⁷⁰

A kereszténységben belül a reformáció kirobbanásáig, sőt még azt követően huzamos ideig megkérdőjelezhetetlen az az exegézis, amely alapvetően megkülönböztette a *sensus litteralist* és a *sensus spiritualist*. Teológiai alapja Szent Pál *2Kor* 3,6 elhíresült sorára vezethető vissza, miszerint a „betű öl, a lélek pedig élte”. A spirituális értelmet az egyes írásmagyarázó iskolák különbözőképp fogták fel. A középkorban a quadriga, azaz a négyes értelem szabályrendszere vált dominánssá, s terjedt el hazánkban is. Ezt a tévesen Aquinói Szent Tamásnak tulajdonított felfogást a könnyebb megjegyezhetőség kedvéért 1260 körül latin nyelvű versbe foglalták, aminek a XVII. század végéről magyarra átültetett változata is fennmaradt.

---

⁶⁹ FABINY Tibor, *A keresztény hermeneutika kérdései és története: I. A prekritikai korszak, az első századtól a reformáció koráig*, Hermeneutikai Kutatóközpont, Bp., 1998, 26.

⁷⁰ FABINY Tibor, *uott.*

Valóságát mondja a *Betű* mindennek.

Hasonló értelem, kalauzza a hitnek.

Oktató, vezére cselekedetinknek.

Felső pedig, vége igyekezetinknek.⁷¹

A quadriga felfogása a *sensus litteralis* (*sensus historicus*), azaz betű szerinti értelmén kívül további három értelmet feltételez.⁷² A *sensus allegoricus* fogalmán a szentlecke mélyebb mondanivalóját értették; a *sensus moralis* (*sensus tropologicus*) a konkrét élethelyzetekben való viselkedéshez nyújt erkölcsi normát; míg a *sensus anagogicus* az életet üdvtörténeti aspektusból tekinti. Ez az erősen középkorias jellegű, skolasztikus gyökerű írásmagyarázati szemlélet világosan kimutatható Csúzy Zsigmond prédikációiban.⁷³

A pálos hitszónok pünkösöd után negyedik vasárnapra írt harmadik prédikációjához mottóul a perikopa „tanéttya vala a hajocskából a seregeket” (M., 335.) sort választotta. A díszesen kimunkált bevezetésben a Péter (el)hívását és megbízását megfogalmazó emberhalász-metaphorát rá jellemző módon dupla logikai csavarral meséli el, amikor arról beszél, hogy „Pétert hálora kerétté Urunk”. (M., 336.) Ezzel megteremtí a szöveg kettős képrendszerének alapját, mely szerint az ember a Teremtésen belül egyszerre hal és halász.

A prédikátor még a princípiumon belül megfogalmazza a *sensus allegoricust*. „Én, úgy vélem, hogy ezzel, mint egy titkos értelmű Leczkét akart a Prédikátorok eleibe szabni. Ám, mit jelent az Genezareti tó, avagy tenger? Hanem, mélységére-nézve a Szent Írást, mellyhez hitünk ágazata szerint, tellyes tehetségünkkel tartozunk ragaszkodni &c. Mit képez a hajó?

---

⁷¹ Idézi LUKÁCSY Sándor, *A szőlőfák gyümölcse: A prédikáció mint irodalmi műfaj*, Tiszatáj (Diákmelléklet), 1996/4.

⁷² A *litterális értelem*hez való közeledés az idők folyamán a keresztény hermeneutika egyik központi kérdése volt, és jelenleg is az. Dolgozatunkban Csúzy Zsigmond értelmezésében akarjuk megragadni a *sensus historicust*, így a megközelítés körül kibontakozott exegetikai polémiát kívülrekesztjük vizsgálódásunk terén. A modern külföldi értelmezések áttekintésére ld. *A sensus litteralis hermeneutikai kérdései*, az összefoglalót írta és a tanulmányokat válogatta FABINY Tibor, Hermeneutikai Kutatóközpont, Bp., 2001.

⁷³ A Csúzy Zsigmond által alkalmazott bibliai hermeneutikára korábban Tasi Réka tett értékes megállapításokat. TASI Réka, *Retoricitás és popularitás Csúzy Zsigmond prédikációiban*, ItK, 2001, 718–721. Az általa megfogalmazott következtetéseket hasznosítjuk dolgozatunkban, de más nézőpontból közelítünk a kérdéshez. Eltérő aspektusunkat két pontban határozhatjuk meg. Egyrészt Tasi Réka dolgozatában fokozottan retorikai szempontrendszert érvényesít, mi viszont az írásertelmezés oldaláról közelítünk. Másrészt míg Tasi Réka a modern hermeneutika irányából vizsgálódik, addig mi pragmatikai megközelítést választottunk, s arra keressük a választ, hogy a hitszónoklatokban megnyilvánuló prédikátor milyen exegetikai nézeteket vallhatott.

Ha nem a Szent Írásnak meg nem csávált, vagy erőszakosan kaptázott; hanem közönségesen bevett igaz értelmét; mellyel eszessen kell élnünk, ha hogy annak feneketlenségébe hanyatt-homlok, veszedelmessen nem akarunk rohanni. Melly hajo is, miért vitettetett a földtől mélyre? hanem, hogy az oktatásnak nem földinek, nem hiúságosnak &c. kell lenni..." (M., 336.)

Az, hogy mind a *szó szerinti*, mind pedig a *hasonló értelem* sorokban mérhető terjedelmet kap a szövegen belül, világosan mutatja az igehirdetőnek irányukba megnyilatkozó figyelmét. Általánosan kijelenthető, hogy a négyes írásértelmezési szabályrendszer e két eleme Csúzy beszédeiben a *morális értelemnél* arányaiban jóval kisebb teret kap. Ez a negligált pozíció azonban csak látszólagos, ha a prédikációban betöltött szerepüket nézzük, hisz a valóságban mindkettő léte megkerülhetetlen és alapvető. Tasi Réka idézettel szemlélteti, hogy Csúzy tudatosan alkalmazza a *betű szerinti értelem* szintjét.⁷⁴ Az általa citált rész a mi szempontunkból nemcsak az igehirdetői tudatosság miatt lényeges, hanem mert azt is megmutatja, hogy a prédikátor a befogadók felé is tudatosítani igyekszik eljárását. A *történeti értelem* beszéd elején kiinduló-, a hitszónoklat törzsében időről időre felbukkanó gyűjtőpont, a prédikáció végén pedig a lezárást szolgálja. Mélyen áthatja a hitszónoklat szövetét, sokszor egyetlen mondatba markolja össze a mondanivalója távolodó szálait, hogy aztán továbbgombolyítsa az asszociációk sorát. A *hasonló értelem* funkciója abban ragadható meg, hogy a *szó szerinti értelem* és a hétköznapi életben alkalmazható tanítást megfogalmazó *erkölcsi értelem* között teremt kapcsolatot úgy, hogy rámutat a bibliai szöveg intenciójára, s az isteni szándék kifejtésére sarkall.

Míg a *Szentírás* egyes könyveiben – a *Jónás könyvét* leszámítva pl. a prófétai iratokban – a kinyilatkoztatás szó által következik be, addig más szakaszokban a szó és a tett együtt hordozza az inspirációt. Az *Evangéliumokban* elbeszélte történet szerint Jézus cselekedeteiben szó és tett összetartozik, kizárólag együtt értelmezendő, s csak együtt mutatják meg a felsőbb szándékot. A *Bibliának* ilyen típusú részeiben a verbális megnyilatkozások mellett fokozott szerephez jut az eseményeket ábrázoló elbeszélő funkció. Ricouer *5Móz 26,5-10-hez* fűzött rövid fejtegetésében állapítja meg, hogy „[a]z elbeszélő megnyilatkozásban (discours narratif) a döntő és lényegi hangsúly a megalapozó eseményre esik, vagy azokra az eseményekre, melyek mintegy lenyomatai, jelei vagy nyomai az Isten tettének. A hitvallás

---

⁷⁴ „»Csodálatos és álmélgodás-ra méltó dolognak véllyük (bötü-szerént értvén a Szent Írást) hogy Istennek kedves szolgálja Moyses, az egeket, mint elmés okosság, és érzékenség-nélkül valo állatokat figyelmezteti folyo szavaira...« Itt az Írás szó szerinti értelmét hangsúlyozottan mint az értelmezés egyik lehetőségét jelöli meg, számot adva így arról a tudásról, hogy a Szentírás értelmezésének más szintjei is léteznek.” TASI Réka, *Retoricitás és popularitás...*, 718.

elbeszélésként jelenik meg, az inspiráció kérdése pedig egyáltalán nem elsődleges téma. Isten jele előbb jelenik meg a történelemben, mint a beszédben. A beszéd csak másodlagos, amennyiben is ez a történelem az elbeszélés beszédaktusa által átkerül a nyelvbe.”⁷⁵

Ezt továbbgondolva a prédikátor tevékenységének alapgesztusa abban rejlik, hogy a nyelvileg megörökített eseményfolyamatot a nyelv által értelmezze, kommentárokkal világosítsa meg, s így a hívőket olyan útmutatással lássa el, amelyeknek hatása a hívők jövőbeli tetteiben mutatkozik majd meg. A hitszónok feladata tehát az, hogy a cselekedet → nyelvi megnyilatkozás → nyelvi megnyilatkozás → cselekedet által teremtett hermeneutikai kört tovább lendítse a nyelviség síkjáról, azaz a nyelvbe átültetett cselekedet kinyilatkoztatását a nyelv által cselekedetté konfigurálja. Ebből az aspektusból a hitszónoklatot jövő irányultságú beszédtekként definiálhatjuk.

Az igehirdetés azonban jelenben végbemenő folyamat, ami elkerülhetetlenül arra készíti a prédikátort, hogy szembesüljön és szembesítsen az adott időpillanatban károsnak ítélt viselkedésformákkal, tendenciákkal. A prédikáció azáltal nyer üdvtörténeti értelmet, hogy a hívek elé folyamatosan a tökéletesség horizontját vetíti. Ehhez elsődleges eszköze, hogy a beszédben a jelen hibáinak, hiányosságainak kiküszöbölésére, javítására törekszik; míg a másodlagos eszköze, hogy a jelen erkölcsileg jó állapotát igyekszik továbbra is fenntartani. Természetes, hogy az isteni tökéletesség szemszögéből jóval több a javításra, mint a megőrzésre ítélt tulajdonság, magatartásforma és cselekedet. Nem véletlen, hogy a kétezer éves papi gyakorlatban a hitszónoklat feladatát megfogalmazó alapvető útmutatás az adott kor fogalomnyelvéhez alkalmazkodva lényegében változatlan, s abban a feddőzés igen nagy teret kap. Ezt a változatlanságában változó alaptézist a jelenkor viszonylatában Rolf Zerfass, a katolikus homiletika modern képviselője a korábbi korszakot tekintő kutató számára is megfontolandó módon a következőképp önti szavakba: „[a] *Szentírásról* szóló prédikáció tehát jó esetben mindig kitágítja látóterünket; lehetőséget ad a föllélegzésre. Helyére teszi a dolgokat, amikor Isten Országának horizontjába helyezi. Ezzel mindazt, ami felfuvalkodott és fogva tart minket – szorongás, gondok vagy akár fejetlen aktivitás formájában –, azt megfosztja varázslatos fényétől és delejes hatalmától. A biblikus prédikáció ezért mindig olyan, mint a démonok kiűzése, mely azzal kezdődik, hogy szóvá teszi az »uralkodó (!) viszonyokat«, akárcsak Jézus Simon házában.”⁷⁶ Ezeket az uralkodó viszonyokat, s ezt a démonúrást folytatja unos-untalan Csúzy Zsigmond is az Isten házában.

---

⁷⁵ Paul RICOUER, *A kinyilatkoztatás eszméjének hermeneutikai megalapozása*, ford. BOGÁRDI SZABÓ István = Paul RICOUER *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Osiris, 1999, 122.

⁷⁶ Rolf ZERFASS, *Nevedet hirdetem: A homiletika alapelemei*, ford. VÁRNAI Jakab OFM, Szent István Társulat, Bp., 1995, 180–181.

A *morális tanítás* többnyire immanensen, de azért elég gyakran egy-egy jövő távlatú mondatban is megfogalmazva, kinyilvánítva magába olvasztja a *sensus anagogicus* szempontrendszerét. Tasi Réka szerint „[a]z írásértelmezés anagogikus vonulata viszonylag kevés szerepet kap, ez viszont nem jelenti azt, hogy az egyes szövegekben a négy értelem közötti oszcilláló értelemkibontásban ne lenne jelentősége”.⁷⁷ Az „oszcilláló értelemkibontás” találó megragadása annak, ahogy ezt az értelmezési szintet a szövegek működtetik. Ám véleményünk szerint pont ennek az időről időre visszatérő jelenlét által keltett feszültségnek köszönhetően a szöveg egészét tekintve a *sensus anagogicus* határozottan artikulálódik. Az üdvözülés ígérését nyomatékosítja, hogy a hitszónoklat fohászszerű zárásának utolsó mondatában a prédikáció képrendszeréhez igazodóan mindig ez fogalmazódik meg. Így van ez a csodálatos halfogásról írt hitszónoklatok esetében is. „Lelki tanéttoinknak alázatossan engedelmeskedjünk & c. s minden bizonnal diadalmaskodunk ellenségeinken: s nem semmit, hanem halak sokaságát fogjuk; azaz M. foganatos malasztokat érdemlünk, és valóságos örök javakat. Ámen.” (M., 342.)

2. 2) A tipológia és az allegória mint exegetikai eljárások Csúzy hitszónoklataiban

A pálos igehirdető a pünkösöd után negyedik vasárnapra írt első beszédében habitusára jellemző indulatos módon fakad ki az istentelen életet élők ellen, akik „a világi gyönyörűségek vizével szinte megtelvé, s telhetetlenkedvén; minden lelki eledelre (minémű az Isten ígéje) émelyeg a gyomra; következendőképpen, üdvösségessen bé nem veszik; sőt törvénytelen hailandóságoktól viseltetvén, Isten ellen túsakodnak, még magától az Úrtól sem akarna hálora keréttetni. Lássák azért inkább, mi formán halásznak ők. De, csodálkozás nélkül, hogy im, mind halaknak, mind pedig halászoknak neveztem őket.” (M., 319.)

Az „evilági nyomorúságok zűrzavar tengerében”, vagy ma is élő kifejezéssel a zavarosban halászok leleplezéséhez, bűneik feltárásához tapasztalati szintről indít. Azt mondja, hogy a halászat háromféle módon következhet be: hálóval, horoggal és varsával. Ez alapján három csoportot állít fel az átláthatatlan helyzetben maguknak előnyt horgászni igyekvőkre.

Az első kategóriába tartoznak azok az élőködők, akik Néró császárhoz hasonlóan aranyhoroggal, azaz a vagyon, a pénz által kívánnak maguknak tisztséget, méltóságot horgászni, szerezni. Ha nincs meg a fedezetük, akkor akár „[k]ölcsönyzéssel is: selyem ruházatra, nustos süvegre, ezüstös pálczára, drága órákra, s rendes inasokra vágyodnak (...) gyakorta forognak a méltóságos úrak palotáin údvariaskodván; s talám néha azért is, hogy im, a magok konyhája, füst nélkül szükölködik”. (M., 320.)

---

⁷⁷ TASI Réka, *Retoricitás és popularitás...* 720.

A második csoport megtestesítői azok, akik „Cupido, és Venus, feslettől megeresztett zászlója alatt, pipes czifra ruhájokkal, s fajtalan magokviselésével halásznak. (...) Mert ugyan is, minek neveztetetik másnak, amaz nyalka módra rövidített kúrta dolmány? felettébb megfeszült varrott vékony nadrág: fülre szegett paczományos, s tollas kalap: nústal trágyázott nehezen mozduló süveg: körmöket szorított varrott kicsiny csizma & c. minek neveztetik (mondám) másnak, hanem mint annyi leshányó hálónak...” (M., 322.) A halászatnak ilyen hálós formája kiváltképp az „asszonyokban tapasztaltatik, hogy tekintet nélkül, megaggot, vagy iffiú állapotokra, éjjel-nappal kenyik-fenyik magokat, fodorgattyák, porozzák hajokat, csipkézik, násfázzák, gyöngyözik fejeket & c.” (M., 322–23.) Ez a szakasz különös, véletlenszerű, de világnézetében és felfogásában indokolt egyezőséget mutat Csúzy némileg fiatalabb kortársának, Apor Péternek *Metamorphosis Transylvaniae* c. emlékiratával. Apor a pálos hitszónokhoz hasonlóan az ősi nemesi szokásokban látta a magyarság fő erényét,⁷⁸ ami akkor valósult meg, amikor még nem hódítottak az új szokások, amit az erdélyi báró és a katolikus igehirdető egyaránt „nájmódi” szóval aposztrofált.⁷⁹

A harmadik csoport tagjai azok, akik „azon török, és szaggattyák magokat, hogy, hová nagyobbra terjeszthessék hálójokat; és mesterségesen rakosgatván varsáikat, kincset, gazdagságot, falút, és örökséget & c. (mind Boszniai kaszával is) kaparéthassanak”. (M., 323.)

Csúzy az evangéliumi perikopa kapcsán (ürügyén?) a magasabb rétegek társadalmi katalógusát alkotja meg, s életmódjukat kemény hangú bírálattal illeti. Az ilyen távoli képzettársításon alapuló moralizáló fejtegetés az egyik legfőbb azonosító jegye Csúzy prédikációinak. Az asszociáció merészen szabad használata a mai olvasó számára a pálos igehirdető gondolatvezetését burjánzóvá teszi, így szövegépítkezése is túlbonyolítottnak hat. Mégis azt mondhatjuk, hogy a hitszónok saját korának teológiai és retorikai rendszerét használva határozott homiletikai elv mentén szerkesztette beszédét. Következésképpen alkalmazott egyéni beszédmóddal rendelkezett, ami egyezőséget mutathatott a kortársi befogadó közönség elváráshorizontjával.

---

⁷⁸ Csúzynak erre a felfogására ld. LUKÁCSY Sándor, *Kuruc pap? = Uő, Isten gyertyácskái*, 222–23.

⁷⁹ Csúzy az *Evangéliomi trombita* húsvét után második vasárnapján egy teljes beszédet szentel a „nájmódi” ostromlására. Apor Péter emlékiratát 1736-ban vetette papírra, s talán a legelhíresebb rész, amikor korának női öltözködését a régivel összevetve bírálja. Az erdélyi báró a „nájmódi” követőit ábrázoló leírásában a gondolatkör is hasonló a Csúzyéhoz, hisz ezek a hölgyek szinte hálóval kerítettek maguk mellé férfiakat: „... nem bocsátották úgy zsidvására az csecseket szemtelenül, mint az mostani asszonyok és leányok, hogy csaknem egészen, többire félig nyakok, csecsek mezítelenül úgy áll, mintha éppen az férfiakot kénálnák csecsekkel.” APOR Péter, *Metamorphosis Transylvaniae*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978, 56.

Ha ehhez a logikai rendszerhez hermeneutikai szempontból akarunk közelebb férkőzni, akkor a quadriga pragmatikus írásmagyarázati szabályzatán túl a Csúzy által használt exegetikai módszerek, a tipológia és allegória beszédbeli alkalmazását kell megvizsgálnunk. Nem lehet itt célunk a fogalmak tartalmának a szakirodalomban bőségesen tárgyalt és heves vitákat szító történeti és filozófiai értelmezése,⁸⁰ hisz az meghaladná vállalt feladatunkat. Meghatározásainkban csak azokat az aspektusokat kívánjuk megragadni, amelyeknek nyomai határozottan azonosíthatóak az általunk vizsgált szövegegyüttesben.

Az allegorikus írásértelmezés az ókori görög filozófia platóni hagyományára vezethető vissza, pontos értelmezése azonban koronként és szerzőkként eltérő, sőt akár az egyes életműveken belül is jelentős különbözőséget mutat. Az allegorikus megközelítést Csúzyra vonatkoztatva hasznos úgy behatárolni, mint olyan hermeneutikai eljárást, amely a bibliai személyekhez, eseményekhez elvont fogalmakat, ideákat társít, vagy még tágabban értelmezve bibliai személyek és események kapcsán (ürügyén?) olykor igen távoli elvont fogalmakat, ideákat bont ki.

Northrop Frye Saussure szinkron és diakron megközelítését kiterjesztve a Biblia világára, rámutat arra a pontra, amiben a kereszténység alapvetően elüt más vallásoktól. „[A] bibliai vallások egyik megkülönböztető jegye a történelmi tudat, s ehhez még hozzá lehetne tenni a személyiségtudatot, hiszen csak történelmi összefüggésben lehet a személyiségnek szerepe. Jézus és Adonisz egyaránt »meghaló isten«, abban az értelemben, hogy mindkettőt kultikusan tisztelik, és mindkettőhöz hasonló rítusok fűződnek; Jézus azonban személy, Adonisz viszont nem az...”⁸¹ A történetiség és a személyiségtudat a meghatározója annak a keresztény hermeneutikai módszernek, amit tipológiként vagy más néven figurális értelmezésként szoktunk emlegetni. A tipológia lényege, hogy a prófécia vagy próféciaaként értelmezett cselekedet és az azt beteljesítő esemény egymáshoz való viszonyában, egymás fényében válik értelmezhetővé, s mindkettőt beteljesíti a végleges, üdvtörténeti esemény, Isten országának eljövetele. Auerbach esetünkben is haszonnal alkalmazható megfogalmazásában a figurális értelmezés „két olyan esemény vagy személy között hoz létre összefüggést, melyek közül az egyik nem csak önmagát, hanem a másikat is jelenti, a másik pedig az egyiket magába foglalja vagy beteljesíti. A figura két pólusa időben elválík egymástól, de mint valódi történés vagy személy, mind a kettő az idődimenzióon belül van;

---

⁸⁰ Erre nézve ld. *A tipológiai szimbolizmus (Ikonológia és Műértelmezés 4.)*, szerk. FABINY Tibor, JATEPress, Szeged, 1998.; Friedrich OHLY, *A szavak szellemi jelentése a középkorban*, ford. BERNÁTH Árpádné = *Az ikonológia elmélete (Ikonológia és Műértelmezés 1.)*, JATEPress, Szeged, 1997, 157–179.; Northrop FRYE *Kettős tükör: A Biblia és az irodalom*, ford. Pásztor Péter, Európa Kiadó, 1996, 146–238.

⁸¹ Northrop FRYE, *i.m.*, 154.

mint ahogy már többször hangsúlyoztuk, mind a kettő benne foglaltatik az élő történelem hömpölygő áradatában, és csak maga a megértés – az intellektus spiritualis – a szellemi aktus, melynek mindkét pólussal kapcsolatban a múltbeli, jelen idejű vagy jövőbeli történés adott vagy remélt anyagával kell foglalkoznia, nem pedig a fogalmakkal vagy absztrakciókkal; ezek másodlagosak, mivel az ígélet és a beteljesülés mint valóságos történelmi esemény részben a szó testté válásaként ment teljesezésbe, részben pedig annak visszatéréseként fog teljesezésbe menni.”⁸²

A praktizáló pálos igehirdető nézőpontjából a két exegetikai megközelítés legnagyobb haszna az volt, hogy az Ó- és Újszövetség között megteremti a hermeneutikai hidat, és emellett üdv történeti távlatot nyit. Az írásmagyarázati elvek között a határ igen keskeny, ezért az egyik eljárás gyakran csúszik át a másikba, s ezzel a keskeny mezsgyével Csúzy is tisztában volt.

Az értelemkeresés során észrevehetünk olyan tendenciózan alkalmazott nyelvi formákat, bevezető szófordulatokat, amelyeknek célja a két biblikus hermeneutikai módszer elkülönítése. „Mindazáltal, a halak fogásában saidéttok legtöbb, és legnagyobb okoskodást, és foglaltosságot” (M., 318.) – veti előre a horoggal, hálóval és varsával történő halászat magyarázatát megfogalmazó prédikációnak. Az *Evangéliomi trombita* c. kötetében a szintén ehhez a perikopához írt hitszónoklatának fő része elé azt a mondatot illeszti, hogy „az halászatot, más titkos értelmű halászatot, úgy mint az emberek halászatotját példázta”. (E. t., 441.) A nyelvi előkészítő, „ráhangoló” formulát figyelembe véve észrevehetjük, hogy amikor a pálos hitszónok titkos, mélyebb, rejtett, igazabb, valósabb stb. értelemről vagy példázatról ill. jelesebb, nagyobb okoskodásról beszél, akkor az alkalmazott exegetikai eljárás az allegória.

A *Morzsalékok* kötet a húsvét utáni második vasárnapra írt beszédben tesz utalást a csodálatos halfogás történetére. „Sok szép árnyékos képezéseket is tapasztalok eziránt a Sz. Írásban Így Matth. 8. c. olvasom, hogy, Ascendente eo in naviculam secuti sunt eum discipuli ejus; üdvözöttök bémenvén a hajócskában, követék őtet Tanétváni; miért szinte a hajócskában? Világos szóval mondván Szent Máté, in naviculam & c. miért nem inkább öreg hetes hajóban, vagy roppant gallyában, mellyben, barátságosbak lettek volna tanétványi a nagy habos szélvész miatt? Megfelel Paulus a Palatio, s azt mondgya: hogy benn lévén Péter abban, a hajócskában nem másé, hanem Péteré volt; és, azon hajócskán, a V. A. Szentegyház képeztetett & c. melly a tekéletes, és Istenfélő, hiveket, az örök nyugalom partyára vezeti. Mivel pedig abban, a megvetettek, és számtalan pogányságra nézve qui deicendunt mare

---

⁸² Erich AUERBACH, *Figura*, ford. BERNÁTH Gyöngyvér = *A hermeneutika alapelmélete (Ikonológia és műértelmezés 3.)*, szerk. FABINY Tibor, Szeged, JATEPress, 1998, 43-44.

in navibus & c. igen kevesen találtnak, naviculam, & c. non navim appellat; hajócskának nevezi (úgy mond) az Evangelista, és nem öreg hajónak.” (M., 31.) Az idézett színes, invenciózus írásmagyarázat felvezetése alapján megfigyelhetjük, hogy ha Csúzy árnyékos képzésről vagy jegyzésről, képes hasonlóságról beszél, akkor a tipológia eszköztárát hasznosítja. Ennek megállapítása azért fontos, mert nyilvánvalóvá válik, hogy az igehirdető következetesen törekszik a saját maga által alkalmazott hermeneutikai módszer azonosítására, befogadókban való tudatosítására.

E tudatosításban esetenként meglepően szigorú konzekvenciát mutat. „Indiának emlékezetre méltó dolgairól iro Historicus Kronisták említettik, hogy némely Sina névű szigetben, olyan fa találtnak, mellynek, dupla, vagy kettős gyökere lévén, az egygyike napkeletre, a másika pedig, napnyúgotra hanyatlik. S az, amelly napkeletre néz, igen egéséges, és minden mirigyés, méreg, avagy étető ellen foganatos, és hasznos; visszont, amellyik napnyúgotra hanyatlik, mérő mérges, és igen ártalmas? úgy hogy, valamint ez, az az ember életének szörnyű halált szerez; úgy amaz, gyarapétya, és egéségesen hoszabéttya & c. Jeles árnyéka (megvallom) és képes hasonlatossága ez, az elválasztásnak, és megvetésnek & c.” (M., 28–29.) A citátumból rekonstruálható, hogy Csúzy mit érthetett tipológián. Világosan kivehető, hogy a tipológiát saját maga számára nem csupán keresztény írásmagyarázati elvként definiálja, hanem hermeneutikai eljárásaként, amellyel szemben két elvárás támogat. Az egyik kritérium, hogy az elbeszélte eseménysort történetileg igazolhatónak vélje, azaz az időbeliségben létezőnek vallja. Így nemcsak a biblikus történetekre alkalmazza ezt az eljárást, hanem a világi históriákra is kiterjeszti a jelenségek figurális megközelítését. A másik feltétel pedig teológiai természetű, s tartalma abban ragadható meg, hogy az elmondott múltbeli történésnek jelenre vonatkoztatható hitigazságot kell tartalmaznia.

Mivel Csúzy a *Szentírást* kinyilatkoztatás által keletkezettnek vallotta, így a benne foglaltakat nemcsak a hit, hanem a történelem szempontjából is igaznak tartotta. Így válnak érthetővé az olyan írásmagyarázati eljárásokon alapuló retorikai megnyilatkozások, amilyenekre Tasi Réka is utal, miszerint pl. a prédikátor az ószövetségi József által értelmezi Szent Józsefet. A modern hermeneutika irányából közelítő Tasi Réka vizsgálati aspektusából helyesen állapítja meg, hogy az ilyen exegézist „[n]em nevezhetjük tipológiának a szó eredeti értelmében, de a tipologizáló gondolkodásmód nyomai jelentkeznek” benne.⁸³ A pálos szerzetes saját tipológiaelfogásából kibontva a két József közötti kapcsolatot viszont az igehirdető nagyon is logikusan jár el. Mivel az ótestamentumi József történelmileg létező volt és követendő életet élt, alkalmas arra, hogy a hitszónoklatban az újtestamentumi névrokonának praefigurációjaként jelenjen meg.

---

⁸³ TASI Réka *Retoricitás és popularitás...*, 719.

A történeti hitelességet megkerülhetetlen feltételként állítja a világi elbeszélésekkel szemben. Épp ezért az általa figurális értelmezésre alkalmasnak tartott, a történetiség talajában gyökerező narratív egységeket élesen elkülöníti azoktól a gyakran „álom hövelyző szófia beszéd”-nek aposztrófált történetmondástól, amit mi, modern befogadók irodalminak mondanánk. Ezeket a meseszerűség körébe utalja, a gyakorlatiság szempontjából pedig a „kopasz tök vakarása”-nak hasznosságával megegyezőnek mondja. Ennek ellenére az allegória biztosította tág írásértelmezési rendszer lehetővé teszi használatukat. Ezzel él is a prédikátor, mivel erkölcsi természetű következtetések levonására alkalmasnak tartja. Ezek a történetek a negligáló hozzáállásnak köszönhetően többnyire refutációs cézzal fordulnak elő. „A versszerzők mesés fabulái, nevezet szerint orrondi Ovidius *Metamorphosissa*; bölcselkedik efélékkel; és hogy némellyek fecskévé, némellyek fülemilévé, némellyek pedig büdös bankává változtatnak, verseléssel fabulázzák. Sőt, még a magyarra fordított *Argillis Historiája* is, tündér Ilonáru álmodozván⁸⁴ rebesget illyest.” (E. t.,221.)

Az allegória és a tipológia egyaránt alkalmazott írásmagyarázati elv Csúzynál, de az arányok jól kivehetően eltolódtak az allegória irányába. Ennek egyik magyarázatául (a társadalomtörténeti, irodalomszociológiai, pszichikai, retorikai megközelítés stb. mellett) az szolgál, hogy a figurális értelmezés inkább dogmatikus, így hangsúlyosabban tudományos és elméleti jellegű. Az allegória mellett szól, hogy a praktizáló igehirdetőnek a mindennapi élet elvárásainak kellett megfelelnie, a hétköznapiok során haszonnal alkalmazható útravalóval kellett ellátnia a rábízott nyáját, hogy az erkölcsi tökéletesedés útjára léphessen, s ezáltal az örök élet ígérte reálproféciaként beteljesedhessen.

2. 3) Summázat

Csúzy exegetikai módszerét, s az ehhez igazított négyes értelem szabályrendszerét olyan tudatos cézzal választotta meg és alkalmazta, hogy felépíthesse azt a hermeneutikai hidat, amely megteremti számára a korabeli hívők előtt a pasztorális legitimitás történeti aspektusát. Az írásmagyarázati elvek szempontjából a tipológia a múlt és a jelen közti distanciát volt hivatott átívelni úgy, hogy periférikusan felvázolja a jövő horizontját. Fontos feladata, hogy alátámassza azt az általa sokat hangoztatott elvet, hogy a korabeli katolikus Anyaszentegyház s annak képviselői – így ő maga is – a *Biblia* lelkipásztori megbízatásának folytatólagos és változatlan hagyományát hordozzák.

---

⁸⁴ Gergei Albert 1580 körül írt széphistóriája a ponyvairodalomban magasan a legnépszerűbb művek közé tartozott. „Az első másfél évszázad alatt úgy ronggyá olvasták, hogy csak 1749-ből ismerjük »viszonylag« első kiadását ponyván.” POGÁNY Péter, *A magyar ponyva tüköre*, Bp., Európa Könyvkiadó, 1978, 33.

Az allegória kevésbé gyakori módon a múlt követendő példáját, elsődlegesen a jelen tarthatatlan állapotát teszi szóvá. Mindkét esetben ugyanazzal a funkcióval rendelkezik: a jövő felé tereli a befogadó közönség figyelmét. Bár a rendkívüli találékonyságot igénylő, képzeletdús allegória eszköze az ő kezében különösen burjánzóvá válik, de ennek az eljárásnak is megvan a hitélet felőli haszna. Általános karakterekkel operáló volta és erős erkölcsi tanítása lehetővé teszi, hogy a befogadó önmagára és/vagy környezetére vonatkoztassa az elhangzottakat.

Csúzy praxisában az allegória és a tipológia beszédbeli megterheltsége egyértelműen az allegória irányába billen, ugyanakkor mindkettő jól körülhatárolható funkcióval bír. A tipológia elsősorban a múlt, az allegória pedig a jövő felé nyit távlatot. E kettő a jelenben kereszteződik, s így megteremtődik a történetiségben gyökerező eszkatologikus távlatot nyitó múlt – jelen – jövő kapcsolat. Ennek az időbeliségnek az origójában a jelen áll, amely az igehirdető szemszögéből a történelmileg igaznak vallott katolikus egyház működése által a bibliai kinyilatkoztatás reálprófeciájának beteljesítője, s amely tökéletlensége miatt egyben maga is praefigurációja egy eljövendő teljes világnak.

Csúzy exegetikai eljárása azt eredményezi, hogy a pasztorációs tevékenység megítélésének szempontjából hangsúlyosan kifejezésre jut saját működése és az evangéliumi forma közötti hasonlóság, analógia. A hermeneutika segítségével megvalósul a kereszténység kezdeti korának (el)hivatása és a XVIII. század elején működő kései utód közti *azonosság*.

3. A jelenben érvényesülő (ön)azonos

3. 1) A közösségi és papi erények és hibák katalógusa

Ha a pasztorációs (el)hivatás hermeneutikai síkon való megvalósulását makrotörténeti narratívumként kezeljük, akkor a prédikátor jelenben érvényesülő (ön)azonosságát olyan mozzanatokban érhetjük tetten, melyek a személyes szféra mikrotörténeti tényeinek és motivációinak megragadásával igyekeznek az öndefiníálást elvégezni. A továbbiakban tehát azok felé az önreflexív passzusok felé fordítjuk tekintetünket, amelyekben a lelkiatyai teendőit ellátó Csúzy hivatásáról vallott saját elképzeléseinek és a hívek elvárásainak kölcsönhatásában önmaga feladatát, szerepét értelmezi, ill. a papi sikerek és kudarcok okát elemzi, magyarázza.

A narratív pszichológia alapvető megállapítása szerint függetlenül attól, hogy szándékosan, vagy tudattalan nyúlunk a történetmondás eszközéhez, a történetek kifejezik többek közt a közösségen és a társadalmon belül betöltött szerepünk, személyes attitűdünk, motivációink stb. Az én-elbeszélés olyan „inkább nyelvi eszköznek tekintendő, amit az

emberek egymás közötti viszonyaikban munkálnak ki, s e viszonylatokban alkalmaznak, hogy különféle cselekvéseket fenntartsanak, felerősítsenek vagy megakadályozzanak. (...) Ebben az értelemben az énről szóló narratívumok jobbra úgy működnek, mint a társadalmakban a történelem. Szimbolikus rendszerek, melyek olyan társadalmi célok érdekében használhatók, mint az igazolás, a bíráló vagy a társadalom megszilárdítása”.⁸⁵

A hitszónoklat speciális beszédhelyzete azt eredményezi, hogy a gondolkodás két formája, a logikai-tudományos és az elbeszélő mód egyszerre érvényesül benne. Bár mindkettő oksági viszonyokat igyekszik feltárni, de létmódjuk, megvalósulási formájuk alapján tér el. A logikai-tudományos gondolkodás az érvelés útján az igazságról kíván meggyőzni, míg az elbeszélő mód a történetek segítségével a valóságosság dimenzióját szólaltatja meg. „Az egyik nyomán egyetemes igazságfeltételeket keresünk, a másik nyomán pedig két esemény közötti konkrét kapcsolatot.”⁸⁶

A csodálatos halfogás történetének Csúzy általi interpretációját és az abból kibomló (ön)azonosságot hangsúlyozó narratív struktúrát nemcsak a történelmileg hagyományozódott prédikatori szerep általános megfogalmazójaként tárgyalhatjuk. Felfoghatjuk olyan, a hitszónok egyéni élményeiben gyökerező, jelenbeli helyzetét feltáró én-elbeszélésként is, aminek célja a történetmondó pásztorteológiai tevékenységében rejlő sikerek és ellentmondások közötti disszonancia elsimítása. Ebben az önreflexív narratívumban a történetmondó saját élettörténetét a koherencia látszatával ruházza fel, sőt az életszerűség dimenziójának felhasználásával hitelesíti.⁸⁷

Már korábban is nyilvánvalóvá tettük, hogy az emberhalászat küldetésének pasztorális dimenziója kortól, tértől és felekezettől függetlenül az üdvtörténet perspektívájából értelmezendő. A pasztoráció akkor éri el célját, ha a verbalitás és/vagy a cselekedetek által megvalósuló kinyilatkoztatás az Isten és ember, ill. ember és ember közötti személyközi kapcsolat irányítójává válik a mindennapokban. A határozott céllal végzett tevékenység fokozottan felértékeli a keresztény közösség lelki vezetőinek szerepét, akiknek személyét tágabb értelemben viszont épp a hétköznapi életben érvényesülő pragmatikai szempontok megléte miatt nem korlátozhatjuk csupán a klérus tagjaira.

---

⁸⁵ Kenneth J. GERGEN, Mary M. GERGEN, *A narratívumok és az én mint viszonyrendszer = Narratív pszichológia (Narratívák 5.)*, szerk. THOMKA Beáta és LÁSZLÓ János, Bp., Kijarat Kiadó, 2001, 80.

⁸⁶ Jerome BRUNER, *A gondolkodás két formája = Narratív pszichológia*, 27.

⁸⁷ A vizsgálódásunkhoz fontos szempontokat biztosító modern ún. narratív teológia a történeteknek, ezen belül Jézus történeteinek ill. a Jézus-történeteknek kiemelt szerepet szán a lelki gondozás során. Ennek működésére és főbb nézeteire ld. Isidor BAUMGARTNER, *i.m.*, 554–587.

Csúzy tisztában van vele, hogy mivel a pasztoráció az élet teljességét átszövi,⁸⁸ ezért legátfogóbb értelemben az egyházi személyek mellett „ez a hivatal, gyakorta a fő-fő tiszteket illeti; kiknek pálcájok alatt vannak a hivek; sőt, még a gazdákat, és gazdaaszszonyokat is; hogy gonoszra vetemedett, és botránkoztató feslett személyeket, vagyis üdvösséges jó tanácsokkal, feddésekkkel, dorgálásokkal; vagy ha ezek, nem foganatossak, biroi pálcájokkal is kényszerítsék, üssék, kergessék az igasság, és a tekéletesség hálojára, a mértékletesség czircalomjára, vagy a kegyelem kegyes, vagy a mostoha kemény törvény vas horgára”. (M., 337.)

Az erősen didaktikus szempontokat hangoztató citátumból kiderül, hogy az igehirdető tekintélyelvű gondolkodásának megfelelően a világiak pasztorációjakor a hívők közösségén belüli hierarchikus viszonyt tekinti kiindulópontnak. Az auktoritas tisztelete a mindenkori egyház egyik ismertetőjegye. Napjaink közösségközpontú pasztorációja⁸⁹ a következőképp artikulálja ezt: „[n]em gondolhatjuk, hogy egy gyermek képes úgy megtanulni egy nyelvet, hogy egyedül próbálja használni a szavakat: tanulási folyamatát szüntelenül azok szabályozzák és motiválják, akik előtte a tekintélyt képviselik, s a jelek helyes használatát szavatolják. Így van ez az egyház életében is: soha egyetlen keresztény sem lesz képes magától felfedezni az egyháznak mint szentségnek a jelentését.”⁹⁰

Az azonban, ahogy ez a tekintély érvényre jut a lelki gondozás során, erősen függ a korszak elvárásaitól s a pap személyiségétől. Csúzy megnyilvánulása híven tükrözi köztudottan alá- fölérendeltségi viszonyokban gondolkodó barokk mentalitását, ezen túl rámutat arra, hogy a pálos szerzetes felfogásban mennyire merev ez a hierarchikus látásmód. Kortársai jelentős részéhez – köztük Kelemen Didákhhoz – képest is jóval kevesebb szerepet

---

⁸⁸ A modern teológiai gondolkodásban ez a következőképp artikulálódik: „az egyház egész élete a pásztorteológia tárgyát képezi: ahogyan az egyház egész élete dogmatikus abban az értelemben, hogy igazságát és értelmét attól a módtól kapja, ahogyan az elsődleges Igazságság történelmileg megnyilvánul a Kinyilatkoztatásban; ahogyan az egyház egész élete *erkölcsi* abban az értelemben, hogy minden tettét – mint az egyháznak tettét – Isten mint végcél magyarázza, aki már idelent is úgy adja oda magát az egyháznak, mint annak boldogsága és öröme az eszkatologikus várakozásban: ugyanúgy *az egyház egész élete pasztorális-szakramentális is*: annak az üdvösségnek az ajándéka révén, amelyet Istentől kap a megtestesült Ige Személyében, és az emberiség az időben és a történelemben fokozatosan részesül benne”. Daniel BOURGEOIS, *i.m.*, 105.

⁸⁹ A pasztoráció korszakolását csak attól kezdődően határozzák meg, amikortól a teológia önálló tudományágaként kezelik. A jelenkor közösségközpontú pásztorteológiája az 1962–65 között zajló II. Vatikáni zsinat határozataitól kezdve vált uralkodóvá. *Magyar Katolikus Lexikon VII*, szerk. Dr. DIÓS István, Bp., Szent István Társulat, 2002, 758.

⁹⁰ Daniel BOURGEOIS, *i.m.*, 249.

szánt a hívők személyes felismeréseinek. A hívek közösségét – tágabb értelemben pedig a társadalmat is – nem úgy tekinti, mint az önálló belátás és a szabad akarat elvén létrejövő közösséget, hanem mint a pozíció és a hozzárendelt funkció által szerveződő viszonyrendszert. Felfogása szerint a vallás misztériuma és az emberi rend közti interperszonális kölcsönhatásban az előbbi a kezdeményező, a dominanciáját folyamatosan érvényesítő fél, míg az utóbbira kognitív szempontból a passzív befogadás szerepe hárul. Idézve Csúzy kérdését: „vallyon mondgya-e a Sár a fazekasnak, mit mivelsz?”. (M., 340.)

A hívő ember feladata nem a kérdések megfogalmazása, hanem az evangéliumi halászokkal *azonos* cselekedet végrehajtása, a(z el)hívás feltétel nélküli elfogadása, az isteni szándék beteljesítése. Míg a gondolkodás tekintetében a hívők mozgásteret erősen korlátozott, addig a cselekedet szintjén jóval nagyobb felelősség hárul rájuk, hisz Istennek tetsző és üdvösségre vezető életet kell megvalósítaniuk. Az elemzett prédikációk perikopájában elmesélt történet szereplőinek magatartásformái alkalmat nyújtanak arra, hogy elkészítsük a Csúzy által ideálisnak képzelt keresztények erénykatalógusát.

Az „egy-ügyü nép” viselkedése az Isten igéje és a lelki tanítás iránti szomjúságot fejezi ki, hisz körülveszik, követik Jézust (M., 338.). A halászmesterek, a későbbi tanítványok több erényt is megtestesítenek. Egyrészt a békességes tűrést, hisz nyugalommal viselik balszerencsájukat (M., 339.). Másrészt engedelmességet, hisz Péter mesterember lévén tudta, hogy józan gondolkodás szerint a nappali halászat nem vezethet eredményre, mégis kiveti hálóját (M., 339.). Végül pedig a szeretet, az egymás iránt érzett felelősség és az összetartozás kifejezői is, mert mikor látják, hogy Péter hajója veszélybe kerül, a segítségére sietnek (M., 340–41.). Jézus viselkedése szintén három követendő erényt fogalmaz meg a szentbeszédet hallgatók számára. A szelídséget, ami abban nyilvánul meg, hogy eltűri az őt „gorombán taszigáló Népnak az udvariatlanságát” (M., 341.); az alázatosságot, amit az mutat, hogy beszállt a halászok egyszerű bárkájába (M., 341.), ill. az irgalmasságot, amit bőkezűségével fejez ki (M., 341.).

A pálos igehirdető az evangéliumi passzusból nyerhető erkölcsi tapasztalatot azon nyomban a jelen állapotának kíméletlen korholásába fordítja át. A bűn özönvizében úszó hal metaforáját allegóriává tágítva az eszkatológia perspektívájából egyszerre szembesíti a rábízott nyáj egyes tagjait és ezen keresztül a közösséget is saját állapotával. A pokolra „vitettetnek a köviek, azaz a köhöz hasonló kemény szívű megátalkodott vakmerők: ide az utálatosságok fertőjében, és a feslettségek sikeres sárjában heverő harcsák: és a pöröly alatt is csak tőkén maradt sovány stok-fisok; t.i. a tünnyák, a restek, és a hivalkodok. Viszszont, a mennyhalak, azaz Quorum Conversatio in Coelis; kik, a földiektől, elvonván magokat majd inkább mindenkor a mennyiekről elmélkednek, és a lelkiekben foglalatoskodván szorgalmatoskodnak, s alkalmas időben, a mennyei atya kész asztalára vitetessenek”. (E. t., 440.)

Az önmagáért beszélő katalógus bűnös ill. Istennek tetsző életet élő csoportjainak aránya jól mutatja, hogy a hitszónok miként vélekedik korának viszonyairól. A pasztorációt végző papnak olyan közegben kellene érvényre juttatni az Igét, amely kevésbé hajlandó azt befogadni. A küldetésbe kódolt sikertelenség a hívek és a pap részéről ugyanazt a kérdést veti fel: ha a lelki közösség vezetője az Isten szándékát nyilvánítja ki, akkor miért nem sikerül – ha nem is teljes, de – nagyobb sikerrel közvetítenie.

A papi sikertelenség okára a hitszónok a hallgatóság személyes viselkedésének áttekintéséhez hasonlóan szintén egy transzparens allegorizáló katalógus segítségével ad választ. „Megvallom: néha némellyek azért szerencsétlenek, azért nem fognak semmit is, mert szakadozott rongyos a hálojok, azaz, nem csak magok szűkölködnek búzgóság nélkül, de hálojok is gyenge; csekély tudományból, semmi készületből pozdorjás fonálból, sőt, csaknem pókhálóból lévén öszvekötvé, szüntelen, oszlik, szakadoz, és semmit meg nem tarthat. Némellyek azért, mert magok vásotságátúl viseltetvén, parancsolat nélkül halásznak; mint a lélekvesztők és hittől szakadozott bárány bőrös farkasok. Sőt, míg a mái Tanévtványok is Úrunk parancsolattyára valának szerencsésbek. Némellyek, mert mindenkor csak a párt körül forognak; azaz, mind példás cselekedetek, mind magok viselése hiuságos, és földi; mind pedig halászottyok rendetlen, és az értelmessek, s tekélletes hívek előtt kedvetlen, és botránkoztató. Némellyek azért, hogy, nóha éles tudománnyal, a Szent Irás mélységén járnak ugyan, de miért az Evangéliomi tiszta búzát megkonkolyoséttják, és fabulákkal, vagy pogány bölcs elmék fitogtatásával homályoséttják az Isten igéjét, és, az igazságnak fényes napját tettetéssel & c. palástolván, majd setét északra változtattják & c. semmit egy általlyában semmit sem fognak & c.” (E. t., 443–44.)

A hitszónok érzékeli a felmerülő kérdés elhallgatásában rejlő feszültségkeltő erőt, ezért nem adja meg a kérdőre vonás lehetőségét a csoport tagjainak, hanem elébe vág annak, átveszi a kezdeményezés szerepét. Számba veszi, hogy melyek lehetnek azok a hiányosságok, hibák, amelyek megkérdőjelezhetik, sőt annullálhatják a lelki vezetőknek a közösségen belüli és az üdvtörténeti hierarchiában elfoglalt helyét. A felsoroláson belül a státuszt gyengítő vagy felszámoló hiátusok közül három a lelki vezető személyes tulajdonságaiban gyökerezik. A felkészületlenség a szaktudás, a világi érvényesülés keresése erkölcsi, míg a műveltség nem megfelelő felhasználása pedig a mértékletesség hiányából fakad. A fennmaradó negyedik típusba azok tartoznak, akik felhatalmazás nélkül működnek, akik a külső, mögöttes tekintély hiánya miatt alkalmatlanok a rájuk bízott szerep betöltésére. A hitviták korában közkedvelt „báránybőrös farkasok” kifejezés egyértelműen utal arra, hogy ezt a csoportot a protestáns felekezetek lelkészei alkotják. A prédikátor a

katolikus szemléletnek megfelelően a felhatalmazáson nem a közösség szándékát, hanem az isteni (el)hívást érti.

Akár a személyes, akár az Isten általi kiválasztottság hiányából ered a kompetencia hiátusa, a pasztorizáció kudarcra ítélt, mivel nincs rajta a Teremtő áldása, nem viszi közelebb az emberi lelket a hitből származó beteljesedéshez. Ezt példázza az evangéliumi halászok első próbálkozásának sikertelensége is. „S ez az oka keresztények; hogy első halászatokkal szerencsétlenül fáradoztak, és semmit sem fogtak vala a Tanétványok; mert úgy is, északa, setétben, Úrunk jelenléte, parancsolattya, és segítsége nélkül szorgalmatoskodtak; azután pedig mert Jésum jelenlétében, fényes nappal jobb részen & c. sokkal szerencsésbék voltak. Pisciumque copiosam multitudinem, ám, a halaknak sokaságát kerétték hálójokra. Azt vélik vala ők, hogy sokkal alkalmasb az északi halászatot, mert a halat, vagy a varsát, vagyis a horgot a hal nem láthattya, és így könnyebben megfogattathatik; de mert az halászatot, más titkos értelmű halászatot, úgy mint az emberek halászatotját példázta; melly mindenkor szerencsétlen, és haszontalan, ha maga a főhalász a K. J. legalább világoséttó fényével, segéttó mennyei malasztyával jelen nincsen; szükségképpen jelen kellett lenni tehát Jésumnak; mert ő segétti erőtlenségünket, ő gerjeszti búzgóságúnkat, ő igazgattya a hálontat & c. és édesgeti, s néha kénszerétti is halonkba bemenni a választott jo halokat.” (E. t., 444.)

3. 2) Az öninterpretáció narratív struktúrája Csúzy igehirdetésében

A papi sikertelenség okát kutató kérdésre az általános választ a kompetencia hiánya jelenti, amely szükségszerűen maga után vonja, hogy a lelki vezető képtelen betölteni a neki szánt szerepet. Ugyanakkor ez a magyarázat további kérdéseket vet fel. Ezek közül a legfontosabb: ha megvan a kompetencia, akkor miért nem sikeres a *Szentírás* hirdetése.

Ez a kérdés azért is különösen fontos és megválaszolendő, mert Csúzy maga is közösségi vezetőként működik. Státusza és ebből kibomló szerepe azonban megkérdőjeleződik akkor, ha a hívek csoportja nem az általa képviselt isteni szándéknak megfelelően viselkedik. Márpedig a hitszónoklatok korholó hangja azt fejezi ki, hogy a közösség döntően nem a prédikátor által közvetített normák szerint cselekszik. A kérdés tehát a praktizáló pap szemszögéből már nem csupán a hívők előtti tekintély mibenlétére vonatkozik, hanem óhatatlanul és elkerülhetetlenül a személyére irányuló kétely felvetője is.

„Minthogy az egyén narratív konstrukciói csak addig tarthatók fenn, amíg mások eljátsszák benne a maguk kiegészítő szerepét, s mivel ugyanakkor az egyént is felkérlik mások, hogy játsszon kiegészítő szerepet az ő konstrukcióiban, abban a pillanatban ahogy ezt bármelyik résztvevő megtagadja, veszélyezteti az egymástól kölcsönösen függő

konstrukciók rendjét.”⁹¹ A tét nagy. A választ pedig mindenképp meg kell találni, hogy a lelki vezető megőrizhesse közösségen belüli helyét, (ön)azonosságát.

Az említett kétely egyrészt megfogalmazódik a hívők irányából. A kérdés, amit a közösség felvet, azt firtatja, hogy vajon *azonos*-e az igehirdető azzal, akinek a szerepét betölti, akinek a közösség tagjai tartják őt. A gyakorló papban és lelkiatyában pedig az a kétség körvonalazódik, hogy küldetése végzése során megőrizte-e (ön)azonosságát. Másképp megfogalmazva: *azonos*-e azzal a személlyel, aki arra lett kiválasztva, hogy jelenvalóvá tegye a teremtői szándékot, ill. a jelenben véghez vigye a Krisztustól öröklött feladatot.

A megfogalmazódó kétségekre a Csúzy által adott válasz narratív pszichológiai szempontból olyan én-elbeszélés, amely (ön)azonossága és identitása megőrzésére szolgál. „O melly gyakorta haszontalan a mi fáradságunk is, kik, valóságosan arra a végre küldettünk, hogy elmés okossággal bíró halakat fogjunk az Úr konyhájára; s fáradozunk, nyughatatlankodunk, törjük, faggattyúk magunkat, hogy mennél mesterségesben, és így szerencsésben; azaz, éles elme futattással, mézzel folyó beszéddel, és szó fodorgatásokkal, mintegy csiklándoztatván hallgatóinknak füleit, s gerjesztvén sziveit, hogy az Isten igéjének hálojára keréthessünk valamellyet; azonban haszontalan múnkánk, únalmas fáradságunk, egész gyötrelem szorgalmatosságunk, s majd torokszakadással való kiáltásunk, merő rege, s kopasz tök vakarás, és falra száraz borso hányás; úgy hogy, esztendők múlva is lelki fájdalommal kényszerítettünk megvallani, hogy, in vanum! haszontalanúl múnkálkodtunk, semmit sem fogtunk. Miért? talám hivatalúnknak jól meg nem felelünk, és tartozó kötelességünkötől messze távoztunk, s talám a jó módot, és előnkbe szabott leczkét, vagy példánkban meg nem tartjuk?” (E. t., 443.)

Az olyan erős küldetéstudattal rendelkező, igazuk tudatában lévő személyek, mint Csúzy én-stabilitásuk megteremtésének érdekében nem mehetnek el a probléma mellett, hanem fel kell számolniuk azt a sokszor észlelt mély ellentétet, amely saját, helyesnek tartott álláspontjuk és a környezet gondolkodás- és viselkedésmódja között feszül. „Az emberek, hogy identitásukat fenntartsák és megerősítsék, élettörténetüket kétféle azonosítható készség felhasználásával rekonstruálják: azzal a készséggel, hogy tisztázzák a világban való elkötelezettségeiket, valamint azzal, hogy ne tisztázzák elkötelezettségeiket. (...) Az ember elkötelezettségeinek tisztázása azt jelenti, hogy artikulálja, kidolgozza, kontrasztokkal látja el, élesben tárgyalja és indítékokkal illeti az elbeszélés szereplőinek ténykedéseit, s megadja mindazokat a kontextuális jegyeket, amelyek a történet követésében segítik az olvasót vagy a megfigyelőt.”⁹²

---

⁹¹ Kenneth J. GERGEN, Mary M. GERGEN, *i.m.*, 101.

⁹² Theodor R. SARBIN, *Az elbeszélés mint a lélektan tő-metáforája = Narratív pszichológia*, 71.

Csúzy az elkötelezettségek nyílt megvallásának eszközét választja. A papi hibák katalógusában a távolságtartó T/3. személyben fogalmaz. Az igealakok tudatos használata híven tükrözi, hogy a pálos hitszónok mereven elhatárolódik a tárgyalt csoportoktól. Az utolsó tőle vett citátumunkban viszont T/1. személyben tesz vallomást, ami azt fejezi ki, hogy azok közé tartozik, ill. azokkal vállal sorsközösséget, akik a helyes tanítást képviselik, bár nem mindig tudják érvényre juttatni.

A folytatás logikusan, a szillogizmus szabályait követve bomlik ki. Mivel az Isten ígéje az ember számára üdvösséget szerez, s a pálos igehirdető *azonos* azzal, aki kompetens azt hirdetni, ezért a lelkiatya sikertelenségének magyarázatát a hívek helytelen befogadása eredményezi.

A tanítást hallgató közösségi tagok egy része érdeklődő és befogadó, de nem elég állhatatos, figyelmét elterelik a külvilág ingerei. Az ilyen személyek „mindenkor ujságra, hízelkedésre, s fülöket csiklándoztató és más külső érzékenségeket gyengéltető, és gyönyörködtető szó fodorgatásokra vágyodnak; és így, szárazan, soványon és éhen maradnak. Vagy magokon kívül ragadtatván, másútt jár eszek, és sokfelé vonyodnak. S már testi hiúságok, s már kincsek, és gazdagságok mérgess tövissítől fojtogattatván, úgy elnyomattatnak, hogy végső panasszal kénszeréttetnek megvallani, Aruit tanquam testa cor meum, megaszott erőm, elszáradott mint a cserép az én szivem; mert úgyanis oblitus sum comedere panem meum; elfelejtettem kenyereket megenni; sőt, Quia nolui periisti; mert magad délczegül felrúgtál, és inkább, a hiúságok után ragadtattál; az Isten ígéjének hálojából kimaradtál, és boldogtalanul Pluto horgára akadtál” (E. t., 444.)

A Csúzyval foglalkozó, általunk is citált szakirodalomban időről időre felbukkan annak a kérdésnek az ecsetelése, hogy ez a túlsúfolt ornamentikával rendelkező beszéd típus hogyan érvényesülhetett saját korában. Az idézetben maga a hitszónok ad erre magyarázatot, amikor arra hivatkozik, hogy némileg saját elképzelése ellenére, a közösség elvárásai miatt kell ehhez a stílushoz folyamodnia. A kérdés megválaszolása azonban korántsem ilyen egyszerű. További két, el nem hanyagolható szempontot is figyelembe kell vennünk. Egyrészt ebben a mentegetőzésben joggal érezhetünk némi topikus ízt. Másrészt a pálos igehirdető a késő barokk retorikai szemlélet képviselője, tanulmányai alatt ezt szívta magába,⁹³ s tevékenységével ezt valósította meg. Hiábavaló lenne azt kutatni, hogy ebben a túlbujánzó szónoki gyakorlatban mennyi része van a környezeti hatásoknak, bár ennek tagadása is elnagyolt véleményt tükrözne. Az viszont így is egyértelmű, hogy egy beszéd mód ilyen mértékű jelenléte csak akkor valósulhat meg, ha az a szerző hajlamaiban

---

⁹³ TASI Réka, *Retoricitás és popularitás...*, 697–98.

gyökerezik. „Nyilvánvaló, hogy Csúzy az együgyűeknek »fodorétott ékes szókkal« beszél, nem is tud másként” – fogalmazza meg lakonikusan Bán Imre.⁹⁴

Ugyanakkor mindenképp jelzésértékű, hogy a pálos igehirdető igen gyakran szóba hozza ezt a témát. Ennek hátterében az húzódhat meg, hogy önmaga is vívódik, jól érzékeli az evangéliumi tanítás egyszerű és átlátható kinyilatkoztatása és az általa alkalmazott bonyolult retorika közötti ellentétet. Joggal feltételezhetjük azt is, hogy ezek mögött a kifejezésmódja miatti apologetikus színezetű megnyilvánulások mögött elsősorban az „ellenkező valláson lévők”, esetenként saját közösségének irányából megfogalmazódó kritika bújik meg. A személyes felelősség bizonyos mérvű beismerése mögött kimunkált, átgondolt lélektani pozíció rejlik. „Azokban az én-elbeszélésekben, amelyek a tényellenes elemeknek igazságot tulajdonítanak, a narrátor úgy építi fel a szöveget, hogy ott az én mint narratív szereplő biztonságban van, vagy védett, vagy kiemelt szereppel bír. A narratívum elsimítása egy elfogadható identitás fenntartását szolgálja.”⁹⁵ A másról szóló, de én-reprezentáló elbeszélések hatásmechanizmusát tárgyalva a modern pasztorálpszichológia azt tartja kulcsmozzanatnak, hogy ezek a történetek szabaddá tesznek. „Lehetséggé válik, hogy az idegen történet védelme alatt a sajátáról beszéljen, és a szimbólum, amely maga a történet, saját belső életét mutassa meg és fürkészsze ki.”⁹⁶

A prédikátor (ön)azonosságának és én-stabilitásának megőrzéséhez a közösség tagjainak viselkedésére oksági magyarázatot kíván adni. A modern pszichológiában szituációs attribúcióként emlegetett eljárás a viselkedés mögött valamilyen külső okot feltételez.⁹⁷ A pálos szerzetes jelen esetben a kudarcként értékelhető élmények kiváltó okát a körülményekre, a világi javak és dicsőség csábítására származtatja át.

Az esetek többségében azonban Csúzy szerint a pasztoráció sikertelensége mögött a tanítás be nem fogadása, a merev elzárkózás húzódik meg. „Gyakortább mindazonáltal, hogy gyümölcstelen fáradságok, haszontalan múnkájok, és minden halászottyok, oka a halaknak negélyes fületlensége; t.i. a halgatóknak, vagy megátalkodott keménysége, hogy im az Isten igéjét halgatni nem akarják (s ez iránt alábbvalok Pádvai Szent Antal halainál: ki buzgo praedikállására, a vizből felemelvén fejeket, az ő módjok szerint, figyelmetessen halgatták) vagy, ha halgattyák is kemény szivekre nem veszik (ez iránt keményebbek, durvábbak Tisztelendő Béda kőfalainál; mellyek, elvégezvén az atya oktato praedikáczióját,

---

⁹⁴ BÁN Imre, *A magyar barokk próza...*, 1976. 193.

⁹⁵ Theodor R. SARBIN, *i.m.*, 71.

⁹⁶ Isidor BAUMGARTNER, *i.m.*, 556.

⁹⁷ *Pszichológia*, szerk. Rita L. ATKINSON, Richard C. ATKINSON, Edward E. SMITH, Daryl J. BEM, Bp., Osiris, 1997, 519–521.

ilyen szókkal határozták azt: Bene dixisti venerabilis Beda; szentől, jól és igen helyesen szólottál tisztelendő Béda!)” (E. t., 444.)

Ez utóbbi idézetben a diszpozicionális attribúció valósul meg, mivel a hittel szembeni magatartás okát a személyek belső tulajdonságaira vezeti vissza. A kudarc előidézője, hogy az egyén önnön akaratából, saját érdekeiből tartja magát távol Isten ígétől. Az igehirdető kötelessége, hogy újból és újból megpróbálja őt a helyes útra vonni, de ennek elmaradása esetén a felelősség magára a személyre hárul. Ez az az eset tehát, amikor a nyilvánvaló kudarc ellenére nem kérdőjeleződik meg, hogy a pasztorizációt végző lelki vezető betölti a közösség és önmaga által neki tulajdonított szerepet, (ön)azonossága nem forog veszélyben.

3. 3) Summázat

„Komolyan kell vennünk, hogy a narratív elv létfontosságú szerepet játszik a túlélésben” – hangoztatja Theodor R. Sarbin.⁹⁸ Az önmagunkra irányuló narratív struktúrák lélektani tétje az, hogy képesek vagyunk-e élettörténetünket önmagunk és környezetünk előtt a koherencia és az irányultság látszatával felruházni. Az én-elbeszélés pedig az a mód, ahogy ezt a külvilág felé artikulálni akarjuk. A történetmondás tehát alkalmas arra, hogy az egyes ember számára megteremtse az önmagának tulajdonított ill. a közösségen belül betöltött szereppel való *azonosság* tudatát. Ha az elbeszélés egybeesik az életbeli eseményekkel, és ez viszont igaz, azaz a történések alátámasztják az elmondottakat, akkor bezárul a kör, életünk eseményeit értelmes, mások által is elfogadott rendszerbe tudjuk foglalni.

A fejezet utolsó részében arra kívántunk fényt deríteni, hogy a gyakorló papként működő késő barokk prédikátor, Csúzy Zsigmond a hívők közösségének interperszonális kölcsönhatásaiban felmerülő problémák ellenére hogyan kívánta megőrizni *azonosság*- és (ön)*azonosság*-tudatát, miként teljesíti be (el)*hívatását*, s ezt a jelenben megszerzett énstabilitását hogyan kívánta az időtlennek tartott egyház jelenbeli szolgálatába állítani.

---

⁹⁸ Theodor R. SARBIN, *i.m.*, 66.

III. Periodicitás és paralelizmus egy késő barokk prédikátor időről alkotott képzetében

- Csúzy Zsigmond a történelmi és egyéni időről -

Ha az gyümölcstelen fa, egy helyen megátkoztatott, hogy im gyümölcse nem vala; másút pedig kivágattatott; mit reménlhet a búrján, a konkoly; vagy Sodoma gyümölcsével bővelkedő gonosz fa? Minnyájan, tagadhatatlan, minnyájan Urúnk szölejébe fogadott szolga mivesek vagyúnk; s a szent Kereszttség által, zászloja alá irattatott vitézi Krisztusnak; ezért is, ha szerződés szerént, és alkú szerént eszessen, és üdvösségesen kívánnyük azt az egy mennyei Boldogságot példázo Evangeliomi pénzt; szükség munkás fáradsággal viselnünk életünk napjának terhét, és hévségét; melly ha ezer esztendőből állana is, csak annyi Isten előtt, mint az elmúlt tegnapi nap.

Húsvét vasárnapi prédikáció, Evangeliomi trombita, 310.

1.1) A téma és variánsai: az exordiumban

A szentbeszéd bevezetése mindig is különös kihívást jelentett a prédikátor számára. Azon része a hitszónoklatnak ez, melyben leginkább tetten érhető a beszédet mondó szellemi kvalitása és művészi igénye, melyben a szigorú retorikai előírások viszonylagos, látszólagos szabadságot biztosítanak az igehirdetőnek. Azon része a hitszónoklatnak ez, melyben legközvetlenebb formában mutathatják meg – vagy esetenként fitogtathatják – mesterségükben való jártasságukat, a praxisban töltött évek során felgyülemlett fortélyaikat, tudományos ambícióikat. Egy szóval: túlkorlátozó szabályoktól mentesen kiélhetik *szépírói* hajlamukat.

A princípium magas esztétikai megmunkáltságának követelménye hatványozottan érvényes Csúzy Zsigmond *Zengedező sip-szó* című *de sanctis* beszédek tartalmazó kötetének nyitó prédikációjára. A szerző személye mellett magyarázza ezt a hitszónoklat gyűjteményen belüli specifikus helyzete, hisz első beszédként tulajdonképp az egész könyv bevezetőjeként funkcionál. S a bevezetés bevezetésének szerepe még inkább felértékelődik.

A kiskarácsonyi, azaz az akkori szokás szerint az új naptári esztendő első napjára írt beszéd felütése rendkívül szuggesztív. A két, időhatározói funkciójú kifejezés közvetlen egymásra torlása, s az őket követő fokozást kifejező, átkötő szerepű szó erősen koncentrálna a közönség figyelmét. Egyben immanensen magába foglalja, hogy a továbbiakban megfogalmazandók öröktől fogva folytonosak, épp ezért igazságtartalmuk megkérdőjelezhetetlen. Ezen három szó segítségével egyszerre és azonnal megvalósítja a

figyelmezés és fegyelmezés kritériumát: „Kezdetől fogva, mindenkor, Kiváltképpen való nagy gyönyörúsége vólt a Fölségesnek a kies, és jeles Kertekben; úgyhogy teremtésének, idején elsőben is mindgyárt, nem fényes palotákat, nem erős kővárakat, vagy roppant keretett városokat, hanem (mintegy kertészkedve) amaz gyönyörúségnek kertét, a földi Paradicsomot alkotta, plántálta...” (Z. s., 1.)

Ebbe a *kert*be helyezte az Úr az első emberpárt, „Két szép élő fát (...), mellyek (kétség kívül) móst is elevenen fenállának, s fenállva édesdeden virágoznának, gyümölcsöznének (mert megvagyon irva, inexterminabilem, hogy, halhatatlanná teremtette az embert;) ha hogy, a gonosz sátán túlajdon irégységbül, az eredendő vétek által megférgeséttetvén, az Isteni igazságnak boszszúllo fejszétől ki nem vágatattanak vólna”. (Z. s., 1.)

Az allegorikusan kommentált bűnbeesés történet során csupán az igemódok segítségével utal arra, hogy őszüleink vétke miatt az ember elvesztette a halhatatlanság lehetőségét. A „boszszúllo fejszétől” kivágattatott fa képe finom allúziója az akkoriban közkedvelt, Csúzy által is feltűnően sokat citált evangéliumi passzusnak, melyet a fügefa megátkozásaként szoktunk emlegetni.

A bevezetéseknek sajátossága, hogy „rendszerint hosszú, díszes mondatok; nem szakadnak el a prédikáció tárgyától, de néha jó messziről közelítik meg azt, és önálló életre kelnek”.⁹⁹ Esetünkben a pálos atya egy kicsit valóban távolról, ab ovo gemini, a szó valós értelmében is „Ádámtól, Évától és a nagy almafától” indít.

Az elkövetett vétek eredményeként az ember kiűzetett a paradicsomból. A *kert* továbbra is áll, mert a *kert* egyet jelent az isteni gondviselés keretével, de formája megváltozott. Ez a „gyönyörúségre plantáltatott szép Kert; ámbár púsza mezü lött légyen, mert felőle mondotta P. Isaiás C.51. solitudo ejus, quasi hortus Domini; annak pusztája, mint gyönyörúséges hely, és az Ur kerte”. (Z. s., 2.) Ám az emberiség szörnyű bűnökkel, „az egész testnek úndok fajtalanásával” (Z. s., 2.) haragra gerjesztette a Teremtőt, aki ezért özönvizet bocsátott a világra.

Az isteni gondviselés azonban továbbra is állandó. Az új *kert* a zsidóság vallása, melyet a pálos szerzetes szinte mindig *Synagogaként* említett. Az Izajás próféciájából vett idézet szerint ez is „kövér halmon épéttet szőlőskert”. (Z. s., 3.) „A rettentő szavak tudósa, Ésaiás” említése azért is találó, mert a(z irodalmi) köztudat már a kezdetektől, mint a pusztulás, a romlás kegyetlen ítéletet harsogó prófétáját tartja számon ezt az ószövetségi alakot. (Erre a topikus elemre játszik rá az idézett Radnóti verssor is.) Csúzy az auktor személyének tudatos kiválasztásával mintegy előre vetíti, hogy a zsidó vallás sem jelenthet végleges megoldást.

A vallás fenntartotta közösség már jóval erősebb, szervezettebb kötelékként működik,

---

⁹⁹ LUKÁCSY Sándor, *A tűz szónoka* = Uő, *Isten gyertyácskái*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 1994, 205.

mint az azt megelőzőek. Az Isten feléje forduló gondoskodása is egész más természetű. Épp ezért új építményét „sok szép törvényekkel, és czeremoniákkal mint ányai sövényekkel, és gyöppel környülvén berekesztette azt. S igaz, hogy rész szerént gyümölcsözni is, kezdett, ékes szép eleven fákat nevelvén, természetvén, minéműek valának Ábrahám, Issak, Jakob, Moyses, Dávid & c. De mivel ezeknek is (amint szoktunk szóllani) nem sok idő múlva fattyuveszszeik nőttenek, s gyümölcstelenségekkel elfajúlván, és meghasonlott feslett erkölcsökkel, utálatos bálványozásra vetemedvén, mindenkor Isten ellen rúgdoztak, és nyakaskodva túlajdon mennyei kertészeket boszszura gerjesztették; megveté megutálá őket; s levonván sövényét elrontá a gyöpét, és a burjánoknak, s tövésseknek pusztán, parlagon hagyta”. (Z. s., 2.)

Helyette pedig végső megoldásként a jelenleg is fennálló, virágzó *kertet*, a „mostani vitézkedő Anyaszentegyházat” adta. Mely természetesen – mit is mondhatna mást egy szerzetes igehirdető? – az ideális intézmény a Teremtő akaratának végrehajtására. S magától érthetődően megmarad az idők végezetéig. Ebben a kertben találhatóak az igazak pálmái, az irgalmasok olajfái, a méltóságok cédrusai, az egyszerű renden lévők ciprusai, a mártírok rózsái, az igaz életűek szőlőtövei. Nem is lehet más óhaja nem is lehet az Istent igaz szívvel szolgáló hívő léleknek, hogy ide általplántáltasson.¹⁰⁰ „Ezért is, Isteni félelemmel, és sokkal gyönyörűsegesb törvényekkel, mint annyi erős kőfalakkal, úgy békerétette, és mennyei malasztokkal úgy bésánczolta, (így szolván) hogy a pokolbéli mérges kigyó, fúrt fejének romlása nélkül, hozzá közelítteni is alig bátorkodik. Megerősítette efelett, szent Sacramentumokkal, mint annyi győzhetetlen bástyákkal, és a szent Léleknek hétszeres ajándékival, soha meg nem szűnik harmatozni, bőséges gyümölcsözésre segétteti”. (Z. s., 2-3.)

Az érvelés – főként az igeidők használatával – világosan elkülöníti a zsidó és a keresztény vallást. Izrael népe eltékozolta az isteni ajándékokat, ezért a pálos barát

---

¹⁰⁰ Csúzy kert-allegóriája nem egy töről fakad a manierista ihletettségu Rimay János által használt kert-topossal; s növényesztimolikája sem azonos a leginkább Pécsi Lukács *Szűzek koszorúja* képvistelte, szintén manierista növényesztimikával. (Pécsi Lukács említett munkájáról ld. RÓNAY György, *Szűzek koszorúja*, Vigilia, 1936/4, 114–121.) Sokkal valószínűbben egyeztethető a prédikációnak ez a sajátossága a pálos atya által rendkívül sokat citált Clairvaux-i Szent Bernát fémjelezte középkori miszticizmustal. Igazolja ezt a két korszak bizonyos mértékig való megfeleltetettsége, hisz „a misztika mindig akkor kap új erőre, amikor a rációbéli megismerés nem tűnik eléggé megbízhatónak, kételyt kelt az emberben, és a tudományos gondolkodásnak valamiféle csödérzetét adja, lehetővé téve a kétely – a szkepszis – belopakodását az elbizonytalanodott elmébe.” ERDÉLYI Zsuzsanna, *Amor sanctus = A szerelem kertjében*, szerk. HOPPÁL Mihály, SZEPES Erika, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987, 183.

folyamatosan, következetesen múlt időben beszél róluk. Ugyanilyen jellegű világos elkülönítést szolgál a „szent Sacramentumok” felemlítése. Ezzel utalás szintjén a keresztény tábor megosztottságát villantja elénk, *megfricskázza* az általa csak „pártos eretnekeknek” aposztrofált protestánsokat.

Az exordiumként szolgáló rögtönzött világtörténelmi áttekintés után a beszéd további menete érdekes fordulatot vesz. A rendkívül tüzetesen kidolgozott *kert*-allegória a továbbiak során eszközként funkcionál majd, s összekapcsolja ezt egy folklorisztikus elemmel. Egy, már a XIII. században oklevéllel bizonyíthatóan élő népszokást vett alapul.¹⁰¹ Ezt Galeotto Marzio így írja le: „Újesztendő napján, Krisztus körülmetélésének ünnepén, a magyarok strená-t szoktak adni, vagyis újévi ajándékot az új esztendő szerencsés előjelül. (...) Úgy szokás, hogy az emberek ajándékot kérnek a királytól feléje tartott szerszámaikba, aszerint, kinek mi a mestersége. A síposok sípjukat, a trombitások trombitájukat, a citerások citerájukat, a szakácsok fazekaikat és pecsenyeforgató villáikat, mások is a megfelelő mesterségbeli szerszámokat viszik elébe.”¹⁰² Csúzy összemossa a princípium *kert*-motívumát és az újévi ajándékozás gesztusát. A híveknek lelki épülésére, szellemi életük kiteljesedésére mesterségének cégérét, egy prédikációt nyújt át. A hallgatóságot életkor (csecsemőtől öreg korig), illetve társadalmi pozíció (a magas polcon ülőktől az alacsony renden lévőkhöz) szerint katalogizálva a *kert*ben termelt növényekkel, vagy azokkal kapcsolatos használati eszközökkel lepi meg.

A *kert*-allegória és a néphagyomány egymásra játszása mellett a felépített rendszere komplexitását jellemzi, hogy a beszéd szervesen kapcsolódik az ünnepnap perikopájához is. E napra az angyali üdvözlet passzusát írja elő Lukács evangéliumából. A képzőművészeti ábrázolásokon oly népszerű jelenet gyakori megjelenítési formája, amelyben a hírhozó Gábrriel arkangyal kezében liliomot tartva lép a kiválasztott Szűz elé. Ezt láthatjuk pl. a Gyümölcsoltó Boldogasszony tiszteletére épített esztergomi Bakócz-kápolna oltárán is. (ld. *Képmelléklet 2.*) Fra Angeliconak a madridi Pradóban megtekinthető *Angyali üdvözlet* c. táblaképe a mi szempontunkból azért is kifejező, mert a festmény baloldalán mellékjeleneteként a Paradicsomból való kiűzetést látjuk. Ez mutatja, hogy annuntatio és az édenkert egyszerre történő ábrázolása prédikációk nyelvi, ill. az ikonográfia képi

---

¹⁰¹ Az ünnepi néphagyományra ld. BÁLINT Sándor, *Karácsony, húsvét, pünkösd: A nagyünnep hazai és közép-európai hagyományvilágából*, Bp., Szent István Társulat, 1989, 130–132.

¹⁰² Galeotto MARZIO, *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv*, ford. KARDOS Tibor, Bp., Európa Könyvkiadó, 1977, 72–73.

megjelenítésében egyaránt gyökeret eresztett. (ld. *Képmelléklet 3.*) A küldött a Mindenható kertjéből való ajándékkal kedveskedik az Istenszülőnek, miként a szerény igehirdető együgyű testvéreinek.¹⁰³

1.2) A téma és variánsai: a septuagesima beszédben

Kiskarácsonyi prédikációjában a pálos igehirdető nagy utat tett meg a bevezetés során. Ám magára vett terhe, hogy szigorúan vett bibliai megközelítést alapul véve áttekintse a történelem időfolyamát, egy exordiumban terjedelmi okok miatt igen nehezen megvalósítható. A feladat azonban túlságosan szép, a kihívás túlságosan nagy ahhoz, hogy egy olyan ambíciókkal felvértezett hitszónok, mint Csúzy megelégedhetne azzal, hogy csupán egy incipt keretein belül boncolgassa a témát. A szerző hatalmas életművében szinte minden érdemleges gondolat újra s újra feltűnik. Ennek a témának egész beszédet átfogó kifejtésére az *Evangéliomi trombita* című *de tempore* beszédek tartalmazó kötetében került sor.

Apropóul a vízkereszt utáni hetedik vasárnapra előírt perikopa, a szőlőmunkásokról szóló példabeszéd szolgált. Ő maga a szentlecke magvát a következőképp határozza meg: „Ebben a választott drága szőlőben, már mint pásztor, mint vőlegény, és mennyei cselédes ember [t.i. Jézus Krisztus], sokat hi, hol magán belső szózatok, lelki sugarlások, és gerjesztő malasztok által; hol pedig intések, feddések, sanyargatások, vagy lelki atyák, és tekéletes prédikátorok által, a Világi hiúságok piacárul, három, hat, kilencz és tizenegy óra tájban; azaz, némellyeket, még kicsinységekben, némellyeket, iffjuságok zsenyéjében, némellyeket, középkorokban; némellyeket pedig, vénségekben, holott t.i. éltek már északra hanyatlik, estvéhez közelétt, megaggott söprejére száll”. (*E. t.*, 164.)

A megtérés aktusa, hogy miként lesz valaki az Isten igaz szolgája, igen élénken foglalkoztatja. Más helyen aprólékosan, már-már tablószerűen vázolja a „Mennyei cselédes ember” *pedagógiáját*. A gyarló embert „néha atyai kegyességgel, könnyü terhével, gyönyörűséges igájával, sok szép ígéretekkel, és a mennyei boldogságnak megfoghatatlan nagy örömeivel édesgeti, és mintegy hitegeti. Néha pedig (holott t.i. megátalkodott gonosz szivre talál) sanyaruságokkal, öldözésekkel, öldöklésekkel, hireknek, neveknek

---

¹⁰³ Más ezen újévi szokás köré szerkesztett hitszónoklatokról és Csúzy prédikációjának további menetére vonatkozóan LUKÁCSY Sándor, *Újévi ajándékok: Egy magyar prédikációtípus = UÓ, Isten gyertyácskái*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 1994, 181–197. Az ajándékozásra épülő új esztendei beszédekre vonatkozóan szerző megjegyzi: „A külföldi egyházi irodalomban nem ismerek ilyen hitszónoklatokat; valószínűnek látszik, hogy hazai fejleményről, sajátosan magyar prédikációtípusról van szó.” LUKÁCSY Sándor, *Újévi ajándékok...*, 184.

bestelenségével, vagyis fájdalmas testi nyavalyákkal vontza magához”. (E. t., 114.)

A megtérés és *szőlőskert* toposzán alapuló parabola két fő vonulatot nyit a beszéd előtt. Egyrészt lehetőséget nyújt egyfajta, az egyén saját megváltását tekintő *üdvörténeti* fejtegetésre. Ebben a miért, hogyan, mikor és mit kell tenni kérdésekre keresi a választ. Másrészt az akkori megközelítésben értve tárja elénk a világtörténetet, ezzel követendő példaként állítja elénk a *kert* gazdájának híres *napzámosságait*.

Az egyéni üdvözülésre vonatkozó részek kiinduló kérdése, hogy a teremtőnek van-e szüksége a mi jelentéktelen munkánkra domíniumában. Hisz mindenek tőle erednek és általa teljeseznek ki. S mi oly kicsik és oly bűnösök vagyunk, hogy szolgálatunk semmi hasznot nem hajt neki. „Sőt, gyakortább azzal is boszszontyúk; mert félrefaragva sántikálunk hiuságunkkal, vagy hivalkodásunkkal (ó bár ne néma vétekekkel is) fél térdünket néki, felét Dágonnak, Cupidonak, vagy tobzodo Bachusnak hajtyúk meg”. (E. t., 166.) Igen találó kép az, melyben a szolgálatait felajánló ember egyszerre hajt főt alázatosan a Mindenhatónak, illetve elcsábulva pukedlizik a „tündérvilág délczeg csábitásinak”.

Az Úrnak viszont szükséges az ember munkája. Már a romlatlan ősidőkben sem tűrte a *henyélest*. „Miért kívánta az Isten, nemcsak a földnek megátkozott gyümölcstelensége után az ember munkáját; de még ártatlanságában is? Holott ingyen áso, kapa, vagy csoroszlás szántó vas nélkül böven megadta a föld gyümölcset? Rebesgetém valamelly okát, hogy im, valamint a jeles foglalatosságokat kedvellette, úgy ellenben, útálta az Ur a hivalkodást, vagy túnya restséget, mint sok törvénytelenységnek gyökeres forrását.

Mindazáltal, más fontosb okát sajdétom én ennek, t.i. az Istennek atyai nagy kegyességét. Valo, hogy a Fölségesnek miránk, vagy munkánkra semmi szüksége nincsen: jó vagy gonosz cselekedetünkől, sem hasznot, sem kárt nem vészen; Mindazonáltal mivel természet szerént valo alkotunk, és Urunk; mi pedig köteles szolgálói vagyunk Dáviddal, mondván: Servus tuus sum ego & c. És szolgának túlajdon hivatala az, hogy szolgálattyaival alkalmaztassa magát Urához, és azon tetczésével, mintegy kötelezze magához”. (E. t., 165–166.)

Tipikus példája ez Csúzy egyik kedvelt retorikai eljárásának. Az argumentáció során nem egymásnak ellentmondó, egymást kizáró téziseket hoz fel. Az érvelés folyamán az adott kérdéskör egy általa részigazsággként feltüntetett elemét említi előbb. Majd mintegy fokozva megfogalmazza a főtételt. A sajátos rész-egész viszonyú érvelés eredménye, hogy az argumentációban – az ő esetében nagy többségben probatoról beszélhetünk – résztvevő összes elem többlethangsúlyt nyer. A főtételként aposztrofált gondolat hitserkentő hasznossága mellett lehetőséget nyújt társadalmi tartalmú áthallásra is. Ez egy a Rákóczi-szabadságharcban *priuszt* szerzett tábori papnak nem lehetett mellékes szempont...¹⁰⁴

---

¹⁰⁴ Vö. ESZE Tamás: *Tábori papok...*

A munka távol tartja a hivalkodást, ezért az alázatos szolgálat előfeltétele. Chrisostomus tekintélyének segítségével is alátámasztja ezt: „amint a délczeg lóval a fék, és a zabola, azt mivel természetünkkel a munka”. (E. t., 169) Meglepő módon azonban legerősebb érvként antik római exemplumot citál: „Sőt, valamint a Római régi főtanácsba senki bé nem vétettetett, hanem ha kézi munkája miatt dúrva, kemény és törött tenyere vólt”. (E. t., 169.)

Az embernek mindig adott a lehetőség a megtérésre, mint azt a keresztfán megtérő lator példája mutatja. De ízes népiességgel hangsúlyozza, hogy oktalanság halogatni addig a pillanatig, amikor „végéhez közelítvén életünknek, holott, t.i. küszöbünkben, vagy pitvarunkban áll a halál, s majd fél lábunk már a koporsóban”. (E. t., 170.) Az evangéliumi tanítást aktualizálva a szerzetes arra int, hogy minél előbb, már hat, sőt három óraker álljunk a kert gazdájának szolgálatába. Tegyük ezt akkor is, ha a tizenkét óraker munkába álló szintúgy megkapja a mennyei boldogságot jelentő egy aranyforintot.

A perikopa *szőlőskert* toposzának és időpont megjelöléseinek szövegformáló szerepe még inkább jelen van a világtörténelem folyását szemlélő részben. Bizonyítja ezt a beszéd kezdete is. Felütésként ezekkel a gondolatokkal nyit: „Zabolátlan délczégességért, s mindenkor visszarúgó pártolkodásáért érdeme szerént megvetvén, és megutálván a Fölséges tövéssekkel, és jó gyümölcsök helyett bojtörjánokkal tellyes, és gazdag mostoha Synogogát; mellyet egyébaránt, kövér halmon plántáltatott, bésövényzett, és toronnyal, s sajtoval ékesített szőlőnek méltóztatott vala ugyan nevezni Isa. 5. c. De mert (amint mondám) elfajúlt gonoszra vetemedett, és a várt jó szőlő helyett, vadszőlőt, sőt burjánt termett, és tövésseket, levonyá sövényét az Ur, elrontá gyöpét, és hogy eltapodtassék, elkoboroltassék, metczetlen parlaggá hagyá”. (E. t., 163–164.) A gondolatok már ismerősen hangozhatnak számunkra, s a folytatás is könnyen kitalálható...

A Zsinagóga helyett adatott az Anyaszentegyház, melyet „Isteni szeretetnek, és félelemnek gyöpével, a jó erkölcsnek és tekkéletességnek sövényével környül vette: és Szent Sacramentumokal, mint annyi magas tornyokkal, és mennyei malasztokkal bővelkedő sajtoval, felékesítette”. (E. t., 164.)

A témában nem találunk a továbbiak során sem semmi újat, csupán részletesebb kifejtésre nyílik itt lehetőség, mint a már tárgyalt princípiumban. Jelentős különbség vehető észre azonban a megformáltságban. Élve a perikopa adta kerettel, szigorúan a hit felől megközelítve a világtörténelmet – csakúgy mint a beszéd megtéréssel foglalkozó egységeiben az ember életperiódusait –, egyetlen, a kezdetektől a tizenkettedik óra felé hömpölygő időfolyamot jeleníti meg.

A mindenható a világot, s azon belül az egyes *szőlőskerteket* azért teremtette, hogy munkánkkal őt dicsérve azt szorgalmasan rendben tartsuk. Így volt ez már a kezdetekben

is. „Ezért kívánta tehát az Isten, paradicsomban helyezettett Ádámnak még ártatlanságában is valamely munkáját, és az őrizetben minémű szorgalmatosságát, hogy azzal nagyobb szeretetét, és kegyelmét érdemeltesse. De mivel hivalkodással és vigyázatlanságával megengedé (hogy így szóllyak) Évának, egyébaránt is, az aszszonyoknak igen veszedelmes magán való szabadságos sétálását, és rendetlen szóbeszédben elegyedett társolkodását a ravasz kigyoval, bűnben ejtette feleségét, s végre magát is, egész maradékival iszonyú kárban, mert eredendő vétekben keverte”. (E. t., 167.) Ma már mosolyt keltő az a didaktikusság, amellyel a pálos szerzetes a bűnbeesés narrációja alkalmával is aktualizálni próbál. A kezdő óra végét ősziüleink kegyvesztése hozta el. A munkás világba taszított első emberpár a Teremtő jeles *kertjének* első *napszámosai* voltak.

A harmadik órát Noé jelentette. A bárkás pátriárka a kapott kert gondos, tevékeny gazdája volt. „Noёрúl is pedig, Gen. 9. c. azt mondgya a Szent irás, hogy szánto-vető ember lévén, Coepit exercere terram; kezdé a földet mivelní, és a szőlőt plantálta (...) [a Teremtő akaratát ismerve] jól tudta, hogy, valamint a madár repüllésre, úgy az ember munkára születtetik. Nóha, néki is (hogy így szóllyak) munkájában csakhamar megvásék a foga, és gyalázatot valla; mert plantált szőlójének, addig izlelgette gyümölcsét, addig szopogatta levét, s kostolgatta borát, hogy megrészegetett, és fiának botránkozttatására, szemérme lemeztelenedett”. (E. t., 167-168.)

A közkedvelt Noé történet számtalan helyen, számtalan műfajban visszaköszön. Ugyanúgy megtalálható ez az énekmondó Tinódi repertoárjában csakúgy,¹⁰⁵ mint Temesvári Pelbárt¹⁰⁶ és más prédikátorok eszköztárában, ill. a csíksomlyói misztériumdrámákban. Az 1733-as passió égi pör-jelenetében a megváltás történetének előképeként előbb Ádám, majd Noé szólal meg. Miután az Úristen felszólítja a vízözönt túlélő ósatyát, hogy mentse meg Jézust, ő a következőt válaszolta:

„Oh, hatalmas Isten, nem óltalmazhatom,
Ate Szent Fiadot, sőt erőssen vallom,
Mezitelen függön keresztén, akarom,
Vóltam meztelen részegségtől, tudom.”¹⁰⁷

---

¹⁰⁵ Vö. TINÓDI Sebestyén, *Sokféle részögösről* = TINÓDI Sebestyén, *Krónika*, s. a. r. SUGÁR István, Bp., Európa Kiadó, 1984, 427-434.

¹⁰⁶ Vö. *Temesvári Pelbárt válogatott írásai*, vál. V. KOVÁCS Sándor, Bp., Európa Könyvkiadó-Helikon Kiadó, 1982, 312.

¹⁰⁷ FODOR János Patrik (?), *Passiójáték az előkelő ifjú megtérésével* = *Ferences iskoladrámák I.: Csíksomlyói passiójátékok 1721-1739*, szerk. DEMETER Júlia, KILIÁN István, PINTÉR Márta, Bp., Argumentum Kiadó - Akadémiai Kiadó, 2009, 604. Az 1769-es passiódráma szintén tartalmaz ilyen jelenetet.

Az anekdotikus jellegű elbeszélésmód, amivel Csúzy Noé történetét megidézi, elengedhetetlen része a hitszónok prédikációinak. Bár a pálos barát – mint arra többször is utal – betartja az egy óras időkeretet,¹⁰⁸ de a hallgatóság figyelmét még így is jelentősen igénybe vette. Az adoma alkalmas a közönség *felfrissítésére*, egyben játszva tanít. Esetünkben arra, hogy még a legjelesebbek sem mentesek a botlástól.¹⁰⁹

A hatodik óra Ábrahám ideje, aki a *Biblia* tanúsága szerint rendkívül gazdag volt, mégis kétékezi munkával szerezte kenyerét. A tanítást itt a pátriárka és a jelen emberének magatartása közti kontraszt hangsúlyozása szolgálta. Ábrahám minden vagyona ellenére „nemzetségével, szántásban-vetésben foglalatoskodott, a nyájak legeltetésében, és a barmok nevelésében, vigyázással, s munkás fáradtsággal ette kenyerét, & c. mellyet mi, talám a sült galambbal is, majd ingyen várunk szájunkba; s ezért, méltók vagyunk feddésre, avagy súlyosb büntetésre is”. (*E. t.*, 168.)

Mózes a kilencedik óra földművese, aki kivezette népét a fáraó fogságából. Itt is beilleszt egy a zsidók és keresztények közötti különbséget felvillantó passzust, amivel az ő és új törvény szellemisége közötti eltérést illusztrálja. „Ami pedig, még ennél is több, mostoha Synagóának, Moyses törvényének (nem én mondom, hanem Acto. 15. Szent Péter Apostol) elviselhetetlen igáját kényszerített hordozni; Quod, nec Patres nostri portare poterant; mellyet egyébaránt, még az Atyáink sem viselhettenek el, úgy mond most említett szent Péter”. (*E. t.*, 168.)

Mózes törvényei rendkívüli szigorukkal nagy teherként nehezedtek a zsidóságra. Krisztus halála után, az apostolok térítésének idején felmerült a kérdés, hogy a pogányból

---

¹⁰⁸ Propositionokban többször is hallhatunk az időhatár betartására vonatkozó utalásokat: „Vezérlő csillag a púsztában Remete Szent Pál, lelki szemeinket függesszük, napkeletre, nevezett szerint Aegyptus púsztájára: és ottan szemeinkbe tűnik amaz szép keleti Csillag, azaz, Dicsőséges első Remete Szent Pál Pátriárka, mint minden Istenes remetéknak fényes czimere, előljáró kalaúza, és gyönyörűsebb új tündöklő Csillaga; kit továbbá is az Isten lelke által a púsztába vezetett, fényes napkeleti Csillagnak, szándékom bizonyítani, azután pedig, az Apostoli Magyar púsztáknak, ahová fényével behatott, bár csak fél óráig visgállyuk valamely részecskéjét; melly iránt ha figyelmes és békességes türessel kedveztek, én is szép lelki ajándékkal megajándékozlak.” (*Z s.*, 33–34.)

¹⁰⁹ A „nagy férfiak bűneiről szóló Szentírási helyekre” vonatkozóan Szent Ágoston a következő tanácsokkal szolgál: „Ha pedig valaki nagy férfiak bűneit olvassa itt-ott, azokban is jövendő dolgok bizonyos jelképét láthatja és kutathatja. A cselekmények sajátos értelmét azonban olyképpen fordítsa hasznára, hogy semmiképp se merészkedjék saját jócselekedeteit fitogtatni és a maga igaz lelkiületével összehasonlítva a többieket meg ne vesse bűnösök gyanánt, hiszen látnia kell ily nagy férfiak kerülendő lelki viharait és siratandó hajótöréseit.” SZENT ÁGOSTON, *A keresztény tanításról*, ford. VÁROSI István, Bp., Szent István Társulat, 1944, 180–181.

újonnan kereszténnyé lettek csatlakoznak-e a zsidósághoz, vagy függetlenítk magukat. A hagyomány őrzői szigorúan ragaszkodtak a mózesi előírások betű szerinti betartásához és a körülmetéléshez. Péter fölöslegesnek tartotta a kialakulófélben lévő közösség életét túlszabályozni mereven felfogott előírásokkal. Ennek a vitának a felemlítésére apropóul az szolgálhatott, hogy a fentebb említett exordium és a most tárgyalt septuagesima beszéd között bonyolult kölcsönhatás áll fenn. A katolikus egyházi naptárba ugyanis újév első napjára, a pogány római szokás ellenpontozására – mely hedonizmusba hajló, vehemens kicsapongással ünnepelte Janus istent –, mintegy az önmegtartóztatásra terelve a figyelmet, Jézus körülmetélésének ünnepnapját iktatták be.

A pálos barát hitszónok és nagy tudományú teológus is egyben, akit a hittel kapcsolatos kérdések szakmailag is érintenek. Ráadásul a gyűjtemény a praktizáló szerzetestársak számára is készült. Ennek fényében érthető, hogy a hallgatóság számára valószínűleg kevésbé ismert, apostoli időkbe visszanyúló zsinati határozat felemlítését szükségesnek érzi. A sajládi kolostor szerzetese érzekelte azt a furcsa paradoxont, hogy Mózes törvényei, melyek évszázadokon keresztül a zsidóság megmaradását, együvé tartozását szolgálták, Péter határozata alapján tulajdonképp a bomlás egyik elősegítójévé lettek.¹¹⁰

Az Ószövetség népe elvesztette kiválasztott szerepét, helyét és szerepét a katolikus Anyaszentegyház veszi át. Csúzy a végsőként alkotott kert képét összefűzi az *Énekek énekének* allegorikus értelmezésével.¹¹¹ Az Úr maga „nemcsak választott szőlőnek, hanem szerelmes Jegyessének méltóztatott őtet (t.i. az említett A.sz.egyházat) nevezni; non

---

¹¹⁰ Szent Ágoston is kitér erre a meglepő ellentétre, mely Izrael népének betű szerint vett törvénytisztelete illetve az Írás szellemisége között feszül. Ő a zsidók „hasznos jelek alatti szolgaságáról” beszél, akik „a szellemi dolgok jeleit, mert nem tudták, hogy mire vonatkoztassák azokat, maguk a dolgok gyanánt becsülték, de lelkükbe évődött a tudat: e szolgaságuk által a mindenek egyetlen Istenének, kit szemükkel nem láttak ugyan, tetszését meg kell nyerniök. (...) Ennélfogva mindazok, kik makacsul belétapadtak az ilyen jelekbe, nem tudták elviselni az Urat, ki ezeket nem sokra becsülte, midőn kinyilatkoztatásuk ideje elérkezett.” Példaként a szombati gyógyítást hozza fel. SZENT ÁGOSTON, *A keresztény tanításról*, 158–159.

¹¹¹ Az Úr és a választott egyháza között fennálló jegyességi viszony az *Énekek énekének* Origenész által nyújtott allegorikus magyarázatán alapul, mely Szent Jeromos által terjedt el: „Egyik szereplőt se keresd azonban odakinn, azok körén kívül, akiket az Evangélium megváltott. A völegényt értelmezd Krisztusnak, a szeplő és ránc nélküli menyasszonyt pedig az egyháznak. Róla szól az Írás: »Fényessé akarta tenni az Egyházat, amelyen sem szeplő, sem ránc, sem egyéb efféle nincsen, hanem szent és szeplőtelen.«” SZENT JEROMOS, *Nehéz emberi léleknek nem szeretni*, ford., jegyzetelte és utószó ADAMIK Tamás, Helikon Kiadó, Bp., 1991. 156. Irodalomtörténeti vonatkozására: *Énekek éneke*, utószó KOMORÓCZY Géza, Bp., Magyar Helikon, 1980.

habentem rugam nequé maculam; olyannak (Ephe. 5.) akihez, semmi szömörgözés nem férkezhetik, (...) maga adá édes Üdvözöttök a K. J. őrző pásztorúl magát, mondván: Ecce ego vobiscum sum, usque ad consummationem saeculi Matth. ultimo. Ime én mint jó pásztor veletek vagyok minden nap, világ végezetéig”. (E. t., 164.) Az ikonográfiában is népszerű hortus conclusus felidézése egyben szoros kapcsolatot biztosít a perikopában említett angyali üdvözlés jelenetsorával.

A Messiás eljövételével beléptünk a tizenkettedik órába. S ha ez így van, bármikor bekövetkezhet a végítélet napja. A világvége eljövételét a keresztény retorika klasszikus serkentő, elmélyült hitéletre buzdító eszközként használja fel, hogy a hívek figyelmét állandó készenlétben tartsa.

Nem sokkal a beszéd vége előtt, tehát most, a jelenvaló jelenben összekapcsolódik a történelmi időfolyam és az üdvözülés személyes ideje. S mindezt egy rendkívül teátrális ötlettel és az ebből adódó hangütéssel realizálja is. Az áldáskérés előtt végszóként hatnak a következő sorok: „Fiacskáim! Szerelmes gyermekim (azt kiáltja Sz. János A.) Novissima hora est; utolso ora vagyon! senki nem tudgya, melly szempillantásban szolléttatik számadásra; azért, senes cum junioribus; valamint a vének, úgy az ifjak, szükséges, hogy mindenkor készen legyenek, s minden órát útolsonak véllyenek. Ám, megvagyon írva, Qua hora non putatis; hogy abban az órában jó el az embernek fia, a M. cselédes ember, mellyben meg sem gondolnánk, s egygyenként szollétt szőlőjéből bennünket, akik három, vagy hat, kilencz, vagy tizenkét orakor kezdetük munkánkat”. (E. t., 172–173.)

2. A konklúziók

Sajnos Csúzy nagyon-nagyon ritkán datálja a beszédeit. Ennek ellenére valószínűsíthető, a biztosabb formakezelést alapul véve, hogy az új esztendő kezdetére írt hitszónoklat valamivel későbbi. Feltételezhető, hogy a vízkereszt utáni hetedik vasárnap perikopájának hatására keletkezett az a sajátos időfelosztás, amit aztán tömörítve, de számottevő változtatás nélkül használt újra. Ám a reláció bizonyos mértékig visszafelé is hat, hisz prédikációit a szerző élete végéhez közeledve rendezi kötetekbe. Így fordulhat elő, hogy a kiskarácsonyi beszéd perikopájának nyomai – pl. *a körülméletlés problematikája* – felsejlenek a septuagesima beszédben.

Érdemes megjegyezni, hogy a septuagesima vasárnapi szentbeszéd egészét nézve a perikopa sajátos szövegteremtő erőként viselkedik. Egyrészt vázként szolgál, melyre a teljes prédikáció fel lett fűzve; másrészt toposzai, gondolati egységei, sőt jellegzetes szavai (változatlan szóhasználat!) is újra és újra felbukkannak.

Mindkét fentebb tárgyalt esetben közös kiindulópont, hogy összetartó erőként a *kert* toposza működik. Bár nem esik szó róla a prédikációkban, de a *kert* mint toposz lélektanilag magában hordozza a rendezettség, megműveltség vízióját. A *kert* itt az isteni gondoskodás konkretizált megjelenési formájaként funkcionál. A pálos szerzetesnek és általában véve az egyházi személyeknek elgondolása szerint „az eget magának alkotta a Fölséges; sőt hív szolgálóinak is; s ezért tanította oly módossan imádkozni: jöjön te országod. & c. a földet pedig, az ember fiának engedte lakohelyül, akarom mondani, mint jövevényeknek zselységül”. (E. t., 64.) A Mindenható jóságának és emberszeretetének megnyilvánulása az, hogy újra és újra elkerített, körbevett, védett részeket teremt az igazak elkülönítésére a „konkolyt hintőktől”. A helyes úton járó már itt a földön betagozódhat az „Ur bárányai” közé.

A jók számára elkülönített világon belülre csak az egyén saját bűnéből adódóan férkőzhet be a gonosz. Példa erre az első emberpár sorsa is, mert „a természet alkotója, maga a fölséges Isten, oly bölcsen, oly helyessen intézete annak folyását, és minéműségét, hogy, végig tekéltességben, végig szent szentségben maradt volna, és állandó boldogságban, hahogy szántsándékkal, a tűzre kinyútván Ádám kezét, maga nem lett volna oka pártos esetinek; szörnyűségessen, maga készített tehát kelepczét magának, maga pörölyözött bolondságot, és minden tündéressen változó álhatatlanságnak magában, s maradékiban, maga nyitott tágas kaput, menedéket”. (E. t., 59–60.)

A *kert* toposz lépésről lépésre tipológiai értelmezéssé tágul, bár közben realizációi jelentős változásokon mennek át. Az első esetben a paradicsom maga is *kert*. Itt képileg is megfogható egyértelmű megfeleltetés van. A kiűzetés után azonban az Édentől keletre találjuk magunkat. A második esetben a pusztát a *kert*, a megfeleltetés ez esetben már metaforikus. A következő stációban a *kert* a „Synagoga”.¹¹² A metonimikus kapcsolat a zsidó vallásközösséget jeleníti meg. Végül grádicsként az Anyaszentegyház, mely *kert*ként funkcionál, s mely megfelel az isteni gondviselés keretének.

A táguló asszociációs körök mintegy érzékeltetik a közösség fejlődését. Ezzel együtt a történelmi idő és tér kinyílik, s fülünk hallatára válik egy kicsiny csoport hite hatalmas tömegeket befolyásoló világvallássá. Ez a koncentrikus növekedés a beszéd menetében terjedelmi okok miatt a kifejtettség zsugorodásával jár. Főként a kiskarácsonyi prédikáció exordiumában érhető ez tetten. Itt ugyanúgy egy bekezdés Ádám és Éva *esete*, mint a

---

¹¹² A zsinagoga egyben intézményrendszer is. „Ez a kitűnően kiépített szervezet igen jól betöltötte hivatását. A zsidóságot Jeruzsálemen kívül is összetartotta, a törvényben vallásos alapra fektette életüket, s mindezen felül az egyetlen szentélyhez való ragaszkodásukat sem lazította, hanem csak erősítette.” SZIMONIDÉSZ Lajos, *Zsidóság és kereszténység*, Bp., Dante Kiadás, é.n. 52.

kiűzetés, a zsidóság több ezer éves fennállása, avagy a „dicsőséges vitézlő Anyaszentegyház” 1700 éves története.

A prédikátor által az egyes sorsfordító órákban említett személyek Bibliában elfoglalt helye is ezekre a nagy léptékekkel táguló körökre mutat rá. Ezek a személyek jellegzetes, a korai kereszténység óta évszázadokon át érvényét nem veszítő, s az egyházi barokkban különösen nagy népszerűségnek örvendő hermeneutikus értelmezés eredményeként, mint a Jézus praefigurái szerepelnek a szentbeszédekben. Példák sokaságával támaszthatjuk ezt alá. Szent Ciprián 63. episztolájának magyarázata szerint – melyben arról tanakodik, hogy Jézus serlegében bor vagy víz találtatott az utolsó vacsorán – Noé a Megváltó szenvedéseinek előhírnökeként jelenik meg, amikor a bortól lerészegedve megszegényítettett. Vagy a Mózes vezérletével összefogott tizenkét törzs az apostolok számára utal. A csodálatos kenyérszaporításnak pedig a sivatagban éhező, üldöztetett zsidóság Mindenhatótól kapott eleségének, a mannának története szolgál előképül & c. A Csúzynál praefiguraként említett személyek közül Ádám, Éva, Noé, Ábrahám a Genézis könyvének nevezetes személyei. Fontos megemlítenünk, hogy a már idézett 1733-as és 1769-es passiójátékok égi pör-jelenetében szintén megszólalnak az említett ősatyák.

Míg a kiválasztott népet Egyiptomból kivezető népvezér, a kilencedik óra földművese, akivel tulajdonképp Izrael története kezdetét veszi, a Kivonulás könyvének hőse. A tizenkettedik óra elején fellépő Messiással viszont már az Újszövetség lapjaira érünk. S ezt a hatalmas ugrásokkal bővülő rendszert János evangélista szavai, az apokaliptikus világvége víziója, s a végső számonkérés zárja le.

A bűn és a kiszabott bűnhődés koherens látásmódja nem meglepő, ha prédikátorról, főként egy késő barokk prédikátorról van szó. De még így is magyarázatra szorul az az elítélő, éles hang, mellyel a zsidókról szól.

A *Zengedező sip-szó* című kötetében a beszédek *de sanctis* jellegéből adódóan jóval kevesebbet foglalkozik a zsidósággal, illetve az általa egyszerűen csak eretnekeként emlegetett protestánsokkal. Az ünnepnapra prédikáció lehetőségeit jelentősen befolyásolják az ünnepkör hagyományai, és a megidézendő szent évfordulója.¹¹³ Ám ha teheti, egy-egy mondat erejéig oda-odamondogat. A szemrehányások között gyakran előfordul az, hogy a

---

¹¹³ Az ünnepnapra hitszónoklatnak ezt a sajátosságát Tasi Réka is kiemeli: „A *Zengedező sip-szó* 77 ünnepi prédikációt tartalmaz, ezek többségükben a szentek és a kisebb egyházi ünnepek napjára készültek – olykor egy napra több is. Azért fontos ezt hangsúlyoznunk, mert az ilyen rendszeren alapuló egybegyűjtés bizonyos tematikai meghatározottságot is jelent, ami pedig befolyásolja azt, hogy például a kötet prédikációinak túlnyomó része az erkölcsi példakép állításra irányul, nem pedig a dogmatikai tanításra.” TASI Réka: *Retoricitás és popularitás...*, 701.

zsidók az Úrtól egyfajta „árendába” kapott (szőlős)kertet nem megfelelően művelték. Ezért az elvadult, „fojtogato egressel, sőt halálössen gyugdosó tövéssel gyümölcsöző” (Z. s., 118.) lett.

Az *Evangéliomi trombita* című gyűjteményben azonban már nagyobb hangsúllyal jelentkezik e probléma. A böjt ötödik vasárnapjára komponált hitszónoklatában például Krisztus szavait idézve csattan fel a zsidóság ellen: „Ti az ördög atyától vattok; ő pedig eleitől fogva gyilkos volt”. (E. t., 264.)

Karácsony vasárnapi beszédében a „környülméletlen szívű elfajult Isráelt” szokatlanul erős bírálattal illeti: „kemény vagy te, és vasin, a te nyakad! eleitől fogva eltörted az én igámat, elszakasztottad köteleimet, és mondoctad, non serviam! nem szolgálók. Én téged magamnak választottalak; te pedig, mint egy czégéres feslett életű kurva, in omni colle; minden magas halmon, és zöldellő fa alatt, prosternebaris; leheveredtél. Megemlékeztem rolad, szánakozván ifiuságodon; és te eljedzésednek szeretetén őriztelek ellenségedtől mint a szemem fényét: kézen fogva vezettelek; dajkálva tápláltalak mint az anya egygyetlen egygyét: s minden áldásimmal betöltöttelek, és áldásimmal, úgy hogy, többet, és nagyobbat, a kövér halmon plantált, és jól művelt szőlőn példázott népemmel, majd nem cselekedhetem. S mégis a remélett jó szőlőgerezd helyett; Fecit labruscas; vadszőlőt termett, és tövésséket”. (E. t., 56–57.)¹¹⁴

Advent negyedik vasárnapján a követségekről, és a követségekből származó jó békességről elmélkedik. „A jóakaratu, szeléd, és nem zúrzarar engedelmességtől, a gonosan gyökerezett pártolkodások eltávoztatásától, és a kötések betelleyesítéséttől függ tehát az üdvösséges jó békesség; Valamint ellenbe (amint meg vagy on irva, non est pax impijs. & c.) az istentelenségből háború származik, és emésztő békéttelenség”. (E. t., 38–39.)¹¹⁵ Ahogy jól felkészült igehirdetőhöz illik, példával is előhozakodik: „s ez az oka keresztények, hogy, a vakmerő és környülméletlen szívű dölyfös Zsidóság, pompás követségekkel is, semmit véghez nem vittének; sőt Keresztelő Szent Jánost, mint Urunk fő követtyét gyalázatossan megtömlöczözték, és az igaz mondásáért, végre meg is ölték, gonosszal fizetvén a joért, és iszonyu háladatlansággal. S ezért is méltán érdemlették hallani: Quaeritis me, non invenietis; eljő az idő, holott keresve kerestek engem, és fel nem találtok; kíványátok a szövetséget, óhajtyátok a békességet, és vérszopo háboruságot tapasztaltok; ami pedig ennél

---

¹¹⁴ „Abból kifolyólag, hogy a sémita népek, közelebbről a kanaíták kultuszában hivatalosan is ott szerepel a paráznalkodás, a próféták Izráelnek az idegen Istenekhez elhajlását, azok kultuszi elemeinek a Jahveh tiszteletével való keverését és általában az idegen népekkel való szövetkezést paráznalkodásnak nevezték.” *Bibliai lexikon*, szerk. CZEGLÉDY Sándor, Bp., 1931, 822.

¹¹⁵ A küldöttségekről való elmélkedése szóra pontosan megegyezik a Gyümölcsoltó Boldogasszony napjára írt prédikációjának exordiumával. Vö. Z.s., 87.

is szörnyüségesebb, in peccatis vestris moriemini; halálnak halálával holtok meg ti is bűneitekben”. (E. t., 39.)

A zsidók háládatlanságát jól illusztrálja a(z elő)követ Keresztelő Szent János tortúrája. De mindez eltörpül a zsidók legsúlyosabb, a keresztények által soha el nem feledhető, meg nem bocsátható vétke mellett. Mert a fő bűn, melyet elkövettek az Emberfiának megfeszítése. „Sok jó cselekedetiért, halálra kárhoztatott, és gyilkosan akkor ölette meg, mikor nekik életet szerzett, mikor megölette magát”. (E. t., 235.)

Pedig a Mindenható nagy türelemmel viseltetett bűnös nemzetével szemben. Igen jeles *pedagógusként* rengeteg lehetőséget nyújt a megtérésre, a helyes útra való visszatalálásra. A vízözön is érdekes megvilágítást nyer ebben a narrációban: „valamint szaporán, mert hat napon alkotta az egész világot; úgy ellenben, csak a bárkának elkészítésével is, száz egész esztendőig várta jobbulásokat, megtéréseket. S akkor sem hirtelenkedett boszszullo ostorával a fenyegető vízözönnel, hogy hirtelen elborította volna, nem! hanem Apertis cataractis & c. negyven nap, és éjel eső eséssel, halkal-halkal szaporodtanak a vizek; mind azért, hogy alkalmas időt nyújtván megtérésre, atyai kegyességét, felnyilt irgalmas szemeit nyilván tapasztalván”. (E. t., 251–252.) Ennek ellenére a „Synagoga” nem teljesíti az Úr akaratát, s ezzel kivívja annak „boszszullo haragját”.

A választott nép szemszögéből nézve kegyetlen megtorlás jogosságát szikár racionalitással meg is magyarázza. A már említett böjt ötödik vasárnapi beszédben erre példázat segítségével félreérthetetlenül mutat rá: „Mellyben nyilvánvaló példánk tovább is, Oza 2. Reg 6. aki, mivel tudta a tilalmat, hogy néki, mint nem Papnak, nem szabad a szövetség szekrényét illetni, s mégis arra kimerte nyújtani kezét (bátor jó szándékból) szörnyü halállal büntette meg őt ott, mindgyárt az Isten; Noha a hitetlen pogány filisztaeusokat, akik gorombán bántak vala a szekrényel, fel- s alá hurczolván & c. csak illetéséért, nem olvassúk, hogy megbüntette volna főképpen szörnyü halállal; hanem más testi csapást bocsáttatott vala reájok & c. mert ezek pogányok & c. Oza pedig választott Zsido vala”. (E. t., 263.)¹¹⁶

Mindezeket a vétkes zsidó nemzetre vonatkoztatva a kollektív büntetés a XVIII. század ígehirdetőjének szemléletében kikerülhetetlen, elengedhetetlen, s iszonyú. „S ezért is, majd

---

¹¹⁶ Jellemző, a katolikus barokkra utaló jel, hogy Csúzy egy szépen kommentált ószövetségi exemplummal világítja meg azt az örök tételt, hogy az Úr az ő választottját megpróbálja. Ez leginkább a protestáns retorikával összevetve domborodik ki, hisz pl. Bethlen Kata önéletírásában néhány szóval, Mózes harmadik könyvének és Szent Pál Zsidókhöz írt levelének vonatkozó részeinek idézésével, oldja meg ezt. Vö. *Bethlen Kata önéletírása: Elöljáró beszéd a keresztyén istenfélő olvasóhoz*, szöveget gondozta, jegyzetelte BITSKEY István, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984, 5.

minden nemzetek lábai alatt, talám világ végezetéig gyalázatossan kénszeréttetnek délczegül felrúgott, és vakmerőképpen megvetett, s elhenyélt békességeket keseregni”. (E. t., 39.)

Csúzy zsidókkal szembeni erőteljes elítélő magatartása mögött egy szinte a kereszténység kialakulásával egyidős előítélet lappang, mely a Megváltó halálát kéri Izrael népén számon.¹¹⁷

Miből táplálkozik a prédikátor szokatlanul kemény hangú megszólalásának képrendszer? A praxisban lévő igehirdető számára természetesen a *Biblia* könyvei szolgálnak legfőbb hivatkozási alapul. Csúzy megkereste Izajás *Ének az Úr szőlőjéről* (kerttoposz!), és Jeremiás *Izrael hűtlensége* című próféciait, s ezeknek kép- és gondolatanyagát parafrázálva erős szuggesztivitással tárja a hallgatóság elé. Szent Ágoston *De doctrina*-ja után évszázadokon keresztül a *kölcsönzés* eljárásának jogosságát egyházi körökben senki meg nem kérdőjelezte. Láthatjuk, hogy a készen kapott anyag a prédikátor kezében új életre kel, új távlatokat nyer, s az esetleges újszerű értelmezés eredményeként új értékelést is kaphat.

A septuagesima vasárnapi prédikációban a kontextus egyértelműsége nyilvánvalóvá teszi, hogy csak az juthat a mennyek országába, aki a Krisztus fellépésével a tizenkettedik órában létrejött katolikus anyaszentegyház vezetésével keresi a helyes utat.

A tárgyalt hitszónoklatokban nincs megfogalmazva, de másutt kinyilvánítja, hogy a rendszerben az új hiten lévők hol foglalnak helyet. „Ám, hasonló lévén a V.A. Szentegyház, a mennyei Cselédes embertől, tiszta buzával, azaz feddhetetlen Evangéliomi tudománnyal, bevetett szántóföldre, azt minden jónak irégye túljajdon eszközei által (minéműek a pártos eretnekek, és az Urunk varratlan köntösét rongáló, és új szakadásokat koholó, báránybőrös

---

¹¹⁷ Ez a szemlélet a kereszténység felvételével egy időben teret hódított a magyar közgondolkodásban. Illusztrálja ezt legelső költeményünk, az Ómagyar Mára-siralom következő sorai:

Zsidau mit tész, / Türvéntelen,
Fiom mert hol / Biüntelen.
Fugva, husztuzva, / Ükülve, ketve
Ülöd.

JAKUBOVICH Emil, PAIS Dezső, *Ómagyar olvasókönyv*, Pécs, Danubia Kiadás, 1929, 128.

Hogy az előítélet milyen mélyen gyökeret vert a magyar (teológiai) tudatban jól mutatja a két világháború között kiadott *Katolikus lexikon* zsidó címszava: „A zsidóság minden tragikuma abból ered, hogy nem ismerte fel díszét, ékességét, akire próféták vártak, akit Isten mint egyszülött Fiát és Messiást oly kézzelfoghatóan igazolt és hogy a farizeusokra és szadduceusokra hallgatva halálba vitte üdvözítőjét. (...) Büntetésül Isten beteljesítette rajta azt a szomorú sorsot, amelyet Jézus (Luk, 19,23) és előtte már Dániel is (9,27) megjövendölt: Jeruzsálem elpusztult, a zsidó állam megszűnt létezni, a templomban kialudt az áldozat tüze és a zsidó nép szétszóródott az egész földön.” *Katolikus lexikon*, Bp., A Magyar Kultúra Kiadása, 1933, 512–513.

farkasok) szándékozik megkonkolyosítani, és a mostoha, és a jó tétemények gyümölcse nélkül szűkölködő, Synagogának hasonlatosságára megfertőztetni”. (E. t., 139.) A „szakadást eredményező pártosak” tehát ugyanúgy nem munkásai a Fölséges kertjének, miként a zsidóság sem.

Érdekes, Csúzy kereszténység- és zsidóságszemléletét híven kifejező ábrát kapunk, ha a két vallási közösség történelmi fejlődéséről alkotott elképzelését leképezzük. A pálos prédikátor világtörténelem-felfogása szigorúan a Biblia szolgáltatja kronológia mentén halad. Ennek megfelelően az Anyaszentegyház és a zsidóság ábrája jelentősen eltér.¹¹⁸

A kiindulási pont, az Édenkert mindkét esetben azonos. Megegyezik az is, hogy a kiűzetéssel az ember történelme megindul lefelé. A különbség abba rejlik, hogy a zsidók Noé, Ábrahám, Izsák, Mózes, Dávid idejét népük történetének egy-egy csúcspontjaként kezelik. Hisz ezen pátriárkák valamely csapástól szabadították meg, vagy valamely leselkedő veszélytől mentették meg hittársaikat. Az említett ószövetségi személyek mindannyian megújították az Úrral kötött szerződést. Tehát ha ábrázoljuk ezt a folyamatot, akkor egy periodikus szabályosságot mutató hullámvonalat kapunk. Ennek kezdőpontja, s egyben első tetőpontja a Paradicsom. Mélypontjait mindig valamilyen sorscsapás – kiűzetés és testvérgyilkosság; egyiptomi fogság & c.–, míg tetőfokát a szövetségkötő ősök tevékenykedése jelenti.

Ezzel szemben a kereszténység diagramja elindul egy tetőpontból, a kezdeti azonosságból, majd folyamatosan zuhan alá. A pálos szerzetes rendszerében az esés Ábrahám korában megtörik, s a görbe lassan megindul felfelé. Lényeges különbséget jelent az, hogy a keresztények elfogadják Jézus Krisztust az emberiség megváltójának. Így vele elérkeztünk az utolsó szakaszba, abba a stációba, mely közvetlen megelőzi a mennyek

---

¹¹⁸ Az őskeresztények eszkatologikus felfogása nyomán elterjedő kereszténység és a zsidóság Megváltó-képe más töről fakad. „Jézus egyetlen szava sem szól olyan messiáskirályról, aki a nép ellenségét szét fogja zúzni; amint Izrael népének a föld feletti uralmáról, a tizenkét törzs összegyűjtéséről, vagy a gazdag, békével megáldott országban megvalósuló boldogságról sem. Jézus igehirdetése sokkal inkább más köröknek azzal a reménységével áll összefüggésben, amelyről legjobban az apokaliptikus irodalom ad számot. Ez a reménység az üdvöt nem történelmi, politikai és társadalmi viszonyok csodálatos megváltozásától várja, hanem olyan kozmikus katasztrófától, amely megszünteti a világ mostani folyásának feltételeit. (...) A világ régi folyását, periódusaival együtt Isten determinálta, és ha az általa meghatározott nap elérkezik, ítélete tart a világ felett vagy ő maga, vagy képviselője, az »Ember fia«, aki az ég felhőin jön el; a halottak feltámadnak, és az emberek jó és rossz cselekedetei egyaránt elnyerik jutalmukat. A kegyesek üdve pedig nem a nemzeti jólét és tündöklés lesz, hanem paradicsomi dicsőség.” Rudolf BULTMANN, *Az Újszövetség teológiája*, Bp., Oziris Kiadó, 1998, 19.

országát, a végső azonosságot. Ha mindezt szeretnénk ábrázolni a septuagesima beszédben említett óra adta kör helyett, szerencsésebb egy U alakú görbét papírra vetni. Ami lényeges, hogy a kezdeti és a végazonosság között húzódó ív legutolsó grádicsa a „mostani vitézli Anyaszentegyház”.¹¹⁹

Ugyanezt az U alakú függvényt bizonyos megszorításokkal az egyes ember sorsára vonatkoztatva is felvázolhatjuk. Az ideális esetben a születéstől az üdvözülésig húzódó életíven természetesen a megtérés, a helyes útra való rátalálás jelenti a fordulópontot. Így megvalósul a párhuzamosság képzete mind a történelmi, mind pedig az egyéni idő esetén. Ezzel szemben a zsidó történelem sajátossága a periodikusság.

A félkörív nem más, mint a Biblia által befutott pálya. „Kezdetben teremtette az Isten az eget és a földet” – hangzik a Szentírás első mondata, és szinte ettől a pillanattól kezdve az emberiség sorsa lassú esésbe kezd, a harcok, a viszálykodások, az átkok korába lépünk. Majd a szimmetriát tekintve az Ószövetség során elérkezik a fordulópont, s emelkedő stádiumba lépünk. S végül a Jelenések könyvének túlvilágot megjelenítő vízióival újra a tetőpontra érünk. Az Apokalipszissal bezárulnak a Könyvek Könyvének lapjai: „s ha valaki elvesz ennek a próféta könyvnek szavaiból, Isten megvonja tőle a jogot az élet fájához és a szentvároshoz, amelyekről ebben a könyvben van szó”.

A világtörténelmi idő ilyenén felfogása a keresztény egyház számára páratlan aktualizálási lehetőséget nyújt, mert állandó éber készenlétben tartható vele a *hívek nyája*; illetve parabolisztikusan utal az egyes személy saját sorsáért való felelősségére is. És páratlan aktualizálási lehetőséget nyújt Csúzy Zsigmond számára, hogy figyelmeztessen minket arra, hogy szükséges „tartozó kötelességünknek eleget tenni”. Mert „ami szolgálatunk pedig, mint keresztényeknek, kik a Szent keresztség által Jesus zászlaja alá irattattunk, s új kötelességgel szegődtünk az Istenhez, abban áll, hogy, aminemű hittel köteleztük hívságra magunkat, ellentmondván a Sátánnak és minden pompáinak, tétovázás nélkül áhatatossan, végig megmaradgyunk, s ne félrekaszállyunk, vagy kopárrá kapállyuk kívül a mennyei Cselédes ember szőlőjén, hanem benn, benn túlajdon szőlőjében, parancsolatinak gyönyörűség utain járván, s járva serénykedvén, In mandatis eljus exerceamur; előnkbe szabott törvényre szerént, mellyet maga nevez Matth.11.Cap. könnyű tehernek, és gyönyörűség igának, úgy foglalatoskodgyunk, hogy a szegődés szerént megígért mennyei boldogságot képző egy pénzre, estin életünknek érdemeseknek találtassunk”. (E. t., 169.)

---

¹¹⁹ Vö. Northorp FRYE, *Kettős tükör: A Biblia és az irodalom*, ford. PÁSZTOR Péter, Bp., Európa Könyvkiadó, 1996, 285–333.

IV. „Ádám a gyümölcsfán vétkezett, én a keresztfán tesztek érette eleget”

- A bűnbeesés és a keresztáldozat értelmezése Csúzy Zsigmond prédikációiban -

„Íme az életnek fája! (úgy tettczik, mintha az alsó setétségből kiáltotta volna első szülénk Ádám), mellynek drága gyümölcse az egész emberi nemzetet megelvenéti.”

Karácsony napjára írt második beszéd, *Zengedező síp-szó*

1. A bűnbeesés és a keresztáldozat tanának dogmájáról

A XVIII. század első harmadának jeles katolikus hitszónokával, Csúzy Zsigmonddal (? - 1729) kapcsolatos szakirodalom sokat hangoztatott megállapítása, hogy beszédeit rendszerint messziről indítja. Álljon itt ennek illusztrálására egy példa. „Őstől maratt mirigyes fekélye, és az erőszakos jó cselekedetek nélkül maid-maid megorvosólhatatlan nyavalyája az az emberi gyarlóságnak, hogy feledékenségben vévén tulaidon sérelmes igyét, és az eredendő vétek által sok szép malasztoktól, s hathatós erejétől megfosztott természetinek minden gonoszra legkönnyebb hajlandóságait, gyakortáb maga fölibe ragattatik; és valamint Luciperrel első szüléink: Eritis sicut Dii, hasonlók akartak lenni az Istenhez, úgy ő is felfuálkodott kevélységtől ösztönöztetvén, most isteni titulusokat tulajdonétt magának; most szemtelen vakmerőséggel: Non est Deus, tagadgya az Istent; most királyok királyának, nap és hold Urának akar neveztetni; most pártot ütven Teremtője ellen, óccsállya alkotásának módgyát, rendit és mivoltát. Egy alma harapásért vádollya bosszúját, gondviseletlenségét és igazságtalanságát szidalommal számlállya...” (Z .s., 54.)

Ha figyelembe vesszük, hogy az előbbi citátum a Gyertyaszentelő napjára írt prédikáció exordiuma, akkor joggal állapíthatjuk meg, hogy a pálos igehirdető sokszor valóban távolról kezdi beszédét. Nem is olyan ritkán - mint a példa is mutatja - Ádámtól és Évától... A *Zengedező síp-szó* c. kötetének 77 hitszónoklatából 27 olyan beszédet találunk, ahol a princípiumban kisebb-nagyobb jelentőséggel megemlítette az első emberpár bűnbeesését, s ezen felül az argumentációban is rendszeresen felbukkan a történet. Ez a nagyarányú előfordulás indokoltá teszi, hogy megpróbáljuk rekonstruálni, miért tölthetett be ilyen frekventált szerepet Csúzy teológiai gondolkodásában a bibliai őstörténet, ill. hogy az igehirdetés során milyen retorikai-narratológiai eljárásokkal igyekszik a bűnbeesés elbeszélését mindennapi tapasztalatokban gyökerező, cselekvésformáló erővé tenni.

Mindehhez kiindulásképpen vizsgáljuk meg, hogy milyen dogmatörténeti előzményekre tekint vissza Ádám és Éva esetének értelmezése. Amilyen feltűnő, hogy Csúzynál ilyen nagy

számban találunk utalást az első emberpárra, olyan meglepő, hogy – számszerűleg is – milyen kevés szerepet kap a történet a Szentírás korpuszában. Ádámot név szerint 19, Évát mindössze 2 alkalommal említi a Biblia, míg az első kifejezés 230 használata közül mindössze 4 vonatkozik az ősszülőkre. Még elgondolkodtatóbb eredményt kapunk, ha nagyító alá vesszük ezeket az előfordulásokat. Ádám neve az ószövetségi 11 említés közül 5 esetben fordul elő a *Genézisben*, háromszor *Siráknak fia könyvében* (33,10; 40,1; 49,16), egyszer egyszer a *Krónikák könyvében* (1,1), Tóbiásnál (8,6) ill. a zsoltárok között (62, 10). Éva két megidézése közül az egyik az *Ótestamentumban* található, természetesen a *Teremtés könyvében*. Az első emberpárra utal még a *Bölcsesség könyvének* szerzője 7. fejezetének elején.

Mindez alátámasztja azt a teológiai szakirodalomban elfogadott véleményt, hogy az Ószövetség választott népének felfogásában Ádám és Éva mítosza korántsem töltött be olyan fontos szerepet, mint a keresztény világképben. A zsidók történelemfelfogása szerint a Messiás eljövetele elhozza az ígért Kánaánt, megvalósítja a politikai, társadalmi és nemzeti egységet. Épp ezért az ősszülők története csupán egyetlen epizódja annak a folyamatnak, amelyben az isteni jótéteményt az ember elfordulása követi. Ezt a Teremtő megtorolja, s a csapás bűnbánatra ösztönzi a vétkező népet. A zsidó történelemszemléletben Isten büntetése tehát nem csupán figyelmeztetés a szövetséget megszegő kiválasztottak számára, hanem a megtorlás maga is eszköz ahhoz, hogy a történelmet az ígért és kívánt cél felé mozdítsa.¹²⁰ Ezért célravezetőbb, ha Ricoeur javaslatát megfontolva a bűnbeesés megítélésénél élesen megkülönböztetjük a héber értelmezésnek jobban megfelelő „letérés” fogalmát a későbbiekben a keresztény hermeneutika által alkalmazott „bukás” fogalmától.¹²¹

Az első emberpárra vonatkozó ószövetségi locusok eredményénél figyelemre méltóbb, és vizsgálódásunkat céljához közelebb vivő az *Újtestamentum* vonatkozó szakaszainak számbavétele. Lukács evangéliumának Jézus geneológiáját ismertető felsorolásán (3,23–3,38) és Júdás levelén kívül mind Ádám hétszeri, mind Éva egyszeri, mind pedig az „első” szóval megidézett emberpár háromszori említését Szent Pál két levelének passzusaiban találhatjuk meg: a *Korinthusiaknak írt első levél* (15,21–22; 15, 45–49) és a *Rómaiaknak írt levél* (5,12–21) tartalmazzák. Ez a három páli részlet az apostol más passzusaival együtt döntő szerepet játszott a kereszténység üdvtörténeti szemléletének kialakításában, tulajdonképp a

---

¹²⁰ Rudolf BULTMANN, *Történelem és eszkatológia*, ford. BÁNKI Dezső, Bp., Atlantisz Könyvkiadó, 1994, 28–31.

¹²¹ Paul RICOEUR, *Az Ádám-mítosz és a történelem „eszkatologikus” felfogása = A hermeneutika elmélete (Ikonológia és műelemzés 3)*, szerk. FABINY Tibor, Szeged, JATEPress, 1998, 93–94.

kereszténység hermeneutikai-exegetikai rendszerének alapját jelenti.¹²² A keresztény hermeneutikai eljárás termékenységét mutatja, hogy a figurális értelmezés már a patrisztika korai századaira nagy teret hódított.¹²³ Szent Pál értelmezésében az „Ó ember” bűnét az „Új ember” áldozata törölte el, s így mindenkinek, ki benne él, az örök élet ígérését hozta.

Szent Pál apostol teológiájában már megjelenik az eredendő bűn gondolata. Ennek nyomán Szent Ágostonnak a Kr. utáni V. század elején Pelagiussal a keresztelezés körül kibontakozó hitvitája során megjelent az árerendő bűn dogmája.¹²⁴ A dolgozat elején idézett hosszabb Csúzy gondolatban ennek a hitelvnek kikristályosodott tanítását figyelhettük meg. A citátum a hitetleneknek és az előírások megszegőinek kétkedő ellenvetését idézi fel, amikor arról beszél, hogy „egy alma harapásért” ilyen súlyos árat kell fizetni. A prédikátor szerint nem a történelmileg megvalósuló cselekedet, hanem a benne megnyilvánuló emberi szándék az, mely miatt az első emberpár magára vonta az Úr haragját. Ezzel a tettel Ádám és Éva nem csupán megszegte az isteni parancsot, hanem megszerezte annak a lehetőségét, hogy meghatározhassa, hogy az ember számára mi a jó és mi a rossz. Így azonban „önmagát Isten elé helyezi, egyéni akaratát, vágyait választja Isten helyett. Hozzá kell még tenni, hogy amikor az ember a(z erkölcsi) rosszat választja, sohasem úgy választja, mint rosszat, hanem mint önérdekének megfelelő jót, valami földi értéket Isten helyett.”¹²⁵

---

¹²² Bár a tipológiai értelmezés már Máté evangéliumában felsejlik, de Szent Pál levélrészletei tették széles körben ismertté. Ebből a szempontból fontos páli helyek még: 1Kor 10,1–11; 2Kor 3,6 és 3,14–16 ill. Gal 4,21–24.

¹²³ A tipológia exegetikai elveinek kibontakozására és elterjedésére ld. Rudolf BULTMANN, *A tipológiának mint hermeneutikai módszernek eredete és értelme = A tipológiai szimbolizmus (Ikonológia és műelemzés 4)*, szerk. FABINY Tibor, Szeged, JATEPress, 1998, 123–132.; Gerhard VON RAD, *Az Ótestamentum tipológiai értelmezése = A tipológiai szimbolizmus...*, 133–148., Erich AUERBACH, *Tipológiai szimbolizmus a középkor irodalmában = A tipológiai szimbolizmus...*, 181–188.

¹²⁴ Pelagius és Ágoston vitájának gyújtópontjában az emberi szabad akarat kérdése állt. Pelagius szerint „a keresztény ember, aki istentől meghatározott feladatot kap: a természeti és a mózesi törvények alapján felismerheti, hogy mi a helyes, s azt szabad döntése folytán megvalósítva elérheti az örök üdvösséget (már a természeti törvény révén is). Áterendő bűn nem létezik: Ádám bűne egyedül magának Ádámnak ártott, s nem az egész emberi nemnek. Minthogy a lélek Istentől származik, a születéskor bűnt nem hordozhat (a bűn amúgy is csak személyes, szabad elhatározás eredménye lehet), azaz az újszülött gyermekek abban az állapotban vannak, mint Ádám a bűnbeesés előtt, lehetséges tehát, hogy létezzék büntelen ember, és az újszülöttek keresztség nélkül is üdvözülhetnek.” GÖRFÖL Tibor, KÁNITZ Mihály, *Teológusok lexikona*, Bp., Osiris Kiadó, 2002, 289.

¹²⁵ RÓZSA Huba, *Bibliai őstörténet I.*, Bp., Pázmány Péter Katolikus Egyetem kiadványa, 1994, 43.

Csúzy véleménye szerint is az embert öröklött és továbbörökített vágyai az Isten ellen fordítják, tehát a bűn születésünk pillanatától belénk oltott. Ennek a felfogásnak a hitszónok pasztorációs tevékenységére is nagy hatása van. Az Úr a papi hivatal és „szerelmes szerzetesi által búzgon oktattya a kereszténységet” (Z. s., 491), amelynek két alapvető gesztusa a jók példaként állítása, ill. a rosszak dörgedelmes korholása. Mivel az ember eredendően bűnös, ezért „a tündér világ, a délczeg test és a pokolbéli Sátán igazán labirintusos kelepceiből” (Z. s., 491) önmagától képtelen kitalálni. Logikus tehát, hogy a feddő beszéd és a büntetés felemlítésével való távoltartás jóval nagyobb teret kap a pálos szerzetes „pedagógiájában”, hisz az ember lelki betegsége „erőszakos jó cselekedetek nélkül maid-maid meggyógyíthatatlan” (Z. s., 54.).

A jó útra való térítés érdekében – mint láthatjuk – a lelki tanítónak nem kell ódzkodnia az erőteljesebb fellépéstől sem. Ennek szemléltetésére elég, ha kiskarácsonyi beszédére hivatkozunk, ahol a társadalom egyes csoportjainak ad mai szemmel nézve helyenként drasztikusnak minősülő ajándékot. A diákoknak pl. a diót nyújtja át, mert gyümölcsét veréssel hullatja, s mert meg kell törni. „Igazgatni kell tehát, szinte mind a nevendéken fának: fenyegetekkel, figyelemmel, és ha póznával vagy doronggal nem is, néha veszsővel kell megverni, sanyargatni, s nyakasságát meg is törni; egyéb aránt, dúrva, kemény, paraszt, izetlen, és ostoba marad” (Z. s., 11.).

2. Az „ó-ember” teológiája Csúzy Zsigmond prédikációiban

Csúzy Zsigmond a késő barokk időszakában praktizáló szerzetesként a bibliai részek felidézése során számos középkorra visszavezethető apokrif mozzanattal gazdagítja elbeszélését. Már az ősszülők említésének gyakorisága is ezt bizonyítja. Míg a keleti kereszténységben ünnepet szentelnek nekik, addig a katolikus egyház nem fordít külön figyelmet tiszteletüknek. Az első emberpár barokk kultuszát vizsgálva Szilárdffy Zoltán kijelenti, hogy „Ádám és Éva liturgikus tisztelete híján, mindig apokrif maradt, de tág út nyílt egy évszázadokig fennmaradt népi kultusz kialakulása előtt.”¹²⁶ Az egyház által hivatalosan el nem fogadott történeti elemek, tanítások hatása vallásos szövegekben és képi ábrázolásban egyaránt megmutatkozik. Épp ezért művészettörténeti analógiák segítségével szemléltethetjük, hogy a pálos szerzetes milyen erősen kötődik a középkor dogmatikai, szoteriológiai felfogásához, és hogy ezzel mennyire szorosan kapcsolódik a korabeli népi vallásosságához.

---

¹²⁶ SZILÁRDFFY Zoltán, *Ádám és Éva barokk kultuszának és ikonográfiájának nyomai Magyarországon* = Uő, *Ikonográfia – kultusztörténet: Képes tanulmányok*, Bp., Balassi Kiadó, 2003, 14.

A dolgozat korábbi fejezetében a sajládi szerzetes beszédeit a pasztorációs (ön)azonosság és a prédikatori (el)hivatás szemszögéből vizsgálva megállapítottuk, hogy a pálos szerzetes a tipológiával, mint exegetikai eljárással kapcsolatban két feltételt szab: „Az egyik kritérium, hogy az elbeszélte eseménysort történetileg igazolhatónak vélje, azaz az időbeliségben létezőnek vallja. (...) A másik feltétel pedig teológiai természetű, s tartalma abban ragadható meg, hogy az elmondott múltbeli történésnek jelenre vonatkoztatható hitigazságot kell tartalmaznia.”

Ez a megállapítás segít feltárni azt a dogmatikai distanciát, amely a XVIII. század elejének igehirdetője és a mai teológiai felfogás között jelentkezik, s ezáltal egyszerre teszi megragadhatóvá Csúzy bűnről alkotott szemléletét és üdvtörténeti felfogását. A modern szakirodalomban „mítosznak” aposztrofált bűnbeesés a pálos szerzetes számára valós és megcáfolhatatlan történelmi tény, mivel az ő felfogásában a Szentírás nem csupán hitigazságot kinyilatkoztató kultikus irat, hanem történelmileg is hiteles forrás.

Napjainkban Ádám és Éva esetének három, jól elkülönített megközelítése van. Ezek szerint az eseménysort tekinthetjük lélektanilag személyes drámának, kultúrantropológiailag a világ bűnének, míg teológiailag ősbűnnek. Ezek az értelmezési módok Csúzynál is megtalálhatók, de szétválaszthatatlanul egybeforrtak. Vizsgálódásunk során a jobb megragadhatóság érdekében megkülönböztetjük ezeket a nézőpontokat, de tudatában kell lennünk annak, hogy a jelenkor terminusait vetítjük vissza egy olyan időkeresztmetszetre, amikor ezek még organikus egységben léteztek.

2.1) A bűnbeesés mint az első emberpár személyes lélektani drámája

Ricoeur tanulmányában az Ádám-mítoszt egy-egy fejezetben értelmezi az átmenet ill. a cezúra mítoszként.¹²⁷ A pálos szerzetes hitszónoklataiban mindkettőnek a nyomai megtalálhatók. Az átmenet mítoszként a bűnbeesés egy térben és időben kibontakozó, személyes motivációkkal rendelkező szereplők között lezajló drámai eseménysor. E dráma tárgyalásakor az Isten és Ádám között feszülő konfliktus árnyalt, pszichologizáló megjelenítésével szembesülünk, aminek csúcspontját az Úr és teremtményének a bűn elkövetése utáni párbeszéde jelenti (Ter 3,8-3,24). E dialógus kezdete a Biblia szűkszavú narrációjában a következőképp hangzik: „⁸Azután meghallották az Úristen lépteit, aki a nappali szellőben a kertben járkált. Az ember és az asszony elrejtőztek az Úristen elől a kert fái között. ⁹De az Úristen hívta az embert és így szólt hozzá: »Hol vagy?« ¹⁰Ő így válaszolt: »Hallottam lépteidet a kertben, s féltem, mert meztelen vagyok, tehát elrejtőztem.«”

---

¹²⁷ Paul RICOEUR, *Az Ádám-mítosz...*, 101-113.

Csúzy narrációjában a Ter 3,8 versének tényközlő kijelentését az Úr viselkedésének lélektani magyarázatával dúsítja. „Sőt, azt mondgya az irás, hogy az Ur Isten, délután a szellőn jár vala a paradicsomban, mintegy enyhétvén felgerjedt haragját; s tartzkodva, idő halasztással várván Ádámnak talán megtérését”. (E. t., 251.) Ezzel a prédikátor a *Genézis* antropomorf Isten-képét hangsúlyozza, ugyanakkor középkori eredetre visszavezethető, a népi vallásosságra jellemző apokrif mozzanattal gazdagítja az elbeszélést.

Az Úr viselkedésének további motivációit fejtik ki a Boldogságos Szűz Szent olvasójáról írt második prédikáció következő passzusai. „Könyörüle rajta a Fölséges, s imez szókkal keresé Adámot: Adam ubi es? hol vagy? hol lappangsz Adám? Álmélkodásra méltó dolog megvallom; hogy a mindeneket tudó Isten kereste Adámot; holott semminémű teremtet nincsen előtte, úgy mond Szent Pál A. Hebr. 4. (...) mindenek mezételenek, így szólván, és kinyilatkoztatva vannak az ő szemei előtt?” (Z. s., 487.) A dubitatio figyelemfelkeltő alakzatát alkalmazó szakasz további részében a tekintélyelv segítségével bont ki olyan lélektani mozzanatok, melyekre a Szentírás lakonikus elbeszélése önkéntelenül is lehetőséget nyújt. Az apokrif mozzanatok megjelenését a modern narratív pszichológiai magyarázata szerint az jelenti, hogy történetmondás során egy cselekménysor hiányzó elemeit a mögöttes motivációk feltárásával pótolva a történéseket egységes egészzé kívánjuk rendezni. A megcáfolhatatlan auktoritasok közé tartozó Szent Ágoston és Szent Ambrus egymással „jelesen czimborálván” azt állítja, hogy „nem kérlette lappangó helyét; hanem mintegy dorgálván, minémű állapotban légyen, és mire vezette törvénytelenége” (Z. s., 488.). Ezzel szemben idézi Aranyszájú Szent János megállapítását: „nem dorgalo, hanem szánakodo szó vala ez: Adam ubi es?” (Z. s., 488.) Az egymást látszólag kizáró pszichologizáló magyarázatok között a hitszónok szándékosan nem döntött. Ezzel azt sugalmazza, hogy egy cselekedet hátterében egymással ellentétes motivációk erővonalai is meghúzódhatnak.

Jóval leegyszerűsítőbb magyarázattal szolgál, amikor Éva szerepét értelmezi az eseménysorban, aki azért „harapa férjénél eléb a megtiltott almába, hogy elsőben Istenesétnek meg (igy szólván) s tölle fügne Adám” (Z. s., 315.). Máshol az ebben rejlő didaktikusságot is kiaknázza, a férfi és nő családon belüli hierarchiáját fejezi ki. Már korábban is idéztük azt a passzust, hogy Ádám miként idézte elő saját szerencsétlenségét: „mivel hivalkodásával és vigyázatlanságával megengedé (hogy így szóllyak) Evának, egyébaránt is, az aszszonyoknak igen veszedelmes magán való szabadságos sétálását, és rendetlen szóbeszédben elegyedett társalkodását a ravasz kigyoval, bűnben ejtette feleségét, s végre magát is, egész maradékival iszonyú kárban, mert az eredendő vétekben keverte.” (E. t., 167.)

A dogmatika szerint Ádám és Éva kíváncsiságtól vezetett tette egyéni drámaként a Teremtővel való személyes és közvetlen viszony megszűntét, ill. az ember környezetével való egyensúlyi viszonyának felborulását eredményezte. Ebből a szempontból a bűnbeesés keresztény értelmezése a cezúra mítosza: a bukás visszavonhatatlanságának aktusában éles metszet keletkezett az időtlen idilli múlt és a bűnbeeséssel a történelmi időbe lépő emberiség gyötrelmes tapasztalata között. Sajátos módon Csúzy az első emberpár történetének narrációja és interpretációja során többnyire csupán néhány szavas utalásokban hivatkozik a vétkezőkre Isten által kiszabott büntetésre. Ha mégis hosszabb passzusban teszi ezt meg, akkor az állapotváltozásban rejlő különbségek felvillantására helyezi a hangsúlyt. Ilyen pl. a következő citátum: „de az ő őrizete és munkája nem lett volna fáradságos és unalmas, hanem gyönyörűséges és kedves, most pedig nemcsak véres veréttel kényszerítettünk enni kenyérünket, hanem hamar megúnalkodunk és gyötrellemmel törődéssel nagyon el is fáradunk” (Z. s., 505.). Az Ádámokra kirótt, de az öröklés által az egyes ember személyes tragédiájává váló büntetésének említőleges felidézését valószínűleg azért tartotta elegendőnek, mert ezt a hétköznapi tapasztalataként kezelte.

2.2) A bűnbeesés kultúrantropológiai aspektusai

Attól függetlenül, hogy a pálos igehirdető a bűnbeesést a történelem részeként tekinti, míg a modern gondolkodás mítoszként kezeli, az eseménysor filozófiai tartalmának megítélése és a vele összefüggő kérdések köre mit sem változott. A Bibliában leírt történések lényegi mozzanata bölcséletileg nem az, hogy Ádám és Éva valóban létezett-e; avagy a fáról szakasztott gyümölcs alma volt-e (egyébként is csak a Kr. u. V. századtól kezdték a bűnös élvezet gyümölcsként említeni az almát) stb., hanem az, hogy miként jelent meg az isteni szándéktól jónak teremtett világban a rossz, a gonosz. A modern tudományban kultúrantropológiaként aposztrofált – s a teodicea kérdésfelvetésével érintkező – aspektust Csúzy többségében szintén csak érintőlegesen említi, de annál nagyobb a szerepe, ha mégis szóba hozza.

A teljes meggyőződés hangján nyilatkoztatja ki, hogy a teremtés tökéletes, mert „a természet alkotója, maga a fölséges Isten olly bölcsen, olly helyessen intézte annak folyását és minéműségét, hogy végig tekéletességben, végig szentségben maradott volna, hahogy szántsándékkal a tűzre kinyújtván Adám kezét, maga nem lett volna oka pártos esetinek; szörnyűségessen maga készített tehát kelepczét magának, maga pörölyözött bolondságot, és minden tündéressen virágzó állhatatlanságnak magában és maradékaiban maga nyitott tágas kaput...” (E. t., 59–60).

A késő barokk igehirdetője Ádám és Éva vétkében minden ember vétkét látta, mivel minden bűn alapjának az ember állhatatlanságát és könnyű elcsábulását tartotta. Mindez felvetné az emberi szabad akarat szerepének kérdését a bűn érvényesülésének kapcsán, amely a dogmatörténet egyik legvitatottabb kérdése.¹²⁸ A pálos hitszónok ennek tárgyalását kategorikusan elveti, amikor a bűnt a bűnbeesés által belénk kódolt attribútumként kezeli. Szemléletét egyik legfőbb tekintélyének, Szent Bernátnak Pierre Abélard-ral folytatott vitájának¹²⁹ konklúziójában ragadhatjuk meg. „Bűnben születünk, bűnösök vagyunk, és bűnösöket hozunk a világra; adósnak születvén, rabszolgákat. Világrajövetelünktől kezdve sérültek vagyunk, és azok is maradunk, amíg csak benne élünk, amíg el nem hagyjuk; talpunktól egész a fejkünk búbjáig, ami egészséges lenne bennünk.”¹³⁰

Világos, hogy Csúzy nem disztigvál, senki sem mentes a bűntől. Még a csecsemők sem. Krisztus elvesztésének egyik okát a nép tudatlanságában határozza meg. „Ezt én két félének saidétom; egygyik vakmerő, vastag és goromba; (...) A másik pedig együgyü, vagy osotoba melly gyakortább vétek nélkül vagyon, mint a kisdedekbe vagy a pogányokba; minémúek valának azok, akik Urúnk Krisztust felfeszítették.” (E. t., 92) A személyes vétek nélkül való kisdedek együtt említése a Jézust keresztre juttatókkal tovább erősíti, hogy az eredendő bűn dogmája általános érvényű.

Attól a spekulatív kérdéskörtől viszont élesen elhatárolódik, amely a gonosz teremtésben betöltött szerepét feszegeti. Hitetlennek titulálva elhárítja pl. azt a kérdést, amely azt firtatja, hogy ha Isten tudta, hogy Ádám és Éva vétkeznek, akkor miért teremtette őket (Z. s., 631).

2.3) A bűnbeesés teológiai koncepciója

A bűnbeesés teológiai szempontú megközelítése szorosan összefügg a történelem eszkatologikus felfogásával. Az ősszülők elveszítették az isteni gondviselés időtlenségét, beléptek a véges idő világába. Mindez az isteni szándéktól vezérelt történelem kezdetét jelenti. Így a történelem elindítója egy szimbolikus értelmű, már a kereszténység korai évszázadai alatt mitikus nagyságúra növesztett bűn.

---

¹²⁸ Christoph THEOBALD, *Az „eredendő bűn” – egy továbbra is vitatott tantétel*, Mérleg, 2004/2, 145–171.

¹²⁹ A vita menetére ld. Jacques LE GOFF, *Az értelmiség a középkorban*, Bp., Osiris Zsebkönyvtár, 2000, 70–72.

¹³⁰ Idézi Jacques LE GOFF, *Az értelmiség...*, 71.

Csúzy nem tesz különbséget aközött, hogy a bűnbeesés a bűn kezdetét vagy eredetét jelenti.¹³¹ A lényeg, hogy Isten az üdvtörténet biztosításával reményt ad az embernek, célt az emberiségnek.

Az egyház tanítása szerint az ember minden vétke ellenére is az Istenhez legközelebb álló teremtmény, ezt „árnyékozta első szülénk modos alkotása” (Z. s., 28.). Persze az ember teremtése a pálos szerzetes interpretációjában körmönfontabb annál, mint azt a Bibliában találjuk. A teológiai problémát az Úr mondata okozza: „Teremtsünk embert képmásunkra, magunkhoz hasonlónak” (Ter 1,26.). A többes szám első személyű igealak számára azt fejezi ki, hogy az angyalok is segítettek, akik „azt az agyagos sárt öszveraggatták” (Z. s., 28.). Az Úr ember iránt való kitüntetett figyelmének jele, hogy a szívét viszont már „egygyenként, azaz magán-magán az Angyalok segítségével nélkül (...) túlajdon maga kezével, maga alkotta” (Z. s., 28.).

Az embernek a Föld teremtményei között elfoglalt privilegizált szerepe megmutatkozik abban, hogy míg a lázadó angyalokon kemény bosszút állt az Isten, addig az emberrel szemben engedékenynek tűnik. A választ a Nagyboldogasszony napjára írt prédikációban Szent Bernárdra hivatkozva üdvtörténeti horizontba helyezi. Az ősszülőket az isteni rendelés első hordozóiként ábrázolja: „az Isteni bosszú (melly semmi személy válogatást nem ismér) valamint a pártos Angyalt; úgy a bűnös embert is megbüntette volna, hanem a mái B. szeplőtelen szűzet tekintette, látván Adám ágyékában. Néki köszönhetjük tehát ezt a nagy kegyelmet & c” (Z. s., 362.).

Bár Jézus maga soha nem utal Ádám történetére, de a már említett Szent Pál passzusok hamar elterjedtté váltak. Így hamar kialakult az a nézet, az az ellentétező párhuzam, hogy az ősapa Krisztus előképe, míg az őszanya Szűz Mária „árnyékos képzése”. A vallásos gondolkodást megtermékenyítette a tipologikus értelmezés. Példaként említhetjük a középkor századaiban elterjedt kereszt-legendát, mely szerint Krisztus keresztje a jó és rossz tudás fájából készült. A képzőművészetben is sok olyan alkotást találunk, amelynek témáját Jézus és/vagy Mária jelenti, de valamilyen utalással felidézik a bűnbeesés motívumát. Ilyen festmény pl. Fra Angeliconak korábban már említett *Angyali üdvözlet* c. táblaképe. (ld. **Képmelléklet 3.**)

Az angyali üdvözlet tipológiai lehetőségeit Csúzy többször alkalmazza. Gyümölcsozó Boldogasszony napjára írt prédikációjában is erről elmélkedik. „Ave! Ám ez a szó, ave,

---

¹³¹ „Ha bűn teszi tönkre az embernek Istenhez fűződő viszonyát, akkor az »ősbűn« (*peccatum originale*) teológiai fogalma a bűn »eredetét« (*origo*) jelöli, és nem »kezdetét«: az Istennel való szakítás »eredendő«, de nem valamely elmúlt esemény értelmében, hanem olyan szakításként, amely *minden jelenlegi bűnben* mint azok »eredete« hat tovább.” Christoph THEOBALD, *Az „eredendő bűn” ...*, 150.

viszsaolvasatván annyit tézzen mint Eva, avé-val köszöntvén azért úgy tetszik mintha azt mondotta volna, jó szivel légy, malaszttal tellyes szűz, ne fély semmit, ne irtózzál, mert ezrek közül invenisti gratiam; te érdemlettél, te találtattál kegyelmet az Úr előtt; s azért is eve, tudd meg, ha követségemet méltóztatol bévenni; és a Fölségesnek akarattyát megértvén ahoz alkalmaztatod magadat, fedhetetlen szüzességnek tellyes épségével megvigasztalod Evát minden maradékival, mert ő keserves jajja alúl az egész emberi nemzetet felszabadítottod...” (Z. s., 93.) A történet narrációjában az Éva-motívum feltűnése mellett az angyali üdvözlés egyik szintén gyakori, irodalmi és képzőművészeti alkotásokban egyaránt megjelenő mozzanatát is megfigyelhetjük: a meglepődött szűz első reakciója, hogy megpróbálja elhárítani Gá브리el kérését.

Az arkangyal köszöntésében rejlő szójáték – amely egyébként az *Érdy-kódex* szerzőjének repertoárjában is megtalálható¹³² – a már említett Boldogságos Szűz Szent olvasójáról írt második prédikációban is kiemelt szerephez jut. Itt az Ave – Eva pár mellé alkot egy újabb anagrammát. „Melly módos szocskájával úgy tettczik, mintha ki-ki vigasztalo fejedelmet kívánna magának, vagy sirással; ám a siralom és a jaj annyit tézzen a Deák szóban, mint vae; helyheztesd a V bötüt az A és az E közé; s mi lesz belőle? Ave, üdvözlégy: gyakorollyad ahitatossan ezt a szent szót, ezt az üdvözlétet, s nyilván tapasztalod, hogy ha tellyességgel el nem távozik is mingyárt tőled első szüléinktől reánk szállott, s gyakorta sirásra kénszeréttő nyomoruságod, nagyon megenyhéttetik és kiváltképpen való vigasztalással sokfelé jó árad reád; holott némineműképpen levetközvén az ó embertől mintegy újonnan születettünk” (Z. s., 489).

A Csúzy által alkalmazott eljárás hatásmechanizmusának megértésére analógiaként a szavak középkori szellemi jelentését vizsgáló Friedrich Ohly-tanulmány gondolatát idézhetjük. „A középkor feladatának tekintette, hogy feltárja a dolgok (...) lényegének értelmét. Mert – és ez a lényeg – a szavak jelentését az emberek adják s az emberi akarat kifejezői; a dolgok jelentése azonban Istentől származik. A szavakkal az ember szól az emberekhez, s ezt az isteni szót kellene a dolgokból kihallani...”¹³³

Az anagramma használata a korabeli teológiai okfejtésekben nemcsak a poétai, retorikai ismeretekben való jártasságot fejezte ki.¹³⁴ Az elfogadott álláspont szerint a mondat vagy szó

---

¹³² *A néma barát megszólal: Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből*, szerk. és s. a. r. MADAS Edit, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1985, 224.

¹³³ Friedrich OHLY, *A szavak szellemi jelentése a középkorban = Az ikonológia elmélete (Ikonológia és műelemzés 1)*, szerk. FABINY Tibor, Szeged, JATEPress, 1997, 164.

¹³⁴ A nagy mesterségbeli tudást igénylő eljárást a hazai irodalomtörténetben lírapoétika szempontból, de részleteiben általunk is haszonnal forgatható módon Kilián István foglalta össze. *A régi magyar*

betűiből összeálló új szó értelme eleve benne foglaltatik a mondatban vagy szóban, azaz a kifejezések önmaguk természetfölötti értelmét is hordozzák. Mivel az elsődleges jelentés eltakarja a további titkos értelmet, így a transzcendens tartalom csak a hozzáértők előtt fedi fel magát. Az ilyen típusú szójátékok visszavezethetők egész a zsidó kabbaláig, így az sem meglepő, hogy bár a gyökerek sok esetben a későbbi keresztény alkalmazók előtt sem voltak világosak – vagy esetleg nem akartak erről tudomást venni –, mégis csodatévő varázserőt tulajdonítottak egy-egy anagrammás kifejezésnek. Ennek nyomai felfedezhetőek a Csúzy által használt anagrammában is, hisz a hitszónok az Ave kifejezésnek olyan erőt tulajdonít, „mellynek gyümölcse által megújjulnak a teremtett állatok, megváltatnak az emberek, helyrehozattatnak a megcsorbított Angyali karok, és az elveszett M. Paradicsom iránt való reménség meggyökerezik” (Z. s., 489.)

A létrehozott új szóalakokat nem ritkán azok jellemzéseiként fogták fel, akire a rejtett értelem vonatkozik.¹³⁵ A középkor egyik leghíresebb anagrammáját Pilátus Jézushoz intézett kérdéséből alkották. A proconsul azt a kérdést tette fel, hogy *quid est veritas*, azaz *mi az igazság*, amire a betűk újracsoportosítása után a mélyebb értelmű válasz, hogy *est vir, qui adest*, azaz *a férfi, aki itt áll*.¹³⁶ Az általunk vizsgált esetben Ave – Eva szójáték titkos értelmében Éva az „ó-ság anyja”, míg Mária a „kegyelem Anyja” (Z. s., 57).

Csúzy még ennél is tovább megy a szófejtegetésben. „Vélném én, hogy ezen szavaiban foglaltatott a Fölségesnek valamelly titok, hathatos erő Adam, ubi es? ám ennek a három szónak Adam, ubi es? első bötüi annyit tesznek, mint Ave, üdvözlég. Így kérdezvén azért az Isten Adámot, azt akarta jelenteni, hogy ha méltó haragját és érdemlett ostorát maradékival egygyütt el akarja távoztatni, s visszont elébbi szerencséjére vissza tétettetni, ezzel az Angyali üdvözlettel Ave, ha magán nem is, legalább maradékiban köszöntse gyakorta a megtestesülendő igének szerelmes annyát, Máriát” (Z. s., 488.).

A Mindenható szavaiból alkotott akrosztichont az Ave – Eva anagramma párral hozta összefüggésbe, majd az anagramma harmadik értelmes szavát a *vae* kifejezést is belefűzi érvelésébe: „nem formálta külömben szovait, nem deliberálta, s nem is decretálta másképpen sentenciáját; hanem ama rövid három szóval mondotta ki, Adam, ubi es? (...) mintha

---

képvers, válogatta, bevezető tanulmányt írta KILIÁN István, Miskolc – Bp., Felsőmagyarország Kiadó – Magyar Műhely Kiadó, 1998, 16–33.

¹³⁵ Előfordul, hogy az anagrammával megalkotott új szóalak egy személy és az általa képviselt tan neveltségessé tételének fontos eszközévé válik. A XVII. századra eldurvult, trágár hangú hitvitázóinak az ellenfelet porig sújtani akaró polémiában is találunk erre példát. Vö. KOCSOR Erika, *Egy régi költői eljárás a XVII. századi prózairóknál: Az anagrammák poétikája*, ItK, 1989/3, 273–280.

¹³⁶ Idézi LUKÁCSY András, *Kiment a ház az ablakon: Költészet és játék*, Bp., Gondolat Kiadó, 1981, 342.

távolról mondotta volna néki, Ave; üdvözlégy: ez által a szó által, a-vae, a jajtól távol lésszesz, és a kimondott sentenciának mostoha keménységét, ez enyhéti & c.” (Z .s., 88–489)

Már az ókeresztény korban megjelent az a felfogás, hogy Isten először a teremtéssel nyilatkoztatta ki magát, de amikor látta, hogy az ember számára a természetes istenmegismerés nem elegendő, szóbeli kinyilatkoztatásokat tett, melyet a Biblia rögzít. A Teremtő szándékának felismeréséhez a világ megismerésén át vezet az út, ennek első lépése a tudomány könyvek által való elsajátítása, s ezt követi a természet jelenségeiben való elmélyülés, a meditatív elmélkedés.¹³⁷ Mint ahogy a szavak betűinek átcsoportosításával a mélyebb, transzcendens értelem fejlik fel, úgy a világ jelenségeiben is megtalálhatjuk az isteni szándék nyilvánvaló, de csak nagy odafigyeléssel észrevehető kinyilatkoztatását. Csúzy kedvelt tekintélye, Szent Bernát tanítása szerint a „bensőséges ember” a „világ Babilonából” elmenekül. „Mert sokkal többet találhatsz az erdőben, mint a könyvekben. Többre tanítanak majd a fák és a kövek, mint akármelyik mester.”¹³⁸ E kijelentés már Szent Bernát esetében is sokszor valós megfigyelésből kiinduló spekulatív megállapításokhoz vezetett, s követőinél még inkább megfigyelhető ez.

Ezek a spekulatív megközelítésen alapuló értelmezések Csúzynál is előfordulnak, s az eredendő ill. áteredő bűn dogmájának tárgyalásakor is előhozakodik egy ilyen gondolatmenettel. „Valóságos tehát, hogy valamint ennek az üdvözlőnek vagy árnyéka, jót árasztván Adámra, nagyon használt; úgy miránk az ő szentséges rosáinak foganatos ereje bővségessen kihat, és sok üdvösséges sok jókban részesétt. Probával tapasztalhattyuk minnyájan ezt, halván a kisdedeket, mintegy első szülönk vétkét, és azon vétkekből származott, nyomoruságainkat módossan siratni; ám a férfi gyermek O-át; a leány pedig O-ét kiált siránkozva; mintha a férfiú Adámot; O Adám! A leány pedig, Evát, O Eva! Keseregné” (Z.s., 489.)

Bár a konkrét kapcsolat Csúzy forrásának lokalizálása nélkül nem bizonyítható egyértelműen, de a gondolatmenet háttérében a *Bölcsesség könyvének* 7,1–7,3 versét sejthetjük, amely szintén az első emberpárra tesz utalást. „¹Én is halandó ember vagyok, mint a többi; és a föld első ivadékának utóda. Anyám méhében öltöttem testet. ²Tíz hónap alatt álltam össze a vérében a férfi magvából, az egyesülés gyönyörétől kísérve. ³Mikor megszülettem, én is a közös levegőt szívtam, és a földre estem, mint mindenki; első hangom a sírás volt, mint a többieké.” Mind a Szentírás, mind pedig a prédikátor szavai szerint az ember gyötrelmes sorsa miatt érzett kesergés tehát olyan kollektív élmény, amely születésünktől kezdve jelen van.

---

¹³⁷ Vö. Friedrich OHLY, *A szavak szellemi jelentése...*, 170.

¹³⁸ Idézi Jacques LE GOFF, *Az értelmiség...*, 44.

3. A keresztáldozat üdvtörténeti fordulópontjának ábrázolása Csúzy Zsigmond hitszónoklataiban

Míg a keresztény teológia szerint a bűnbeesés az üdvtörténet kezdete, addig Jézus keresztáldozata a fordulópont. A bűnbeesést és a keresztre feszítést a hitszónok rendszerint egymás fényében tárgyalja, nem ritkán teátrális-átképzéses narrációban: „a magas keresztfának oltárán tele torokkal kiáltok: ó, ti minnyájan! Akik, általmentetek az úton (tudniillik, a veszedelmek tágos útán) figyelmezzetek, és lássátok ha, vagyon-e keserűség, mint az én keserűségem, melyet a ti keserű almafalásotokért szenvedek.” (Z. s., 103.)

Krisztus áldozata újítja meg az Isten és az ember között az őszülők által szétrontott viszonyt. A hívő ember számára Isten fiának ténykedése, halála és feltámadása az első és egyetlen olyan megnyilvánulás a történelmi időben, amelyben az Úr közvetlenül, cselekedet által feltárja, kinyilatkoztatja a teremtés eszkatologikus lényegét. A tanítás szerint a halálnak halállal való legyőzése által Jézus a sírban lévőeknek örök életet ajándékozott, azaz biztosítja az ember számára az üdvözülés lehetőségét. Épp ezért jelen fejezetben a keresztáldozat tanának Csúzy igehirdetői praxisában betöltött szerepére fordítjuk tekintetünket.

3.1) „... mert őbenne, nem a pusztán száraz fát (...) tiszteljük, imádjuk...”

A szent kereszt ábrázolásának gyakori eleme, hogy az alkotó valamilyen tipológiai kapcsolatot kíván teremteni az első emberpár vétke és a keresztáldozat között. A megfeszített Krisztust ábrázoló festmények háttérében sokszor megjelenik a bűnbeesés fája, így pl. M.S. mesternek az esztergomi Keresztény Múzeumban őrzött selmecebányai főoltárán feltételezhetőleg a görcsös, csupasz fa képében láthatjuk. A háttér jobb oldalán a sziklára épített vár az Eklézsiát, míg a baloldalt a tavon lévő épület a Zsinagógát jelentheti. A koponya a paradicsomi állapotot elvesztítő Ádámról utalhat.¹³⁹ (ld. *Képmelléklet 4.*) Még szembetűnőbb a bűnbeesés fája és a kereszt közti kapcsolat azokon az ábrázolásokon, ahol Megváltót magára a bűnbeesés fájára feszítik. Ilyen pl. XV. Század közepén élt Giovanni da Modena falfestménye¹⁴⁰ (ld. *Képmelléklet 5.*) vagy a németalföldi Hendrick Goltzius 1610-

---

¹³⁹ A kép leírására ld. Magyar Nemzeti Galéria és az esztergomi Keresztény Múzeum „*Magnificat anima mea Dominum*”: M. S. Mester Vizitáció-képe és egykori selmecebányai főoltára című kiállításának (Magyar Nemzeti Galéria 1997. március 14–május 25., főkurátorok: MIKÓ Árpád, POSZLER Györgyi) internetes katalógusa. www.hung-art.hu/vezetes/msmester/index1.html

¹⁴⁰ A freskó a bolognai San Petronio bazilikában van a San Abbondio kápolnában. Az olasz címe: *Redenzione del peccato originale*.

ben készült alkotása. (ld. *Képmelléklet 6.*)¹⁴¹ A korábbi ábrázolások mellé állíthatjuk a pannonhalmi gyűjteményben őrzött, a barokk kései korszakából származó, magándevócióra használt keresztet, amely élő fára szegezve mutatja az Üdvözítőt, s a feszület tövében állnak az ősszülők.¹⁴² (ld. *Képmelléklet 7.*) Ez utóbbi két ábrázolásban a Lignum crucis – Abor vitae képe szétválaszthatatlanul összefonódik. Más ábrázolások csak utalást tesznek az ősbűnre, pl. a bizánci ikonográfiából elterjedt módon, ahol a kereszt tövében látható koponya Ádám bűnét szimbolizálja.

Az ikonográfiai hagyomány Csúzynál is megfigyelhető. A szent kereszt felmagasztalására írt hitszónoklatában egy ősi római szokásra hivatkozva kezdi fejtegetését, amely szerint az első csatájába a katona „puszta, cifrázatlan” pajzzsal indul. Jézusnak ilyen „iratlan” pajzsa a kereszt, hisz ez a kivégzési eszköz a szégyen szimbóluma volt, de miután Krisztus ezzel a „sima és goromba paraszti paissal fene ellenségünk ellen (minéműek valának az ördög és a szörnyű halál) a viadalom helyére jutott; annyival szebb és ékeesebb lett; valamennyivel eléb dúrváb vólt és parasztabb” (Z. s., 440.) Ezután a pálos prédikátor a „csata” utáni pajzsot is leírja szavaival. A szimbolikus értelmű emblémán a kereszt tövében a megkötözött sátán képe látható, kinek az Üdvözítő összerontotta pajzsát, azaz elvette fegyverzetét.

Mivel Csúzy exegetikai felfogása szerint az ember őstörténete a Szentírás szavai szerint zajlott le, ezért nem meglepő, hogy a bűnbeesés fája növénytaniilag is meghatározható. Egy helyütt pontosan meg nem nevezett Szent Atyákra hivatkozva kijelenti, hogy a kereszt indiai fügefából készült. A kereszt olyan fából ácsoltatott, ami a bűnbeesés fája volt (Z. s., 175.). A fogalmazás miatt nem állapítható meg, hogy az igehirdető a kereszt-legendára tesz-e utalást, vagy csak a két fa típusa egyezik meg. A kijelentés háttérében egyaránt sejthetjük a skolasztikus teológia spekulációját és a XVIII. században fénykorát élő népi vallásosságot, hisz pl. az 1752-es csíksomlyói passiójáték visszatérő momentuma a fák „királyválasztása”, versengése a keresztfának kijáró tisztelet megszerzéséért.¹⁴³ Az indiai fügefafa azonosításának indokaként a pálos hitszónok a fa kereszt formájára hivatkozik. Más forrásban arra is

---

¹⁴¹ További ábrázolásokra és értelmezésekre ld. Simon SCHAMA, *Genesis of Eden*, <http://www.dhushara.com/book/consum/sch/tree.htm>

¹⁴² Ismertetését és fényképét ld. H. KOLBA Judit, HAPÁK József, *Egyházak kincsei Magyarországon*, Bp., Kossuth Kiadó, 2008, 60.

¹⁴³ Vö. *Csíksomlyói nagyapénteki misztériumok*, kiadta és előszó FÜLÖP Árpád, Bp., Franklin Társulat, 1897, 92–127. A passiójátékban a fák királya címet végül a „Ramnus fa” (*Rhamnus catharticus*, azaz varjútvövis) nyerte el. A „Ramnus fát” a szerző „tövissess galagonyának” aposztrofálta (116.), s van olyan hagyomány, amely szerint ebből készült Jézus töviskoronája.

találhatunk utalást, hogy azért gondolhatták ezt a bűnbeesés fájának, mert lecsüngő légzőgyökerei olyan látszatot adnak neki, mintha kígyó tekeredett volna rá.

Persze Csúzy növénytani ismeretei mutatnak némi következetlenséget. Nem sokkal az előbbi rész után Karthauzi Dénesre hivatkozva újabb fejtegetésbe kezd arról, hogy miért szállította le Jézus „Zakaeust a vad füge vagyis szederj fáról, melly leveleire nézve hasonló az igazi fügefához. (...) Mert ez szederj pirosságáért, és a füge édességéért üdvözöttök keresztét jelentette.” (Z. s., 175.) A Lukács evangéliumának 19,4 versében található növény megjelölésre mind a szeder, mind pedig a vadfüge előfordul a magyar bibliafordítások történetében, de vaglyagos alapon, nem pedig egyszerre.¹⁴⁴

A fa fajtájának pontos meghatározásánál sokkal fontosabb kérdés, hogy a tipológiai exegézis szempontjából a szent kereszt az élet fájává változott. A prédikátor a keresztváltás misztériumát a hívőkkel stilisztikailag összetett, szemléletes képek segítségével érezette, sejtette meg. Az egyszerre metonimikus, metaforikus és szimbolikus viszonyt kifejező képek a jobb elképzeltetés által alkalmasak voltak arra, hogy vallási révületbe ragadják a hallgatót. A szóképek alapjai a konkrét, mindennapos, jól körülhatárolt tárgyi világ részei, így a padokban helyt foglaló iskolázatlan hívek is közelebb férközhettek a meg- és felfoghatatlan transzcendens megtapasztalásához.

A reális és látomásos elem egymásba tűnése figyelhető meg abban a szóképben, hogy a kereszt oltár (pl. Z. s., 103.; E. t., 432). Ez metonimikusan az áldozat bemutatására szolgáló építmény része, metaforikusan szakrális középpont, szimbolikusan pedig az Istennel való kapcsolattartás és közösség misztikus kifejezője. A kereszt oltárral való azonosítása Venantius Fortunatius *Vexilla regis prodeunt* kezdetű himnuszának 8. versszakában fordul elő először,¹⁴⁵ amely ének „díszé a nagypénteki liturgiának”.¹⁴⁶ Ugyancsak térbeli érintkezésen alapuló metonimikus viszonyból indul, majd hasonló metaforikus és szimbolikus jelentéssel dúsul az a kép, amelyben a keresztet a prédikáló székkal azonosítja a hitszónok. Jelképként mindkét eset többlettartalmat is nyer. Az áldozatot bemutató papot ill. az igehirdetőt

---

¹⁴⁴ BARTÓK István, *A Grammatica Hungarolatina (1539) szaknyelvi jelentősége*, Iskolakultúra, 2009/10, 99–100.; <http://beythe.eu/munkak/AGrammHungJelentosege/AGrammHungJelentosege.htm>

¹⁴⁵ „Üdvözlégy oltár és áldozat,
melyen a dicső szenvedés
esett: az Élet halt halált
a holtával adott életet.”

Venantius FORTUNATUS, *Himnusz a Szent Kereszthez = Babits Mihály versfordításai*, s. a. r. ROZGONYI István, Bp., Európa Könyvkiadó – Szépirodalmi Kiadó, 1961, 170.

¹⁴⁶ SÍK Sándor, *Bevezetés = SÍK Sándor, Himnuszok könyve: A keresztény himnuszok költészet remekei*, kíséző tanulmány RÓNAY László, Bp., Kairosz Kiadó, é.n., 82–84.

beavatottként, az emberi szféra kérését, könyörgését, háláját továbbító, az isteni világrend akaratát kinyilvánító médiumként jeleníti meg. A liturgia megszentelt terének két attribútuma egyben a papnak a Megváltóval való azonosságtudatát is megfogalmazza. Az emberi testtel, de emberi és isteni természettel egyaránt bíró Jézus éppúgy mediális szerepet tölt be, mint a földi és égi keresztmetszetében ténykedő lelki tanító.

Alaki hasonlóságon alapuló metonímia a kiindulása annak a képnek, amelyben a keresztet a paradicsomot felnyitó és bezáró kulcsnak mondja a pálos szerzetes. A királyi szék meghatározásban (Z. s., 175–176.) már a barokk felfogásának megfelelően a dicsőséges Jézus képét tárja elénk. Ez a dicsőség viszont nem evilági. Ezt fejezi ki a következő nagyobb lélegzetvételi eszmefuttatás kiinduló gondolata.

3.2) „... lelki vigasztalással izlellyük keserves szenvedésének drága gyümölcsét...”

Csúzy szentbeszédeiben rendszeresen visszatér a keresztfán függő Jézus plasztikus képe. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy ezek a festői szépségű passzusok a magyar prédikációirodalom lírai ihletettséggű remekei közé tartoznak, s bennük a barokkra jellemző módon a látvány és látomás kettőssége szétválaszthatatlan egységben tárul elénk. A kínszenvedéstől megtört Üdvözítő testtartásának realista leírása szimbolikus értelmezéssé, stilisztikailag allegorikus képpé táguul. Az elgyötört Messiás önzetlen odaadásában „terjesztette ki karjait, hogy szeretetből ösztönözvén megölellyen, ez haitottat le fejét, hogy megcsókollyon; ez nyitotta fel oldalát, hogy oda, nem már sellyéről, hanem örök lakosol befogadgyon; s ezért is felnyilt szívében amaz arany bötükkal béirt szókat olvashatná ki-ki: (...) így szerette Isten e világot; így szerette az Isten az embert” (Z. s., 208.)

A nyelvben megfogalmazódó festőiség háttérében ott érezzük a templomi oltárképek és szobrok hatását. A Megfeszített képe nyugalmat áraszt, a megváltás biztos tudatát sugározza a hívők felé. A gesztusaiban, a sebek feltárásában, az emberek iránt érzett kegyesség metakommunikatív kifejezésében, az irgalmatlan fájdalom részvételtől elviselésében talán a középkori gyökerekre visszanyúló korai *vir dolorum* ábrázolások nyomát is feltételezhetjük.¹⁴⁷ A nyelviség ereje, a színpadias beállítás a barokk korban népszerű passiójátékok megtermékenyítő erejét sejteti. Az 1734-es csíksomlyói nagypénteki passióban a szerző a keresztre szegelt tábla kapcsán jeleníti meg az Üdvözítőt a „fájdalmak férfijaként”.

¹⁴⁷ A „fájdalmak férfijaként” ábrázolt Krisztust rendszerint a feltámadás utáni állapotban örökítette meg az ikonográfia, azonban „[e]lső példái még a kereszthez kötődnek; de a keresztről leszállt Krisztus közeledik a szemlélő felé”. *Magyar Katolikus Lexikon III. kötet Éhi – Gar*, főszerk. DIÓS István, Bp., Szent István Társulat, 1997, 471.; ill. <http://lexikon.katolikus.hu/F/Fajdalmak%20ferfia.html>

„Kalvária hegyén midőn fel feszíték,
Pilátus meg írta, hogy kijelentessék.
JESUS NASARENUS REX it tanáltassék,
És ez írás által kinek neveztessek.

De most az az írás más képpen iratot,
Lelki értelemben így magyaráztatott:
Jesus Nasarenus est Vir Dolorum
Az az:
Názáreti Jézus jelent fájdalmokat.”¹⁴⁸

Mindezen hatásokat joggal feltételezzük Csúzy expresszív kifejezésmódja mögött, de a művészi erejű nyelvhasználat eredetének legmélyebb rétegét mégiscsak a teológiai felkészültség és a klasszikus retorika ismeretében találjuk meg. Ennek az évezredek tradíciójának örökségét és jelenlétét illusztrálja, ha a pálos hitszónok idézett sorai mellé illesztjük a református Keckermann szónoklattanának ampilificatio egyik típusát tárgyaló fejtegetését: „Hypotyposisról beszélünk, ha egy dolgot vagy tettet bővebben adsz elő. Például ha valaki azt akarja bizonyítani, hogy Krisztust a legnagyobb szeretettel kell szeretni, mert érettünk szörnyű keresztalált vállalt, ezt az argumentumot, érvet úgy kell hosszan dilatálni, hogy olyan szenvedéllyel fested le Krisztus szenvedéseit, mint Augustinus: »Nézd a kereszten függő Krisztus sebeit, a haldokló Krisztus véré, a megváltó Krisztus jutalmát, a feltámadó Krisztus sebhelyeit. A feje lehanyatlik, hogy megcsókolják, a szíve megnyílik, hogy szeressék, a kezeit ölelésre tárja. Az egész test a megváltást példázza: meg kell ezt fontolni, és vizsgálj meg szíved mérlegén, hogy egészen szívedbe zárjad Őt, akit éretted szegeztek a keresztfára.«”¹⁴⁹

A protestáns elméletíró által is megfogalmazott elvont retorikai eljárás magas fokú gyakorlati megvalósításáról tanúskodik, hogy Csúzy a példaként hozott Szent Ágoston citátumhoz képest megfordította, és a befogadókhöz alkalmazkodva populáris magyarázattal bővítette (zsellér és örökös lakos) a Megváltó és az Ember között a kereszt szimbolikája által létesített relációt. Az amplificatio egyes típusainak alkalmazása rendkívül

---

¹⁴⁸ DONÁT László Bálint (?), *Játék Jób és József történetével = Ferences iskoladrámák I.: Csíksomlyói passiójátékok 1721–1739*, szerk. DEMETER Júlia, KILIÁN István, PINTÉR Márta, Bp., Argumentum Kiadó – Akadémiai Kiadó, 2009, 682. A passiójáték értelmezésére ld. MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák forrásai, művelődés- és lelkiségtörténeti háttéré*, Piliscsaba – Bp., PPKE BTK – Magyarok Nagyasszonya Ferences Tartomány, 2009, 72–76.

¹⁴⁹ Bartholomaeus KECKERMANN, *A retorika rendszere = Retorikák a reformáció korából*, szerk. és s. a. r. IMRE Mihály, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000 (Csokonai Könyvtár – Források 5), 203–04.

gyakoriak Csúzy prédikációiban. A következő, nagyobb lélegzetvételű citátum is ezzel a szónoki eszközzel él. „Talám a királyi titulustól irtozott, mely feje föliben irattatott vala: Nazareti JESUS, Sidóknak királya? Talám (Szent Ágoston doktor elmélkedése szerint) azért hogy minket megcsókollyon? vagy (amint Húgo Cardinal vélekedik, hogy mint jó pásztor, könnyebben meghalgathassa könyörgéseinket, s válára felvehessen. Avagyis (bölcshalász Carthagenai ahítatossága szerint) talám azért: (...) Hogy egész testét lássa, és jól megvizsgálja, ha volna még valamely hely, holott érettünk megsebesítették? Mert ugyanis ruházattya vala ugyan a testén; de azt a vitézek elragadozták, és sorsot vetvén reá, magok közt felosztották. A ruházat alatt bőre vala; de azt az ostorozással megmarczongatták, elszaggatták. A bőr alatt húsa vala, de azt a vaslancok megrongálták. A hús alatt sok ere, de azokat a szegek meghasogatták, elszaggatták. Az erek alatt vére, de azt a vérszopó sidok, mind kiszíták, mind kiontották. A vére alatt egyedül szíve vala, mellyet mintegy ablakon látván, az érettünk töb és új-új kínokat szomjúhozó JESUS, jöszte (mintha így szóllott volna), jöszte Longinus! járúly közeleb, és a te dárdáddal, ökleld által szívemet...” (Z. s., 112)

A pálos igehirdető szónoki eljárásához közelebb visz, ha a Szentírásról elmélkedő Pázmány Péter metaforahalmazáról az érsek önnön megállapítását ill. Lukácsy Sándor ezt analizáló fejtegetését idézzük. „»Ezek a nevezetek és hasonlatosságok böcsülletesek, tekintetesek és igen alkalmasak a Szentírás hasznának és erejének ismertetire.« A mondat utal a metaforák szakrális méltóságra (tekintetesek) és oktató jellegére (isméret). Mivel a metaforák érvelő szerepet is betöltenek az oktatásban, mennél több kívánatos belőlük, ezért rendeződnek sorozatokba, vagy úgy, hogy a hitszónok maga gyűjti össze őket, vagy úgy, hogy már kész szekvenciát talál, mint Pázmány Szent Ágostonnál.”¹⁵⁰

Csúzy a kereszten szenvedő Krisztus testtartásának értelmezésekor a „szakrális méltóság” és az „oktató jelleg” együttes szempontját érvényesítve olvasmányélményeiből kiindulva maga teremtett szekvenciát. Az *amplificatio* oratori eszközei közül ezúttal a *descriptio*t és az *incrementum*ot használta egyszerre. Egyre szűkülő asszociációs körökkel egész a szív felmutatásáig anatómiailag mintegy lemeztelenítette a Messiást, ugyanakkor ezzel ellentétes mozgást imitálva, táguló körök segítségével lelkileg feltárta az Istenfiának mérhetetlen odaadását. Az *amplificatio* szónoki eljárásainak a pálos igehirdető beszédeiben tapasztalható erőteljes szerepe egyben azt is jelenti, hogy a hitszónok nagy jelentőséget tulajdonított az érzelmek, szenvedélyek felkeltésének. A korabeli retorikai felfogás szerint az affektusok fokozott jelenléte az érzelmi meggyőzés mellett nagy szerepet játszik az

---

¹⁵⁰ LUKÁCSY Sándor, *Isten gyertyácskái* = LUKÁCSY Sándor, *Isten gyertyácskái*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 1994, 119.

azonosulás nyújtotta, nem értelmi jellegű megismerés megvalósításában.¹⁵¹ A skolasztikus-tomista és a XVII–XVIII. századi affektusértelmezések köztudott érintkezése az elmélet terén is szoros kapcsolatot biztosít a késő barokk korban praktizáló Csúzy és locusainak kedvelt forrásterülete, a középkori teológia között.

A szív feltárása, különösképp a korábbi idézetben abba „arany bötükkel béirt szók”, a jezsuiták által felkarolt Jézus Szíve-tisztelet hatását mutatja. A Szív itt nemcsak az érzelmek központjaként megjelenő lélektani fogalom, hanem az emberi egésznek, test és lélek egységének metonimikus alapokból kibontakozó szimbóluma is. Ezt a jelképeességet hangsúlyozza az igehirdető, amikor arról beszél, hogy a szívből, az „eleven kútfőből keresztformára, mintegy négy szegletiből a keresztnek; négy kifolyása vagyon a vérnek” (Z. s., 172.).

Az isteni szeretet elvont fogalma helyett álló konkrét valóság nemcsak a hitélményt mélyíti, hanem „egyúttal eszünkbe idézi a megtestesülés titkát is. Jézus Szíve ontológiailag megalapozott szimbólum, mely alkalmas arra, hogy a személyiséget a maga emberségében kifejezze. A szívben nemcsak Jézus emberi, hanem istenemberi szeretetének is jelképét látjuk, amely egyszerre tükrözi az Atya iránti és az emberek iránti szeretetet.”¹⁵² A kultusz leghatásosabb irodalmi megszólaltatója a jezsuita Hajnal Mátyás 1629-ben megjelent ájtatos könyve.¹⁵³ A Jézus szíve-tisztelet, amelynek Európa-szerte új lendületet adott Alacocque Szent Margit látomása, a pálos hitszónok munkásságának hatására is a késő barokk korban bontakozott ki Magyarországon. A kultusz terjesztésében a pálosok Csúzy halála után is élen jártak. Példaként említhetjük a márianosztrai pálos kolostor templomának Jézus Öt Sebe oltárát. 1760-ban a márianosztrai pálosoknak XIII. Kelemen külön dekrétummal engedélyezte a Jézus Öt Sebe Társaság működését, ill. az éves búcsú tartását. A Szent Szív

---

¹⁵¹ Vö. TASI Réka, *Az isteni szó barokk sáfárai*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Nyomda, 2009 (Csokonai Könyvtár 45), 142. A szerző monográfiájának IV. fejezetét *Az indulatok szerepe a prédikációban* címmel az affektusok késő barokk hitszónoklatokban való jelenlétének szenteli. Emellett ld. még: TASI Réka, *Az affektusok retorikája és Kelemen Didák prédikációi = Publicationes universitatis Miskolciensis: sectio philosophica tomus XIII. – fasciculus 1.*, Miskolc, 2008, 9-17.

¹⁵² *Magyar Katolikus Lexikon V. kötet Homo–J*, a szócikk szerzője GÁL Ferenc, 817–818.; ill. <http://lexikon.katolikus.hu/J/Jezus%20Szive-tisztelet.html>

¹⁵³ HAJNAL Mátyás, *Szíves könyvecske*, Bécs, 1629.; hasonmás kiadása: szerk. HOLL Béla, KŐSZEGHY Péter, Bp., Balassi Kiadó, 1992 (Bibliotheca Hungarica Antiqua 27).

ikonográfiai kifejezései közül meg kell még említenünk a Tihanyi Bencés Apátság 1770–71-ben készült Jézus-szíve oltárát.¹⁵⁴ (ld. *Képmelléklet 8.*)

Fontos eredménnyel gazdagodhat vizsgálatunk, ha az utóbb idézett, nagypéntekre írt Csúzy prédikációrészlet kapcsán kitérünk Kelemen Didák ugyancsak erre a napra írt második beszédére.¹⁵⁵ Mindkét szentbeszéd jellemzője, hogy erősen naturalista képekkel az érzelmekre kívánnak hatni. A minorita szerzetes beszédéről szólva Lukácsy Sándor megjegyzi, hogy a hitszónoklat „tiszta epika, érzelmes előadásban, érzelmek keltése végett: ezért mondható modernnek”.¹⁵⁶ Ezt a metódust azért tekinti korszerűnek, mert mellőzi a középkori misztikus hermeneutikai-exegetikai tradícióiban gyökerező eljárást, amely szimbolikus magyarázatokat fűz a passió eseményeihez. Csúzy viszont – még ha a középkori sermókhoz, sőt jelen esetben önmagához képest is mérsékelt módon – pont ehhez a hagyományhoz nyúl vissza.

Kelemen Didák hitszónoklatában az egyik legjelentősebb érzelemkeltő eszköz a szenvedéstörténet beszédhelyzetében rejlő teatralitás és a szövegfonetika lehetőségeinek¹⁵⁷ a

---

¹⁵⁴ Az oltár részletes ismertetését ld. a Tihanyi Bencés Apátság honlapján: <http://tihany.osb.hu>. A kultusz további alakulására Bálint Sándor megállapítja, hogy „általában megmaradt az egyházi, templomi keretekben, apácaközösségekben és a magándevoció világában. Falusi népünk igazában és egészében máig sem vette lelki tulajdonába. Ezt az is mutatja, hogy szakrális néphagyományt – tudomásunk szerint – még nem sarjasztott. A napot a hívő nép legtöbb helyen nem tartja számon. (...) A Jézus Szíve-dedikációk egy-két korai időpontot nem számítva, mind a múlt század végétől kezdve tűnnek föl.” BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium II*, Szeged, Mandala Kiadó, 1998, 450.

¹⁵⁵ Kelemen Didák, *Búza fejek*, Kassa, 1729, 280–346. Új közreadása: Kelemen Didák második nagypénteki prédikációja, s. a. r. és jegyzetelte MACZÁK Ibolya = *Tudományos diákköri dolgozatok*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2003, 49–96.

¹⁵⁶ LUKÁCSY Sándor, *Kelemen Didák nagypénteke* = LUKÁCSY Sándor, *A végtelen jövő*, Bp., Balassi Kiadó, 1998, 46. LUKÁCSY Sándor, *Kelemen Didák nagypénteke* = LUKÁCSY Sándor, *A végtelen jövő*, Bp., Balassi Kiadó, 1998, 46. Tasi Réka disszertációjában nem teljesen ért egyet Lukácsy meglátásával. Szerinte az affektus-gazdagság, felfokozottság korántsem modern a barokk prédikációban, mert jellemző a missziós alkalmak hitszónoklataira. TASI Réka, *„Se emberi, se Angyali nyelvel ki nem mondhatni”: A populáris barokk...*, 44. Az értekezés nyomtatott formájában viszont a missziós alkalmaktól elvonatkoztatva általánosabb aspektusból a következőket állapítja meg: „Az érzelmek ilyenén ábrázolásának modernségével azonban nem érthetünk egyet, a prédikátor módszere ugyanis illeszkedik a kortárs elmélet és gyakorlat horizontjába.” TASI Réka, *Az isteni szó...*, 169. Fontosnak tartja azonban megemlíteni, hogy Lukácsy felhívta a figyelmet az affektív beszéd megvalósulására.

¹⁵⁷ „Kelemen Didák prédikációjának hangneme a magas cé tartománya. Lépten-nyomon felkiáltásokkal szakítja meg az epikus előadást. Vagy részvétre szólítja fel az egek és a föld lakóit...” LUKÁCSY Sándor, *Kelemen Didák nagypénteke*, uo.

kiaknázása. Nem véletlen, hogy Lukácsy a minorita szerzetes nagypénteki prédikációjának elemzését a Kelemen Didák által tervezett, passiót ábrázoló nyírbátori Krucsay-oltár képének felidézésével zárja.¹⁵⁸ A minorita igehirdető a hallgatóságot a drámai történekek részesévé akarta tenni, az ember számára felfoghatatlan szenvedés megjelenítésével az együttérzés felkeltését tűzte ki célul. Csúzy a hívek közösségét szemlélővé akarta tenni, ennek az eltávolításnak köszönhetően a mintaadás kerül a középpontba. Kelemen Didák a szenvedéstörténet interpretációja során azért szentel megkülönböztetett figyelmet a Megváltó emberi mivoltának, hogy bennünk az „egy közülünk” érzését keltse fel. Idősebb kortársa hozzá hasonlóan szintén az emberré lett Isten kínjait ábrázolja, de azzal a céllal, hogy az „egy miértünk” példáját tárja elénk.

3.3) „... ezek a Szent Sebek, az egész föld színére kiárasszák az igaz hitet ...”

A korszak passió-kultuszának megfelelően Csúzy apokrif mozzanatokkal színesítve mondja el Krisztus kínszenvedését. A középkorban elterjedt, s a népi vallásosságba mélyen gyökeret eresztett az a képi és nyelvi ábrázolásmód, amely az ostromlás és töviskoronázás közötti történehezagot válogatott tortúrákkal színesíti. Ezek közé tartozik, hogy az Üdvözítőt láncra verték.¹⁵⁹ A pálos prédikátor által említett másik apokrif elem, hogy a Krisztus oldalát felnyitó római légionáriust Longinusként nevesíti.¹⁶⁰ Miután a katona lándzsájával átütötte Jézus szívét, abból víz és vér buggyant ki. A kereszténység a vizet a keresztiség vize által való újjászületés, a vért pedig az eucharisztikus titok szimbólumaként értelmezi.

A pálos igehirdető a *Morzsalékok* kötet második húsvéti beszédében több, egyszerre érvényes magyarázattal szolgál arra, hogy miért ütötte át Longinus a Megváltó oldalát. Említi, hogy ezzel a Szakramentum szentségének alapját teremtette meg (M., 12). Utalást tesz

---

¹⁵⁸ A Krucsay-oltár, a passiójáték és Kelemen Didák nagypénteki beszédei közötti szoros kapcsolatra Rákos B. Raymund hívta fel a figyelmet. RÁKOS B. Raymund, *Ugye atyafiak?!: Isten szolgája P. Kelemen Didák O. F. M. Conv. Élete 1683–1744*, Róma, 1975, 401–404. ill. 440–444. Ezt a gondolatmenetet görgeti tovább: JAKAB Viktória, KILIÁN István, *A Biblia, a liturgia és a misztériumdráma hatása a nyírbátori Krucsay-oltár mesterére*, Rajztanítás, 1982, 4–5–6. sz.

¹⁵⁹ Ezt igazolja Erdélyi Zsuzsanna gazdag gyűjtésének több darabja. Ld. ERDÉLYI Zsuzsanna, *Hegyet hágék, lőtől lépék: Archaikus népi imádságok*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1976, 88., 89., 94. sz. szöveg. A népi fohászok és az ikonográfia áthatására ld. SZILÁRDFEY Zoltán, *Szó és kép: Archaikus népi imádságok ikonográfiai párhuzama = Uő, Ikonográfia – kultusztörténet: Képes tanulmányok*, 102–116.

¹⁶⁰ A Longinus név apokrif irat, az ún. *Nikodémos evangéliuma* hatására terjedt el. Vö. *Feljegyzések a mi urunkról, Jézus Krisztusról, amely Pontius Pilátus idejében készült = Csodás evangéliumok (Apokrif iratok)*, szerk. DÖRÖMBÖZI János, Bp., Telosz Kiadó, 1996, 133. A név valószínűleg a görög lonkhé = lándzsa szóból ered. Vö. *Magyar Katolikus Lexikon VIII. kötet Lone – Meszl*, 85–87.

arra is, hogy az Üdvözítő ezzel is ki akarta mutatni az emberiség iránti végtelen odaadását, mert minden csepp vérének ki akarta ontani érettségét (M., 12). Más helyütt ezért „szent értelemben” a tékozló fiúhoz hasonlítja őt, mivel értelmetlenekre pazarolta gazdagságát (Z. s., 108–109.) A gazdagság pazarlásához kapcsolódik az a számtalanszor előbukkanó felvetés is, miszerint a Messiás egyetlen csepp vére is elég lett volna ahhoz, hogy az emberiség bűnétől megszabaduljon.

Jézus kifolyó vérének tisztelete a kereszt felmagasztalása által hamar elterjedt a keresztények vallásgyakorlatában. A Kr. u. VI. században élt Venantius Fortunatus himnuszaiban már felsejlenek ennek a kérdésselvetésnek a körvonalai,¹⁶¹ s a későbbiek során is gyakori a himnuszalkotásban. A vallásos gondolkodást a középkori misztikus ill. skolasztikus teológusok, főleg Szent Bernát és Aquinói Szent Tamás munkái által termékenyítette meg,¹⁶² s híres zarándokhelyek születtek.¹⁶³

Bár a Szent Vér-kultusz Magyarországon a XIV–XV. században élte virágkorát, de a barokk hatására újjáéledő búcsújárásoknak köszönhetően a XVIII. század fordulójára visszakerült a katolikus felekezet vallásgyakorlatába és a népi hitvilágba. Csúzy passió-misztikája szervesen kapcsolódott ebbe a vonulatba. Jól érzékelteti ezt, ha a pálos prédikátor szövegei mellé illesztjük a szegedi Havi Boldogasszony-templom ún. purgatórium oltárát. (ld. *Képmelléklet 9.*) A Hogger János által 1747-ben festett kép középpontjában a kereszten függő Megváltó alakja áll. A feszület a Krisztus kezéből és oldalából ömlő vér minden cseppjét felfogó medencében áll. A festmény középső részén kilenc bűnbánó bibliai alakot láthatunk. Közülük négyet már említettünk. A kép baloldalának leghátsó alakja a kezében lándzsát tartó Longinus, míg jobboldalt a legutolsó személy Szent Pál. A kép jobb szélén pedig Ádám és Éva alakját tekinthetjük.¹⁶⁴

A *Morzsálékok* gyűjteményben a Longinus által ejtett seb legfőbb okaként a keresztény exegézisben egy Szent Ágoston nyomán elterjedt tipológiai magyarázatot hoz. Éva teremtésekor az Úr mély álmodat bocsátott Ádámra. „Hasonlóképpen, mélyen elalútt, mert megholt vala, a keresztfának oltárán édes üdvözöttünk a Kristus Jézus. (...) valamint Adam

---

¹⁶¹ Vö. pl. Venantius FORTUNATUS, *Himnusz a Szent Kereszthez = Babits Mihály versfordításai*, 169–170.; UŐ, *A szent keresztről; Nagypénteki himnusz = Sík Sándor, Himnuszok könyve: A keresztény...*, 82–84.

¹⁶² Johan HUIZINGA, *A középkor alkonya*, ford. SZERB Antal, Bp., Európa Könyvkiadó, 1996, 168.

¹⁶³ Vö. TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva, *A Szent Vér tisztelete Magyarországon = Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, szerk. FÜGEDI Erik, Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1986, 76–117.

¹⁶⁴ Az oltárkép részletes ismertetését ld. SZILÁRDFY Zoltán, *A szeged-alsóvárosi templom Purgatóriumról elnevezett Szent Vér-oltárának ikonográfiája = UŐ, Ikonográfia – kultusztörténet: Képes tanulmányok*, 84–92.

oldalából Eva; sic de latere Christi, Ecclesia Sponsa formetur; úgy formáltatnék üdvözöttünk oldalából, a vitézkező Anyaszentegyház, mint kedves jegyese.” (M., 12.)

Nemcsak az Üdvözítő oldalának sérülése hordoz üdvtörténeti szempontból szimbolikus értelmet, hanem más sebei is. Lábait ezért szegezték a keresztfához, hogy „a mi lábaink többé felfúálkodott kevélységre ne csúszamodgyanak” (Z. s., 111-112.), kezeit pedig, hogy „többé kezeink tilalmas fának gyümölcsére ki ne nyúitattassanak” (Z. s., 112.).

Csúzy a keresztfán függő Jézus kéztartásához allegorikus-szimbolikus magyarázatot fűzött. Eszerint kezét azért szegezték le, hogy „azokkal a sok irgalmasságot jót cselekvő szent kezekkel, a háládatlan, és érdemtelen gonosz zsidósággal valamely nagy jót, ne kényszeríttessék cselekedni” (Z. s., 112). Csúzy beszédeiben nem ritkák a zsidóellenes megszólalások. Mindennek háttérében – mint korábban láttuk – az a keresztény felfogás áll, miszerint az *Ószövetség* választott népe nem volt képes felismerni és elfogadni Jézust a várt Messiásként. Beszédeiben gyakran bekötött szemű zsinagógaként említi Mózes népét.

A keresztre feszített Megváltó keze akadályozva van. De karjai kitérésében Szent Athanasziosz nyomán mégis a kegyelem kiadásának, egyszersmind az új választott nép, az Anyaszentegyház születésének jelképét látja az igehirdető. A büntető és jutalmazó Krisztus képe tárul elénk, amikor arról szól, hogy „eggyel [t.i. karjával] az érdemesb sidók közül némellyeket, mint választott népét; másikkal pedig, mindenféle más nemzeteket irgalmassan magához vonnyon” (Z. s., 112).

Az egymásra való hatást tekintve érdekes analógia, de a képi és nyelvi látásmód teológiaiilag megalapozott egyezőségét mutatja, ha Csúzy vallásról és kereszténységről vallott nézetei mellé állítjuk a zsigrai Szentlélek-templom XV. század elején készült híres életfa-freskójának leírását.¹⁶⁵ (ld. *Képmelléklet 10.*) A falfestmény alsó mezejében a bűnbeesés és következménye látható. A kereszt balján Ádám és Éva épp a tiltott gyümölcsöt fogyasztja, a fa törzsére a kísértő kígyó tekeredik. A másik oldalon az Úr angyala lángoló pallossal űzi ki a Paradicsomból a bűnbeesett szülöket. A felső mezőben Krisztus két oldalán egy-egy nőalak jelenik meg. A Megváltó jobb oldalán – vö. utolsó ítélet – az Anyaszentegyház emblémája áll. Hatalmát jelképezi, hogy oroslán hátán ül, fején a dicsőség koronája. Egyik kezében a győzelem keresztes zászlaja, a másikban egy, a Krisztus összegyűjtött vérével telt serleg. A kép azt is kifejezi, hogy a szent vér birtokosaként az Eklézsia jogosult egyedül az eucharisztia kiszolgáltatására. Baloldalt egy megbokrosodott számon egy bekötött szemű nőalak látható. Ő Zsinagóga, a Messiást fel nem ismerő zsidóság ill. annak sorsának allegóriája.

---

¹⁶⁵ RADOCSAY Dénes, *Falképek a középkori Magyarországon*, Bp., Corvina, 1977, 174-177.

A képzés elrendezése nem csupán az események időbeliségét érzékelteti, hanem a figurális értelmezésnek megfelelően az előkép és beteljesedés alá-fölérendeltségi viszonyát is.

Ezt a két mezőt köti össze az élő faként megrajzolt kereszt. Az ábrázolás ikonográfiai az ún. „cselekvő feszületek” típusába tartozik, mind a négy végén kezek vannak. Fent a Mennysorsot, lent a Pokol kapuját nyitja. Jobbra felől az Anyaszentegyház felé nyúl, a bal végén található kezében tartott lándzsájával átszúrja a világtalan Zsinagógát.

A megváltás allegóriájának gótikus freskójáról elénk táruló kép szinte tükrözi Csúzy prédikációinak szemléletét és képi világát. Mindez azonban természetesen nem jelenti, hogy a pálos hitszónok ismerte volna a falfestményt. Erre lehetősége sem volt, mivel azt 1646-ban egy pestisjárvány után fertőtlenítés miatt lemeszelték, s csak 1954-ben tárták fel. Ezen egybeesés és a dolgozatban citált ikonológiai analógiák azonban vizsgálatunkat több szemponttal gazdagítják.

Egyrészt párhuzamaink közelebb vihetnek a Csúzy-beszédek forrásvidékének behatárolásához. A kutatás jelen fázisában a pálos prédikátor iskolázottságáról csupán feltevéseink vannak.¹⁶⁶ A forrásvidékére vonatkozó ismereteink szintén igen hiányosak. Nemrégiben Maczák Ibolya mutatta ki, hogy az *Evangeliumi trombita* kötet *Tizennegyedik keresztényi tudomány* című, műfajilag a katekizmus és prédikáció között elhelyezkedő szövege visszavezethető Pázmány Péter egyik prédikációjára.¹⁶⁷ Ez a példa újabb bizonyítéka, hogy a korszak igehirdetői között a kompiláció szerkesztői elve elterjedt volt, s mutatja azt is, hogy a pálos prédikátor szintén élt ezzel az eszközzel.

Ugyanakkor az elemzés annak is bizonyítéka, hogy Csúzy szónokilag milyen jelentős mértékben autonóm: a gondolati egyezőség mellett szócsereket, szó- és mondatrendi változtatásokat, a bekezdések sorrendjének megkeverését regisztrálhatjuk, ill. láthatjuk, hogy a szerzetes igehirdető a Pázmány szöveg két fő egysége közül az egyiket teljesen elhagyta. Mindezek jelentős stiláris és retorikai elmozdulásokat idéznek elő, s azt is illusztrálják, hogy a pálos szerzetes a kompilációt alkotó módon használta. Ennek belátására elég azokat a Pázmány ill. Csúzy passzusokat figyelembe vennünk, amit Maczák Ibolya a kompiláció melletti egyik érvként említ. Pázmánynál a következőt olvashatjuk: „Bolondság tehát azt vitatni, hogy a’ Szent Irást minden Műves-ember és egy-ügyű Aszony által-éri.” Ez Csúzy

---

¹⁶⁶ Tasi Réka valószínűsíti jezsuita hatást Csúzy műveltségét tekintve, mivel a pálos oktatásban akkoriban meghatározó volt a jezsuita szemlélet. Vö. TASI Réka, *Retoricitás és popularitás Csúzy Zsigmond prédikációiban*, ItK, 2001, 697.

¹⁶⁷ MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás a 17–18. századi prédikációkban*, Bp., WZ Könyvek (Szépmíves Bt.), 2009, 107–115.

megfogalmazásában: „Esztelenség azért mondani, hogy annak fölséges mivoltát [t.i. a Szentírását], akár melly csácsogo vén lotyo, vagy dúrva mives ember egyaránt jól érti.”¹⁶⁸ A mondat szerkesztés párhuzamos megvalósulása mellett érdemes azt is regisztrálnunk, hogy Pázmány mérsékelt hangvétele miként csúszik át Csúzy retorikájában a népi szemlélethez igazodó rusztikus változatba. Az írott szövegek önállóság igényével történő ilyen mérvű átstrukturálása egybevág azzal, amire James Jerome Murphy kutatásai nyomán Kecskeméti Gábor a *reproductio* megjelölést ajánlja.¹⁶⁹

Az átvételek ténye mellett meg kell állapítanunk azt is, hogy ezek a kompilációk korántsem annyira jól felgöngyölíthetők, mint pl. Kelemen Didák és a pázmányi modell esetében, mivel úgy tűnik, hogy Csúzy több helyről merített egy-egy beszéde megalkotásához.¹⁷⁰ A kompilációval foglalkozó kutatás Csúzyt illető legfontosabb kérdései egyértelműen körvonalazódnak. A kompiláció milyen technikája és milyen foka jellemző Csúzyra? Mennyiben jellemző rá Pázmány közvetlen hatása? Heterogén-e a prédikációk szövegvilága az érsek követésének tekintetében? S ha nem, akkor milyen más szerzők vagy művek mutathatók ki a hitszónoklatok nagy egységeit, vagy egészét tekintve?

A hermeneutika szempontrendszerét érvényesíteni kívánó dolgozatban pedig a következő felvetések artikulálódnak hangsúlyosan. Először is a kompiláció területével szorosan határos kérdésként: Csúzy szövegszerkesztési eljárása mennyiben egyeztethető össze az egyéni szónoki megszólalás igényével? Miért éppen az adott szerzőhöz és passzushoz nyúlt? A Pázmánytól átemelt konkrét példát ellenkező irányból megközelítve pedig megfogalmazódik az a kérdés, hogy mennyiben befolyásolta Csúzy választását, hogy az eredeti szöveg auktorai döntően azok, akiket a pálos hitszónok is előszeretettel citál tekintélyként? Ugyanis a hitszónoklatokból vett idézetek auktorai ill. a kötetek locusjelölő marginális jegyzetei határozottan kirajzolják, hogy Csúzy teológiai műveltsége meghatározó módon a középkorral bezáruló időszakhoz kötődik. Beszédei döntő mértékben ebből a periódusból származó olvasmányélményeiből táplálkoznak. Amilyen nyilvánvaló a prédikációkban a patrisztika vagy a skolasztika teológusainak jelenléte, olyan szembeszökő a

---

¹⁶⁸ MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak...*, 113.

¹⁶⁹ Vö. KECSKEMÉTI Gábor, *Teológia és retorika a régi magyar prédikációirodalomban = A magyar művelődés és a kereszténység (La civiltà ungherese e il cristianesimo): A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai (Róma-Nápoly, 1996. szeptember 9–14.)*, szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, SÁRKÖZY Péter, Bp. – Szeged, 1998, 751.

¹⁷⁰ Ezt valószínűsíti Maczák Ibolya is az idézett elemzésében. Amikor Csúzy szövegének haladási iránya végleg eltér Pázmányétól a szerző felveti, hogy „[e] lképzeltető, hogy ez a rész máshonnan származó kompiláció”. MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak...*, 110.

reformáció kirobbanása után tevékenykedő szerzők citálásnak csekély száma. Ez a felvetés nemcsak a szemlélet- és gondolatvilág, hanem a követett retorikai, szövegszerkesztési gyakorlat szempontjából is megfontolandó. Minden bizonnyal ennek lenyomatában is keresnünk kell Csúzy máshoz nem hasonlító, karakterisztikus egyéni színekkel gazdag retorikájának gyökereit, azt, ahogy imponáló, bár némileg már saját korában is avult teológiai tudását nyelvként működteti.¹⁷¹

Másrészt a nyelvi kifejezés és a képi ábrázolás egymás fényében való tárgyalása újból rámutat arra, hogy sok esetben az olvasni sem tudó széles néprétegekhez az elvont vallásos gondolkodás a freskókon, szobrokon keresztül ért el. Az egyház már a korai időktől igyekezett az ebben rejlő lehetőségek kiaknázására. Ezt fogalmazta meg Nagy Szent Gergely pápa is 599 júliusában Serenushoz intézett levelében, miután Marseille püspöke kidobatta a templomból és összetörette a kegyképeket, mert a hívek azokat kezdték imádni. „Buzgóságotokat, hogy semmiféle kézzel készített tárgy ne részesülhessen imádatban, bizony dicsérjük, azonban úgy ítéljük meg, hogy nem kellett volna megrongálni a képeket. A festmények ugyanis azért vannak kitéve a templomokban, hogy akik a betűket nem ismerik, legalább a falakat nézve olvassák el azt, amit a könyvekből nem képesek. Testvérségednek tehát egyfelől meg kell őriznie a képeket, másfelől a népeknek meg kell tiltania, hogy azokat imádják, azért, hogy a betűket nem ismerőknek is legyen honnan értesülniük a történetekről, de a nép a festmények imádatával se vétkezzék.”¹⁷²

Befogadáslélektani aspektusból különösen indokolt ez az eljárás, mivel a teológia nehezen érthető tanai a prédikációk nyelvi szemléletességének ill. a képzőművészeti alkotások látványának segítségével popularizálódtak. Az egyház elképzelése itt találkozott az írástudatlan nép igényével, mint azt a XIII. század végétől terjedő, az előkép és beteljesülés tipológiai kapcsolatának ábrázolásán alapuló *Biblia pauperum*ok népszerűsége is mutatja. Villon édesanyja nevében írt híres balladája pedig meggyőzően illusztrálja, hogy a szó és kép együttese az írástudatlan, együgyű hívő hitét mennyire képes elmélyíteni.

Harmadrészt az analógiák mutatják, hogy a pasztorizáció, azon belül a prédikáció már a kereszténység legkorábbi szakaszától élénk dialógust folytatott az ikonográfiai

---

¹⁷¹ Mindez összecseng azzal, amit idézett tanulmányában Kecskeméti Gábor a protestáns gyakorlat kapcsán kijelent: „a prédikálást elsősorban nem teoretikus művekből, homiletikákból tanulták a leendő lelkészek, hanem a prédikátori gyakorlat megfigyeléséből”. Vö. KECSKEMÉTI GÁBOR, *Teológia és retorika...*, 744.

¹⁷² *Szakraális képzőművészet a keresztény ókorban II.*, forr. vál., jegyz. BUGÁR István, Bp., Paulus Hungarus és Kairosz Kiadó, 2004, 19–20.

hagyománnyal.¹⁷³ Bár a konkrét érintkezés a katolikus megújulás, a kolostorok és templomok átalakítása miatt még Csúzy két fontos állomáshelyének, Sajóládnak¹⁷⁴ és Pápának¹⁷⁵ az esetében sem mutatható ki, de párhuzamok segítségével illusztráltuk, hogy a Csúzy beszédekben kifejtett exegetika mélyen összefügg a képi ábrázolás tradícióival. Sőt Kelemen Didák és a Krucsay-oltár kapcsolatát felidézve joggal feltételezhetjük, hogy a pálos pap néhány nagyhatású kortárs hitszónokhoz hasonlóan nem csupán követője, hanem bizonyos mértékig megelőlegezője is a barokk ikonográfiának, ill. megalapozója a kultuszok kiteljesedésének.

A középkor és a kora újkor idejének vallásossága közötti analógiák felidézése jól érzékeltetik, hogy mennyire mélyen gyökerezik ez az összefonódás az alsóbb néprétegek előtt praktizáló, megnyilvánulásaiban a középkori misztikus teológiával szimpatizáló, annak tradícióit érezhetően vállaló Csúzy skolasztikus okoskodásokkal és barokk ornamentikával terhelt retorikájában. Akármilyen túlburjánzó, színes és szemléletes is a figurális vagy allegorikus írásértelmezés a pálos szerzetes beszédeiben, de az igehirdető azt mindig alárendeli az utilitas követelményének. Ez beszédeit eszkatologikus távlatba helyezi. Az üdvtörténeti aspektus is mutatja, hogy a pálos szerzetes a bűn fogalmát egyértelműen és kizárólagosan teológiai koncepción keresztül értelmezi, az etikai és/vagy a szociális oldalai – amelyeket ő természetszerűleg nem is különített el – csak ennek vetületeként kerülnek szóba. A bűn az élet nyomorúságának oka, aminek törvénye az önzés, az én-központúság, azaz az ember alárendeli az örök élet ígértét pillanatnyi érdekeinek, élvezeteinek. Isten Jézus által kinyilvánított törvénye viszont a szeretet, a másik ill. mások középpontba helyezése. Így az

---

¹⁷³ Megfigyelhetjük ezt Pázmány Péter esetében is, ld. LÉNÁRNÉ SZABÓ Anikó, *Képi ábrázolások Pázmány Péter prédikációinak háttérében = Plaustrum seculi III.*, szerk. BÁRCZI Ildikó, http://sermones.elte.hu/?az=338tan_plaus_szaniko

¹⁷⁴ A sajóládi pálos kolostor templomának 1710 után meginduló megújulásáról Joó Tibor tanulmányában részletesen számot ad. A megelőző korszak berendezési és felszerelési tárgyairól, ill. művészeti alkotásairól szinte semmit nem tudunk. „Bár tudjuk azt, hogy 1423-ban már hét oltára volt a kolostornak és a templomnak, továbbá, hogy a középkori pálos kolostorokat és a templomokat egyházi felszerelési tárgyakkal, ötvösremekekkel bőségesen ellátták az adományozók jóvoltából, a Serédi-, Perényi-féle fosztogatások, majd a török dúlás és a 150 éves bérbeadási, erődítményjellegű, illetve nagyrészen romos helyzetet mutató állapot után a középkori felszerelési tárgyak zömében elpusztultak, elkallódtak, lappanganak.” JOÓ Tibor, *A sajóládi pálos kolostor = A Herman Ottó Múzeum évkönyve* (különnyomat), Miskolc, 1979, 150.

¹⁷⁵ A pápai pálosok romos állapotban lévő templomuk helyett Acsády Ádám veszprémi püspök hathatós támogatásával 1737–42 között újat építettek. Vö. KISBÁN Emil, *A magyar Pálosrend története II*, Bp., Pálos rend kiadása, 1940, 26.

üdvörténet nem más mint az Úr kitartó próbálkozása, hogy szövetségkötések által az embert ki- és megváltsa.

Csúzy a Szent Kereszt felmagasztalására írt beszédében arról elmélkedik, hogy az Üdvözítő áldozatával eltörölte az ember adósságát. A megkínzott Jézus képét Szent Pál *Kolosszeieknek írt 2. levelének* 2.14 passzusa alapján összekapcsolja a szerződéskötés fogalomkörével: „Követelményeivel ellenünk szóló adósságlevelet eltörölte, az útból eltávolította és a keresztre szegezte”. A Szent Páltól származó részletet erősen dramatizálva újabb szimbolikus magyarázatát adja annak, hogy eszkatológiai aspektusból miért is volt szükségszerű és elkerülhetetlen, hogy ennyi szenvedéssel járjon az Üdvözítő kereszthalála. Arról beszél, hogy „ha a végzés felbomlik, vagy törvényesen végben megyen a dolog a Contractust, avagy kezes kötés levelet, el szokták szaggatni; te pedig azt mondod, hogy az Atya Isten azt a keresztre szegezte? ugy vagyon, mert az a kezes levél, az a végzésnek kézírása, maga üdvöztünk Szent Teste vala, Isaiás bizonsága szerént, mellyben valának irattatva bűneink (...) a kötés levélnek megsemmisítésével, egyetlen egy szülött fiát, a Kristus Jesust a keresztfára függesztette.” (Z. s., 171.)

A keresztény közösség tagjainak feladata, hogy észrevegye a Mindenható kinyilvánított szándékát a végesség által determinált emberi történelemben, s saját életét üdvörténeti horizontba helyezze. Ehhez Jézus mintaadásával azonosulási lehetőséget biztosít a hívőknek, amit a pálos prédikátor maradéktalanul kiaknáz. A rossz útra tért gyakorló keresztényben a keresztváltás áldozata lelkiismeret-furdalást okoz, a személyes bűnösség érzését kelti fel. Az eredendő bűn által „megszeplőséttett”, de igaz, Krisztusban megerősödött ember pedig elszörnyülködik, ha az őt megváltani kívánó, ártatlanul szenvedő Krisztus kínjait látja, s az eléje tárt példából erőt merítve szilárd lélekkel képes viselni saját megpróbáltatásait. Az ő esetükben a kínszenvedést vállaló Üdvözítővel való azonosulás egyszerre gyökerezik az emberiség kollektív bűnösségének tudatában, ill. az egyes embertársak és közösség iránt érzett felelősségben. A földi halandóknak az üdvözüléshez fel kell ismerniük a bűnt. A bűnlátás pedig nem csupán feltétele, hanem egyben következménye is az isteni kegyelem elnyerésének.

„Ádám a gyümölcsfán vétkezett, én a keresztfán teszek érette eleget” (Z. s., 90.) – mondja a maga misztikusba hajló, teátrális beszédmodorában Csúzy. A Megváltó tanúságtételével az evangélium tanítását, a szeretet törvényét tette hitelessé. Igehirdetői praxisából eredendően Csúzyra az a feladat hárult, hogy az Üdvözítő cselekedeteiben sugallt isteni szándékot és gondviselést nyelvíleg kinyilvánítsa, retorikailag hitelesítse. Ennek a teológiai tartalomnak, üdvörténeti távlatnak, erkölcsi tanításnak, voltaképp ennek az egy mondatnak a hiteles közvetítése jelentette lelkiatyai és prédikátori munkásságának tétjét.

V. A prédikáció műfajának „klasszicizálódása”

– Pázmány Péter, Csúzy Zsigmond és Török Damaszcén prédikációiról –

1) Három korszak, három prédikátor, három igehirdetői gyakorlat

Pázmány Péter, Csúzy Zsigmond, Török Damaszcén. Három prédikátor, három korszak, három igehirdetői gyakorlat.

Pázmány Péter a Trident után elterjedő új prédikációs gyakorlat leginkább reprezentatív személyisége, az ellenreformáció nyomán kibontakozó barokk gondolkodásmód egyik legelső hazai képviselője. Az ő tevékenysége a katolikus igehirdetésen belül nemcsak önálló korpuszként, hanem világos és megkerülhetetlen viszonyítási pontként is funkcionál.

A XVII. század végén, XVIII. század első harmadában praktizáló Csúzy Zsigmond igehirdetői működése – mint az eddigiek alapján konstatáltuk – a teljes díszítettségében pompázó barokk prédikációs gyakorlat egyik lehetséges végpontját jelöli ki.

A XVIII-XIX. század fordulóján élt, aktív irodalmi tevékenységet folytató minorita ferences barát, Török Damaszcén egy megváltozott prédikációs gyakorlat egyik első képviselője.¹⁷⁶ Munkássága arra az időre tehető, amikor az 1770-es évektől hazánkban is meghonosuló világi beállítottságú kodifikáció már egyre merészebben dicsér, ítél, elítél. Az egri minorita ízig-vérig egyházi író. Művei elsősorban mint papi kézikönyvek, szemináriumi tananyagok funkcionáltak, s csak másodsorban jelenthettek olvasmányt a laikus olvasó számára. Pedig hatalmas erudíciója, kiművelt retorikai ismerete, munkáin keresztül is érezhető lüktető vitalitása mind-mind többre hívták.

Mindezek önmagukban sem kevés indokot szolgáltatnának ahhoz, hogy a munka zárófejezetében a minorita barát irodalmi tevékenysége irányába fordítsuk tekintetünk. De van még egy, az irodalomtörténeti vizsgálódás szempontjából hangsúlyosabb érv ezen fejezet papírra vetése mellett: Török Damaszcén munkássága modellértékű. Több, a XVIII.

---

¹⁷⁶ TÖRÖK Damaszcén nyomtatásban megjelent munkái témájukban és műfajilag is nagy változatosságokat mutatnak: *Succursus rhetoricus, complectus epitinem rerum selectarum ad artem rhetoricam pertinentium in usum eloquentiae studiosorum*, Albae Caroline, 1792.; *Vasárnapi és ünnepnapi prédikációk...* 1-4 szakasz, Eger, 1802-1805.; *Ur napi szent beszéd*, Kassa, 1809.; *Halotti rövid prédikációk*, Eger, 1812.; *Calendarium morale ad perficiendum hominem complavit ex probabitur scriptioribus*, Agriae, 1815.; *Az időt töltő mulatságok, és különös figyelemmel a játék szín erköltsi tekintetben*, Miskolc, 1818.; *Az oltár és Istentisztelet elé mozdításának nagy eszköze...* Miskolc, 1818.; *Az önnön gyilkosságról észrevételek a józan észnek és a keresztény erköltsi tudománynak uttyán*, Miskolc, 1818.

század végén vagy a XIX. század első harmadában élt hitszónokhoz hasonlóan – mint pl. Stankovátsi Leóold, Egyed Joákim, Simon Máté, Gál Bernardius, Kosztolány Sándor, (Kosztolányi Dezső közeli rokona) – alkalmas arra, hogy munkásságát pragmatikai szempontú elemzés tárgyává téve retorikatörténeti, recepcióesztétikai, irodalomszociológiai következtetéseket vonjunk le a korszak prédikációirodalmára vonatkozóan.

Pázmány Péter, Csúzy Zsigmond, Török Damaszcén. E három mentalitásában, társadalmi-történeti környezetében, saját korára és az utókorra tett hatásában relevánsan eltérő prédikátori pályát egyetlen szál kapcsolja össze: a kora újkor katolikus prédikációirodalmának története. Talán túlságosan erőteljes hármójuk egymáshoz való viszonyítása, de megítélésünk szerint így jobban megragadhatóak azok az eleinte csak felszín alatti áramlásokként érzékelhető, majd egyszer csak megcáfolhatatlan tényként megjelenő eltérések, amelyek az átmenetet biztosították a humanista alapozottságú kora barokk retorikától a teljes bonyolultságában ékeskedő beszéd típuson át egy letisztultabb, „klasszicizáló” jellegű formakezeléshez.

Az eljárás mellett szól, hogy az irodalmi műalkotást olyan dinamikusan változó megnyilvánulásként tekintjük, amely beleilleszkedik az irodalmi formák folytonos kommunikációjába. „A műalkotás a beszédkapcsolatok folyamatos láncolatának egyik szeme; ugyanúgy függ össze a többi, műalkotásként funkcionáló megnyilatkozással, ahogy a párbeszéd replikái egymással: éppen olyan erős szálakkal kötődik azokhoz, amelyekre maga a felelet, mint azokhoz, amelyek reája felelnek; s ugyanakkor a dialógus replikáihoz hasonlóan az összes többi műalkotástól egy abszolút határ, a beszédalany megváltozása választja el.”¹⁷⁷

Jelen fejezet a teljesség igénye nélkül, apró megfigyelések és kiragadott, de tipikus példák segítségével ezt a folyamatot kívánja regisztrálni úgy, hogy közben – óvakodva a részletek túlértékelésétől – megpróbálja elkerülni a tendenciózus, nagyívű eszme-futtatások hívogató csapdáját. E hármas viszonyrendszerben kiemelt szerepet szánunk Török Damaszcén prédikátori működésének, mivel az általa képviselt retorika áll ennek a folyamatnak végpontjában, ill. személye mindeztől kívül rekedt az irodalmi érdeklődésen.

2) A kötet által megcélzott befogadó

A minorita szerzetes általunk tüzetesebben vizsgált prédikációs könyvének címlapján a következők állnak: *Vasárnapi és ünnepnapi prédikációk, mellyeket élő nyelven mondott, és a lelki tanítók segédelmére kiadott előljáróinak engedelméből P. Török Damanescus Szerafikus Szent Ferencz*

---

¹⁷⁷ Mihail BAHTYIN, *A beszéd műfajai = Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*, szerk., Kanyó Zoltán és Síklaki István, Tankönyvkiadó, Bp., 1988, 259.

*Minorita Szerzetbéli Pap. Negyedik Szakasz. Egerben, A Püspöki Oskola Betűivel 1805-dik esztendőben.*¹⁷⁸

E pontos cíMLEÍRÁS elIGAZÍT a kötet tartalmára nézve, ugyanakkor stÍlusa jelzésértékű is. Tanulságos, ha összevetjük a megelőző korszak címadási gyakorlatával, mint például a kötet jelölésével: *Buza fejek Mellyeket az Evangeliombéli Aratok után felszedegetőén Az az Anyaszentegyház hio Pásztorinak irásibul egybe-keresvén és élő nyelvén tett praedikállása után kévébe kötvén 's ezen könyoben foglalván, és Advent első Vasárnaptol fogvást Husvétig való Vasárnapokra alkalmaztatván az könyvek nélkül szűkölködő Prædikátorok és más lelki éhező Hiveknek kedvékért ki bocsátott Seraphicus Szent Ferenc Atyának Minorita Conventualis Szerzetiben lévő T. P. Kelemen Didák.* A szakirodalomban kései seicento modornak keresztelt stÍlus mértékletesebb, visszafogottabb (!) képviselőjének, Kelemen Didáknak cikornyás, cifra címadása követi a XVII–XVIII. század fordulójának elfogadott gyakorlatát. Török Damaszcén, illetve a XIX. század századfordulójának hitszónokai viszont Pázmányhoz, Káldihoz hasonlóan – esetleg hozzájuk visszatérve? – egyszerű, témamejelölő címekkel jegyzik műveiket.

Tanulságos az egyházi írók által megcélzott rétegek megfigyelése is. A legelső magyar nyelvű prédikációkat tartalmazó *Érdy-kódex* szerzője latin nyelvű prológusában művét a csupán a klerikusság figyelmébe ajánlja.¹⁷⁹ A könyvnyomtatás elterjedése azonban a prédikációs kötetek történetében is forradalmat jelentett. A nyomtatott postillák bölcsőjénél serénykedő Bornemisza Péter csakúgy, mint közel két évszázadon keresztül mind a protestáns, mind a katolikus oldalon működő hitszónokok műveiket az *utilitas* követelményét szem előtt tartva öntudatosan ajánlják világiaknak is. Török Damaszcén azonban nem csak a címadásban szerény. Bár előszavában a keresztény olvasóhoz szól, de prédikációs köteteit érezhetően inkább a „lelki tanítók” figyelmébe ajánlja. A mindössze 35 sorból álló prológus célkitűzésében is rendkívül tömör és határozott: „Vedd jó neven Keresztény Olvasó tsekély iparkodásomat, mellyel, ezen meghanyatlott, és sok lélekvesztő könyveket szülő világban, az Isteni tiszteletnek elő mozdítására, az erköltsnek jobbítására igyekszem”.

Az erkölcsi célkitűzésen túl érdemes felfigyelnünk a „lélekvesztő könyvek” kifejezésre. A könyvkiadás növekvésében rejlő veszélyekre a beszédekben is tesz utalást. Böjt ötödik

---

¹⁷⁸ Továbbiakban: T.D. IV/(lapszám).

¹⁷⁹ „Szóról szóra [fordítottam le] az episztolákat és az evangéliumokat az év összes vasárnapjaira és a szentek ünnepeire magyarázatokkal, példázatokkal, mindkét nem beli egyszerűbb testvérek és latinban kevésbé jártas ifjak számára. E szent együgyű testvéreknek és nővéreknek is legyen mindez hozzáférhető, hogy a nagy és kis ünnepeken mintegy tanulva, a szentbeszéd és az olvasmány idejét hasznosabban tölthessék el.” *A néma barát megszólal...*, 11–12.

beszédében a paráznság, a pajzán erkölcsök ellen emel szót. Majd kifakad: „Oh Keresztények! Ha mi is így elragadtatván léleekben, keresztül fúrhatnánk némely házaknak falain, némely ládáknak oldalain, némely könyvtartó almáriumoknak ajtain, látnánk sok utálatosságokat. Látnánk ama falak között olyan tselekedeteket, melyet kimondani szégyen, tselekedni utálatosság. Látnánk ám ládáknak olyy kifejezésekkel irt leveleket, hogy majd nem a tinta is amellyel irattak elszégyenli magát, és veres színre változik. Szemlélnénk amott olyan rajzolványokat, mellyek a szemtelen képzelődésnek otsmány fajzattjai, annak aki írta, s annak aki tartya, megvesztegettetett szívét tzigérezik, a nézőknek nyilván való botránkozásokra szolgálnak. Találnánk ama könyv tartó szekrényekben olyan könyveket, mellyek a tisztátalanság motsárjában heverő két lábu barmoktól irattak azért, hogy sok ártatlan szíveket megvesztegessenek.” (T.D.IV/448-449.) A kor körülményeit ismerve valószínűleg nem csupán a hagyományosan rossz erkölcsűnek titulált szerzők könyveire utalhat a prédikátor, hanem joggal feltételezhetjük, hogy gondolhatott a XVIII. század közepétől megszorodó ponyvákra.

Ugyancsak értékes információt rejtenek magukban az egyes kötetek megjelenési körülményei. A XVII-XVIII. században tevékenykedő egyházi írók gyűjteményeiket világi mecénás segítségével – az érsek Pázmány ebben a tekintetben is kivételt jelent –, egyházi és világi célra egyaránt használt nyomdákban jelentették meg. A minorita szerzetes korára a világi támogatás háttérbe szorult. Ennek magyarázata két tényben lelhető fel. Egyrészt a nyomdák fenntartásának elérhetőbbé válása arra serkentette az egyházakat, hogy igyekezzenek maguk számára biztosítani a technikai feltételeket.¹⁸⁰ Másrészt az irodalmi élet erőteljes elvilágiasodásával a hitszónoklat fokozatosan kikerült az érdeklődés homlokteréből. Az irodalom laicizálódásával a mecénási kör elpártolt az egyházi írói rétegtől, amely folyamat azonban természetesen nem ekvivalens a vallásosság és a hitélet intenzitásának csökkenésével.

Mindezek figyelembevételével kijelenthető, hogy a prédikációnak a mozgástere nagymértékben korlátozódott a XIX. század fordulójára. Ám elgondolkoztató, hogy ennek ellenére, sőt talán pont ezért, egy-egy nagy hírű igehirdetőnek az olvasottsága, közvetlen és közvetett hatása nem szenvedett csorbát. Ennek oka, hogy a kötetek könnyebben beszerezhetővé váltak, ill. a klerikusság – mely szakmai érdeklődéssel fordult a szövegek felé – igen széles, biztos olvasótábort jelentett.

---

¹⁸⁰ Egerben a későbbi érsek, Barkóczy Ferenc védnöksége alatt 1756-ban állítottak fel nyomdát. Ezt a püspöki székhelyt követő Eszterházy Károly vette egyházi kezelésbe. A nyomda történetének első évtizedeiről vö. V. ECSEDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában: 1473-1800*, Bp., Balassi Kiadó, 1999, 187-192.

3) Retorikai pozíció és beszédmód

A beszédek tárgyát tekintve megállapítható, hogy az egri minorita tartotta magát az előszóban megfogalmazottakhoz, s a kötetekben túlnyomó többségben olyan prédikációkat forgathatunk, amelyek az „Isteni tiszteletnek elő mozdítására, az erkölcsnek jobbítására” törekednek. Török Damaszcén hasonlóan Pázmányhoz az *utilitas* követelményét „nem tudományos vagy esztétikai, hanem egyedül és csakis etikai kategóriaként” értelmezte.¹⁸¹ Mindehhez az alapot az igehirdetőnek a beszéd közben elfoglalt szónoki pozíciója jelentette. Pázmány és kései, a XIX. század fordulóján élt utódja beszédei többségében nem helyezi magát a befogadó közösség fölé, nem érezteti folyamatosan és nyíltan a retorikai szituációból származó fölényét, de minden megnyilatkozásuk látenszen kifejezik azt.

Ezzel szemben az 1720-as évek igehirdetője, mint például Csúzy Zsigmond az oráció során a mindentudás pozícióját veszi fel, „ex cathedra” szintű megnyilatkozásai nem a közösségvállalás aspektusát, hanem a közösség felett állás gesztusát hordozzák. A sajládi kolostor tudós szerzetesének szövegeiben kifejeződik, hogy hitszónokként retorikai fölényének tudatában van. Ugyanakkor tudatában van annak is, hogy ez nem személyes tulajdonságaiból, még csak nem is papi státuszából ered, bár beszédeiben hosszasan értekezik arról a retorikai közhelyről, hogy vallási vezetőként az erkölcsös élet és a szolgálat kívánalma rá és hivatásbeli társaira különösképp vonatkozik. A mindentudás pozícióját nála a képviselt tan, a „mostani vitézkedő dicsőséges Anyaszentegyház” által vallott dogmák megcáfolhatatlansága szolgáltatja, amihez a szükséges megdönthetetlen és meggyőző erőt az auktoritás adja. Épp ezért a pálos szerzetes munkásságára vonatkozóan különösen nagy elméleti és gyakorlati tanulságot hordoz az a közeli jövőben elvégzendő feladat, amelyet forráskészletének és citált tekintélyeinek módszeres felmérése jelent.

A Csúzy által képviselt retorikai pozícióból eredő tekintélyelvűség hatásmechanizmusát tekintve mind az etikai célzatú, mind pedig a szentek laudációját felvállaló beszédek esetében elsősorban az erkölcsi feddőzés és az erények idealizálásának lehetőségét hordja magában, így nem az értelmi meggyőzés, hanem a példakövetés által kíván hatni. Mindez erősen redukálja a befogadó közösség hétköznapi problémáival való azonosulás, együttérzés és empátia megfogalmazását. Így a pálos igehirdető retorikai eszköztárán kívül rekednek azok a pedagógiai és pszichológiai érzéket hordozó megnyilvánulások, amelyek Pázmány prédikációinak egyik sokat méltatott, nagy értéke.

Megtalálható azonban ez az orientáltság Török Damaszcén repertoárjában, aminek illusztris példája a következő pszichologizáló fejtegetés: „az indulatokat követő ember csak

---

¹⁸¹ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1979 (Humanizmus és Reformáció, 8), 49.

azokat veszi bé a hit letzkéiből, mellyek az ő vágyódásaival nem ellenkeznek, amik pedig ellenére vagynak azokat vagy megveti, vagy legalább különbéle magyarázatokkal, okoskodásokkal tágit rajtok. Innét vagyon, hogy kételkednek sokan; vallyon az a kevés rosz vágyódás mellynek szívemben helyt adtam, megérdemli e az örök kárhozatot? Innét vagyon, hogy noha tudgyák az emberek, némelly teremtett állatoknak szeretetét vétkesnek lenni, mégis attól el nem vonnyák magokat, mert nem engedelmeskedik a hitnek az indulat. Innét vagyon, hogy rettegnek az emberek azért, hogy a hit jovallása szerént nem élnek, mégis aszerént élni nem akarnak, mert tsak az indulatok ösztönét, nem a hit igazságát akarja követni az ember". (T.D.IV/167-68.)

Török Damascén beszédmódjának jellemzője, hogy a padosorokban helyet foglaló felekezeti tagok érdeklődésére alapozva olyan kommunikációs kapcsolat kialakítására törekszik, amely a befogadó aktív együttműködésére épít. „Valakit minden nehézség nélkül szeretni, de mikor a szeretetet terhes dolgoknak elviselésével kellene megmutatni, akkor a szeretetet eltitkolni, úgy tetszik nem téssen annyit, mint valakit tellyes szívünkéből, és minden erőnkéből szeretni. Ember hitesd el magaddal, hogy tellyes szeretni sokat foglal magában. Állits ki nékem a világnak piaczára azon kérkedő szeretőket, akik sziveknek egész ki-ontásával, a gyémántnál erősebb fogadásokkal szereteteket kedveseiknek le kötelezték, botsás reájok a szeretetnek megbizonyításáért elviselendő súlyos terheket, meglátod, hogy egy temérdek tsoportból alig találsz egy párt, aki tellyes szivéből szeressen. Tellyes szivből szeretni valakit sokat foglal magában.” (T.D.IV/106.)

A citátum első mondatában általános érvényű, szentenciózus igazságot fogalmaz meg. Mindezt úgy, hogy a viszonyulást, értékelést kifejező „úgy tetszik” módosító szó értékű elem grammatikailag olyan mondategészt ad, mintha az itt megfogalmazott gondolat csupán az ő saját véleményét tükrözné. Ez az egyéni állásfoglalás látszatát keltő szerkesztettség azonban nem más, mint mesteri retorikai fogás, a *dubitatio* pragmatikai alakzatának alkalmazása, amely által lehetővé teszi a közönség megszólítását. A felszólítást egybeszöve egy másik szentenciával, eléri azt, hogy a hallgatóság kollektív tapasztalata lett a megszólított, melyet bíróként idézett meg a tétel igazságtartalmának eldöntésére.

A következőkben már egyértelműen ehhez a közös pszichikai tudattartalomhoz intézi szavait. A rögtönzött kis példabeszédben a szerzőnek még arra is kitért a figyelme, hogy az egyszerűbb gondolkodású befogadók számára a piac említésével képileg is felidézte az ítélezés színterét. A tanulság összefoglalására, közönségbe plántálására a *redditio* alakzatával „zárójelbe” foglalta az elhangzottakat, s újfent megfogalmazta a tételmondatot.

A beláttatás közösségi tapasztalatokon történő volta természetesen előfordul a korábbi egyházi szerzők munkáiban is. Leginkább Pázmány Péterre jellemző ez az eljárás. A

Pázmányt követő évtizedek prédikátorai azonban a barokk jegyében nagyobb teret engedtek a vallási miszticizmusnak, a racionalitáson felül álló hitnek.¹⁸²

4) Az auktorhasználat

Az indulat – amely szónak szövegbeli jelentése az érzelemnek felel meg – által vezérelt cselekvés megfeddésében érezhetünk némi közhelyes ízt, de az egri minorita esetében helyesebb, ha a felvilágosodás érzelmek primátusát hirdető elveinek vitatását fedezzük fel benne, mivel a kötet számtalan locusa ezt igazolja. Hasonló értelemben, s hasonlóan érezhető ellenszenvvel használja az érzékenység szót is.

Török Damaszcén több prédikációjában feszegeti a felvilágosodás érzékenységkultuszának hatására bekövetkezett változásokat, amely az egyház státuszának megváltozását is eredményezi. Az esetek többségében meglepő módon olyan igehirdetői magatartást vesz fel, amely a korábbi évszázadok gyakorlatával összeegyeztethetetlen. Nem alapjában tagadja a világi bölcselkedés tanításait, sőt megengedi, hangoztatja, hogy a főbb esztétikai és erkölcsi kategóriák ennek a fényénél is megismerhetőek. „Valameddig igaz az, hogy a természet világánál is bizonyos tselekedeteket jóknak, másokat rosszaknak ismér, az is igaz, hogy ha a megismért jót nem tselekszi, nem boldog. Aki az emberi nemes természetről nemessen gondolkodik, tudgya mondásomnak igazságát. De egyedül a pusztá emberi okoskodással nem tselekszi. Mert a mi akaratumk rosza igen hajlandó, a jóknak gyakorlása nehéz, a jók melyeket az érzékenység tapasztal, sokkal inkább édesgetnek bennünket azoknál, mellyeket tsak az értelem által ismerünk, a jelenvalóktól inkább félünk, mint a jövődőkötől, gyakran a párt ütő indulatok gerjedeznek bennünk, azért noha láttyuk a jót, még is a rosszat követtyük.” (T.D.IV/34.) Mindenképp szokatlan, hogy nem az elutasítás, nem az elzárkózás gesztusával él, hanem az új eszmerendszer és a vallás tanításának egymáshoz való viszonyát igyekszik meghatározni, a két (egymást kizárónak tartott) világfelfogást kölcsönhatásukban kívánja megragadni. Ez egyben kísérlet arra is,

---

¹⁸² A hit cikkelyeinek homályosságára vonatkozó megállapítás Török Damaszcénnél is előfordul, de inkább csak topikus elemként, a következő részletben ekként: „Egy Naturalista, az az: természeti okoskodáshoz ragaszkodott ember azt mondgya: Tudom. Egy Matematikus aki tsak mérésekben, és számvetésekben foglalatoskodik, azt mongya: Látom. Egy Sceptikus aki mindent kétségbe hoz, azt mongya: Kételkedem. De egy Keresztény, aki a hit titkait kijelentő Istennek tsalhatatlan igazságához támaszkodik, azt mongya: Hiszem. Nem mongya ő, látom; mert tsak reménységgel él, s nem is láthattya a láthatatlan hitbéli dolgoknak valóságát. Nem mondgya, kételkedem; mert biztos abban, hogy az Isten aki szólott, se maga nem tsalathatik, se mindeneket meg nem tsalhat. Azért tsak azt mongya; Hiszem.” (T.D.158.)

hogyan a megváltozott körülmények között kijelölje az Eklézsia helyét.

Még inkább szembeszökő az elmozdulás, ha összevetjük Török Damaszcén gondolatait Csúzy Zsigmondnak világi bölcsességről, bölcseskről vallott eszmefuttatásával. „Némellyek, a pogány bölcsesket értik; kik, pallérozott színes írásokkal, és mézzel folyó ékes beszédekkel, nézőknek nézvén, és mestereknek magokat, sok szép dolgokat emlegettek a tekéletesről, és jó erkölcsről, nóha magok a pogányságnak setétségében tévelyegtek, és amit szóval tanéttottak, feslett példájokkal azt elrontották; [az ilyen ember...] az egek sarkai körül foglallatoskodik, és az emberekkel semmit vagy igen keveset gondol [ezért úgy gondolják, hogy az Úr...] miképpen az egeket magának tartya, úgy a földet &c. az emberek fiainak adta, hogy azzal kedvekre éllyenek. Vagy, fortélyos csalárdsággal palástolván, s Machiavellussal béllévén mindeneket; a jót is gonosznak, a gonoszt is jónak tettetik; és úgy árúlyak a czigánnyal sült béna lovokat: czifra czégér alatt zeverliczájokat, és úgy adgyák föl, a бүdös húst jó lével, és úgy is öntik alád ravasz forrojokat...” (E. t., 481-82.)¹⁸³ Csúzy tehát a rá jellemző vehemenciával elutasítja, hogy a világi filozófia – még ha csak elenyészően kis mértékben is – eszkatologikus értelmet nyerhet. A pálos igehirdető a diadalmas egyház szórnoka, aki az abszolút igazság birtokosának aspektusából argumentál, így számára a hit a végső cél, ami egyben az Istennek tetsző életet is jelenti. Ezzel ellentétben Török Damaszcén megváltozott történelmi-társadalmi környezetben működik, egy olyan átmeneti korban, amikor az egyháznak újra kell definiálnia magát. Számára a hit már nem maga a végső cél, hanem eszköz, amely által az istenes keresztényi élet megvalósulhat, az üdvtörténet beteljesedhet.

Török Damaszcén argumentációjának lényege, hogy bár nézeteik cáfolására kiaknázza a világi személyek erkölcsi-magatartásbeli hiányából származó retorikai lehetőségeket, de nem mossa egybe az auktorok filozófiai tanait és életvitelét. Ehelyett inkább arra helyezi a hangsúlyt, hogy a legbölcsebb tanítás sem nyújthat bizonyosságot, ha nem vetik alá magukat az isteni gondviselés irgalmának.

Az egrri minorita prédikációs kötetének szembeszökő sajátossága a marginális jegyzetekben megadott auktorok hiánya. Természetesen nem mellózi a tekintélyelvet, a szövegtestben sok esetben, de szinte csak bibliai hivatkozás esetén pontosan közli citátumai eredetét.

---

¹⁸³ Lukácsy Sándor Csúzy Zsigmond udvari viselkedés ellenében elfoglalt álláspontjából kimutatja, hogy a pálos hitszónok az ateizmus veszélyét elsősorban a magasabb társadalmi körökben forgolódókra érti. Vö. LUKÁCSY Sándor *Az állam lelke: Machiavelli és a régi magyar egyházi irodalom* = Uő., *A végtelen jövő: Irodalmi tanulmányok*, Bp., Balassi Kiadó, 1998, 61-69.

A minta, Pázmány auktortisztelete egyaránt eredeztethető a humanista filológia forrástiszteletéből és a körvonalazódó barokk stílus elváráshorizontjából. Ez utóbbi Csúzynál és kortársainál realizálódik teljes egészében, náluk az *auctoritas*, a megkérdőjelezhetetlen és megfellebbezhetetlen tekintély ereje által hat. A késő barokk kori prédikátor számára a locus pontos megjelölése nem filológiai pontosság szempontjából lényeges, hanem hogy nyilvánvalóvá tegye ítélete megcáfolhatatlanságát. Török Damaszcénnél azonban az auktor döntő többségében nem megdönthetetlen tekintélyként, hanem hitelesítő tanúként van megidézve. Épp ezért a XIX. század fordulójának igehirdetője a locusok megadását sem érzi kötelező érvényűnek, mint ahogy a citátumok latin és magyar nyelvű elhangzását sem.

A beszédek forrásaira vonatkozó tüzetes kimutatás Török Damaszcénnél – köszönhetően a hiányos hivatkozásoknak – sokkal több munkát jelentene, mint amennyi sikert hozna. De nem mondhatunk le arról, hogy a kézzelfogható tényeket alapul véve következtetéseket vonjunk le. Legfőbb tekintély természetesen nála is a Szentírás, s ugyanúgy megtalálhatók a teológiai szerzők különböző csoportjai. Azonban az ő esetében a világi személyekre, pogány írókra, költőkre való hivatkozások sokkal markánsabban jelentkeznek. Arra is van példa, ami korábban elképzelhetetlennek tűnt. A földi élet hálátlanságáról szóló pünkösdi utáni XIV. vasárnapra írt beszédének első részében csak és kizárólag világi auktorokra és exemplumokra hivatkozik. Szám szerint 8 szerzővel és 12 példával hozakodik elő. A prédikáció szerkezetét tekintve ez az eljárás minden szokatlansága ellenére nagyon logikus, hisz itt általános igazságok bizonyítására törekszik. A beszéd második részében ennek a beláttatott tapasztalatnak a vallás szemszögéből történő megvilágításával valósul meg a keresztényi tanítás.

A gyűjteményeken belüli jelölésekhez és a beszédek szerkesztettségéhez kapcsolódóan említést érdemel még a bővíthetőségre lehetőséget adó helyek kiemelésének hiánya. Ez felveti a prédikáció műfaji kettőségének problémáját: az utókor számára írásban hozzáférhető, de valójában az élőbeszéd egy tipikus formája. Pázmány, Káldi, Csúzy és kortársaik beszédeinek rögzített formája minden valószínűség szerint nem egyezik meg az elhangzottal, hisz tudjuk például, hogy az érsek folyamatosan csiszolhatta, alakíthatta prédikációit.¹⁸⁴ A hitszónoklatok publikálásával a prédikátorok nem írásművészetük dokumentálására, még csak nem is másolandó konstrukciók közzétételére törekedtek, hanem rugalmasan alakítható sémát tártak az olvasó elé.¹⁸⁵

---

¹⁸⁴ BITSKEY István, *i. m.*, 34–35.

¹⁸⁵ Kaprinai István *Egyházi szónoklattanában* pl. arra ad elméleti tanácsot, hogy Pázmány Péter advent első vasárnapjára írt beszédének princípiumából miképp szerkeszthet önálló prédikációt a praktizáló igehirdető. Vö. *A magyar kritika évszázadai 1.: A kezdetektől a romantikáig*, írta és összeállította TARNAI Andor és CSETRI Lajos, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981, 212–13.

Hasonló szerepet tulajdonított Török Damaszcén a szövegeinek, de a felhasználás szabadságát teljes egészében a praktizáló igehirdetőre bízta. Annyira, hogy még utalás szintjén sem vindikálja magának ezt a jogot. A bővíthetőség jelölésének elhagyása, a gyakorló igehirdetőhöz való kiszólások hiánya, a prédikációk kerek megformáltsága mind-mind azt sugalmazzák, hogy a korábbi gyakorlathoz képest az elhangzott és nyomtatott szöveg már nem tér el számottevő mértékben.

5) Az igehirdetés válasza a valláskritikára

„Veszedelemre indult a világ, nem a maga alkotmányának állapottyára, hanem az erkölcsre nézve, (...) Az erköts állapottyában megvesztegetett világban támadtak már elég hamis kristusok. Azok tudniillik, kik az egy igaz Kristusnak Szent Evangyeliomát megvetik, ennek a sok semmi hitű emberek írásait eleibe tévén, és ezen szabad életre utat nyitó írások szerint élvén. Támadtak sok hamis próféták, kik a szabad életnek jóságát, tisztességét ékes szavakkal, válogatott okoskodásokkal, jósággal szinlett tsalogatásokkal úgy béakarják oltani az emberek szívébe, és úgy bé is oltották már sok ezer szívekbe, hogy a szent hit, a tiszta erköls, majd nem egészszén számkivetésbe küldettek.” (T.D.IV/244.)

Török Damaszcén kitért arra is, hogy miként lehet ezen hatások ellen védekezni. „Adgy ki egy rossz erkölsű szolgán, egy haszontalan tanitón, egy ámitó személyen, és ájtatos Isten félő házat állitasz fel. Ne enged, hogy gyermekeidhez, házad népéhez tséltsap, szabad gondolatú szemtelen emberek járjanak, és így a te házad példája lészen a szép erkölsnek.” (T.D.IV/250.)

A háznép és a barátok gondos megválasztása topikus elem a keresztény tanításban. Ám feltűnő, hogy már-már állandó jelzője a feslett erkölsű személyeknek a „szabad gondolatú” meghatározás. A pontos értelmezéshez közelebb visz a pünkösöd után XIV. vasárnapra írt beszéde. Ekkor arról értekezik, hogy egyszerre lehetetlenség szolgálni az Istennek és a világi dicsőségnek. „De látok jönni egy böltselkedő tudóst, mértékletes ábrázattal, aki is így szól hozzám. Én ugyan a természeti okosságon kívül semmi más Religiót nem tartok, azonban sem az indulatoktól magamat elragadtatni nem engedem, sem az emberekben reménységemet, boldogságomat nem vetem, egyedül az okoskodás reguláit követvén, minden kijelentett Religiónak állításai nélkül boldog vagyok.” (T.D.IV/33.)

Mint Európában érvényes tendenciával már Pázmánynak szembe kellett néznie „a reneszánsz nyomán kialakuló vallási közömbösséggel.”¹⁸⁶ Bitskey István azonban felhívja a figyelmet, hogy az érsek a tekintetét a speciális magyarországi viszonyoknak köszönhetően a protestantizmus hatásának ellensúlyozására fordította.

---

¹⁸⁶ BITSKEY István, *i. m.*, 45

Pázmány késő barokk paptársának, Csúzy Zsigmond polémiába bocsátkozó, hitvitázó jellegű prédikációinak a középpontjában a protestánsok kárhoztatása állt. Ők azok, akik „hasonulást okoznak, és dögleletes szakadásokat; úgy hogy nincs egy Akadémiájok, nincs egy felsőbb tanító iskolájok, mellyben vallásokkal ellenkező vélekedéseket &c. ne tanítsanak, hol három, hol négy, hol több, hol csak két Sacramentomot alétván; és így nem gyűjtik egybe, mint jó pásztor a nyáját, hanem inkább elszélesztik. Vegyük például Angliát (holott fészkek vagyon a Calvinistáknak) itt hitnek ágazatiban, nagyon meghasonlottak; mert, már többen vannak a Libertinianusok, hogysen mint a régi Calvinisták; kik is a bűnről, és a lélek halhatatlanságáról, még hallani sem akarnak; mellyből iszonyú sok utálatosságok következnek, kába tévelygések, és képtelen szakadások: némellyek azt alétták, hogy a lelkek csak alusznak: mások, menyország pitvarában hevernek, vagy magok sem tudgyák, hol tévelyegnek itélet napig...” (E. t., 485–486). Csúzy tehát regisztrálja a szabad gondolkodók létét, de a rá jellemző „nagyvonalúsággal” összemosza a teológiai irányzatokat és a kibontakozása elején járó új filozófiai eszmerendszert, a felvilágosodást. A „libertinianusok” megjelenését a protestáns hit újabb szakadásának tekinti.

Ezzel szemben a felvilágosodás sodrásában élő Török Damaszcén a korabeli szabadelvű gondolkodást már nagyon is konkrét veszélyként érzékelte. Olyan veszélyként, amely – mint az új templom felszentelésekor mondott beszédében is megfogalmazza – a „kitörlött homlokú böltselkedők” tanítása által előbb a religió külső jegeit rombolja le (pl. templomba járás), majd az egyház belső egységét bontja meg. Különösen veszélyesnek tartotta a felvilágosult szerzők által méltatott pogány személyek tiszteletét. „Nem hozom itt elé a testi vétkeknek fertelmességét, mellyektől se Trajánus, se Hadriánus, vagy Marcus Aurelius kiknek erköltseit Marmontellus Volterrel egygyütt a Keresztények erköltse elibe tette, mentek nem voltak” (T.D.IV/36.).

Voltaire elmékedéseiben, történeti műveiben többnyire elismerőleg nyilatkozik az említett római uralkodókról. Az eszményi uralkodó példáját véli felfedezni a filozófus császárban, Marcus Aureliusban, amit az is jelez, hogy ismeretségük korai, még barátnak mondható korszakában II. (Nagy) Frigyes porosz királyt is hozzá viszonyítja.¹⁸⁷ Rendkívül izgalmas az a rövid, szellemes írása, amelyben Marcus Aureliust a XVIII. század Rómájában eleveníti meg, s egy ferences rendi páterrel folytatott beszélgetését képzei el. Jellemző az a dialógusrészlet, hogy a római uralkodónak arra a kérdésére, hol található a császárság most, a cseribarátt azt válaszolja, hogy Bécsben. Ezt egy jó szándékú véleménnyel is megtoldja: „Tanácsolom, látogass el oda, nézd meg kicsit utódaidat: mert itt bizony esetleg az Inkvizícióval is dolgod lehet. Figyelmeztetek, hogy a dominikánus atyák nem szeretnek

---

¹⁸⁷ Vö. RÉZ Pál, *Voltaire világa*, Bp., Európa Kiadó, 1981, 94 és 103.

tréfálni, s félek csúnyán kikezdenének a Marcus Aureliusokkal, a Trajánusokkal, a Tituszokkal, szóval azokkal, akik nem tudják a katekizmust”.¹⁸⁸

Voltaire XVIII. századi hazai recepcióját kétarcúság jellemzi.¹⁸⁹ A század közepén az elvakult vallásosság ellenfelét látták benne. Ez eredményezi, hogy a filozófus első fordítói között találjuk például a piarista szerzetes Benyák Bernátot.¹⁹⁰ A század utolsó harmadára azonban felerősödnek azok a hangok, amelyek határozottan egyházellenesnek tartják a francia írókat. Az erkölcsi romlás okait a vallástól való eltávolodásban meghatározó szemlélet képviselői egyre fokozódó ellenszenvvel tekintettek rá. ¹⁹¹ Illusztris bizonyítéka ennek az a szemléletváltás, amit pl. Orczy Lőrincnél figyelhetünk meg. A magyar főnemes 1758-ban és 1762-ben még fordítja Voltaire-t, 1789-ben megjelent művében azonban már élesen szembefordul a felvilágosodás képviselőjével. Bessenyeihez címzett művében hangot ad véleményének: „Baylt, Voltairt, Spinózáat vessük a' gályára, / Vigyék Spanyol király Autodaféjára”.¹⁹²

Marmontel korabeli magyar recepciójára¹⁹³ és hatására vonatkozóan elég Báróczy Sándor fordítására vagy Kazinczy Ferenc példájára utalnunk, utóbbi sárospataki diákként ismerkedett meg irodalmával. A francia író a *Belizár* című regényével, s annak is a vallási türelemről szóló fejezetével vívta ki az egyház, s a Sorbonne teológusainak haragját.¹⁹⁴

---

¹⁸⁸ VOLTAIRE *válogatott írásai*, szerk. GYERGYAI Albert, Bp., Művelt Nép Kiadó, 1951, 60.

¹⁸⁹ Voltaire kortárs hazai recepciójára ld. többek között: BARANYAI László, *A francia nyelv és műveltség Magyarországon a XVIII. században*, Bp., 1920.; BENEDEK András, *A francia szellemesség a XVIII. században*, Bp., 1936.; BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, Bp., 1976.; FERENCZI László, *Voltaire a XVIII. századi Magyarországon = „Sorsotok előre nézzétek”: A francia felvilágosodás és a magyar kultúra*, szerk. KÖPECZI Béla és SZIKLAY László, Bp., 1975, 183–200.

¹⁹⁰ VÖRÖS Imre, *Benyák Bernát ismeretlen Voltaire-fordítása*, ItK, 1979/2, 159–161.

¹⁹¹ Ilyen rosszallást kiváltó véleményt fogalmaz meg például az *Értekezés a türelmességről Jean Calas halála alkalmából* című munkájában, ahol fejezeteken át boncolgatja a római birodalom, a zsidóság és az őskeresztény szekta viszonyát. A császárság ideje alatt történt vallási üldöztetéseket tárgyalva rámutat arra, hogy a zsidók és őskeresztények erőszakos, provokációként értékelhető fellépésükkel maguk is előidézői voltak meghurcoltatásuknak. Vö. *Értekezés a türelmességről Jean Calas halála alkalmából*, ford. RÉZ Pál = VOLTAIRE *válogatott filozófiai írásai*, szöv. gond., LUDASSY Mária, Bp., Akadémiai Kiadó, 1991, 279–314.

¹⁹² ORCZY Lőrinc, *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei*, Pozsony, 1789, 242. Idézi VÖRÖS Imre, *Fejezetek XVIII. századi francia-magyar fordításirodalmunk történetéből*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1987, 132.

¹⁹³ BAYER Alice *Marmontel hatása Magyarországon*, Bp., Korvin Testvérek Könyvnyomdája, 1916.

¹⁹⁴ Az elhíresült fejezetből közöl részleteket: *Francia irodalmi szalonok: Szemelvények a XVIII. század francia irodalmából*, szerk. és előszó, MADÁCSI László, Bp., Gondolat Kiadó, 1963, 202–205.

Marmontel ezen művének a XVIII. század végén több hazai kiadása ismert. Így a magyar olvasó francia nyelvű szövegkiadásokon kívül kezébe vehette az 1770-es esztendő környékén Horváth Mihálytól megjelent latin fordítást, magyarul pedig Vargyasi Dániel István ill. Zalányi Péter tollából jelent meg a regény. Emellett tudunk még kéziratban maradt fordításról: Kállay János műve az Országos Széchényi Könyvtárban fellelhető, míg Kubinyi Sándoré lappang.¹⁹⁵

A felvilágosodás ellen állást foglalók leginkább a 15. fejezet ellen keltek ki, mert ebben az agg bizánci hadvezér arról elmélkedik, hogy az emberek elfojtott indulataikat, zsarnoki lelkületüket képzelik bele az isteni világrendbe. Ezzel szemben a Mindenható jó bíróként az embert tettei által ítéli meg. Így a Mennyországba való jutás nem csupán a megkeresztelkedettek privilégiuma, hanem olyan kiváló pogányok is elnyerhetik az örök üdvöt, mint Trajánusz vagy más híres római császárok.¹⁹⁶

Összegezve tehát kijelenthetjük, hogy a felvilágosodás századának második felében a hazai értelmiség élénken reflektált a modern filozófiai eszmékre, egyre inkább érezhetővé vált a „franciás” műveltség jelenléte.¹⁹⁷ Ezzel egy időben – mint azt Kaprinai István példája mutatja – a magyar prédikációirodalom esetenként már értesült a kortárs francia gyakorlatról.¹⁹⁸

Voltaire és Marmontel említése egy refutációt megvalósító exemplumhalmaz végén két okból is megfontolt retorikai eljárás. Egyrészt felidézi ezzel, hogy a vallás nem először néz szembe az adott problémával, s korábban sem okozott gondot neki a téveszmék kezelése. Így a helytelen eszmék cáfolása immanensen magában hordozza az egyházi tanítás

---

¹⁹⁵ A fordítások egymáshoz való bonyolult viszonyára ld. VÖRÖS Imre *Fejezetek...*, 94–100.

¹⁹⁶ A kiadástörténethez tartozik, hogy a magyar fordításokban ehhez a fejezethez óvatosan viszonyultak a fordítók. Az egyik megoldás, hogy az elhíresült és Báróczi által korholt lipcsei kiadást vették alapul, azaz a kiadó által regényhez fűzött bíráló jegyzeteket is átvitték. Vargyasi Dániel István és Zalányi Péter is így járt el. A másik eljárás pedig – amit Horváth Mihály és Kállay János választott – az, hogy egyszerűen kihagyták a sokat támadott fejezetet. VÖRÖS Imre *Fejezetek...*, 96.

¹⁹⁷ A XVIII. század végén megélénkülő francia-magyar irodalmi kapcsolatokra újabb szakirodalomra többek közt ld. PÓCSI Katalin, *Az állam és az egyház viszonyának értelmezése Lázár János Voltaire-fordítása tükrében*, MKSz, 2000/2 (116. évf.), 162–174.; GRANASZTÓI Olga, *A tiltott francia könyvek sorsa Magyarországon: Válogatás a cenzúrahivatal aktáiból 1780–1810 = Sic Itur ad Astra 2000/4, 47–76.; Uő., A franciás műveltségű magyar arisztokrácia három különleges figurájának portréja könyvgyűjtő tevékenységük tükrében*, MKSz, 2000/1, 43–69.

¹⁹⁸ Vö. KAPRINAI István, *i.m.*, 209–217. Kaprinai elméleti munkásságára ld. BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek...*, 87–91.

felsőbbségének kinyilvánítását.¹⁹⁹ Másrészt a történelmi párhuzam alkalmas arra, hogy az új filozófiai irányzatokat néhány rendkívül elnagyolt vonással, sokszor nem a releváns tényezőket megragadva vázolja a modern eszmék között nem járatos hallgató előtt, s ezzel elrettentsen. Az érintőleges említés mellett szól, hogy tüzetes tárgyalása szétfeszítené a hitszónoklat kereteit, és sikertelen kivitelezés esetén kontraproduktív válna.

6) A késő barokk retorikai gyakorlat hagyománya Török Damascénnél

A XIX. század fordulójának prédikációirodalmát vizsgálva számtalan apró részlet érzékelteti, hogy a papságnak változtatnia kellett több évszázados gyakorlata által beidegződött argumentációjában, szem előtt tartva a tradíciót, de a modern idők igényéhez igazodva új érveket, új érvelési stratégiákat kellett eszköztárába építenie. Ugyanakkor Török Damascén prédikációiban kimutatható az előző korszak irodalmi, retorikai hagyománya. Mielőtt a minorita prédikátor újszerűségére fordítanánk tekintetünket, nézzünk példát az erőteljes hangot megütő barokk retorikai hagyomány kontinuitására.

Ennek a hagyományozódás nyomainak tetten éréséhez egy a XVI–XVIII. század hitszónokainak körében gyakori, topikus jelleget mutató témájáról írt prédikáció részletes elemzését hívjuk segítségül. A vulgáris nyelvhasználat, a káromkodás kipellengérezése egyszerre interkonfesszionális és minden korszakban aktualizálható.²⁰⁰ Szinte minden

---

¹⁹⁹ Például ezt az eljárást használja Csúzy Zsigmond is az Anyaszentegyház dicsőítésére, amikor a különféle protestáns felekezeteket cáfolja: „Mindenek felett mindazonáltal, inkább nyilvánvaló, mint régen megátkozott, és ezer esztendőkkel ezelőtt, számkivetett férges gyümölcsök; mellyekből szép könyü megismerni őket; ám nem tekkellteséget, hanem feslettséget; nem figyelmet; nem félelmet; hanem vakmerő bátorságot és tellyes szabadságot; nem törvények betellyesítését, hanem lehetelenségeket, sőt, megsemmisítéseket; nem jóságos cselekedeteket (mellyek nálok semmit sem érnek, sőt gonosz vétkek) hanem bünöket termenek, és szentségtelenségeket nemzenek. Ezt a dögleletes tudománt, ezt a Sodoma férges gyümölcset (mellyet az uj hitfaragok megújítottak) a régi kiátkozott, és amint mondám ezer esztendőkkel számkivetett eretnekektől kölcsönyözték & c. minémü vala Arius, Sabellius, Manichaeus, Donatus, Jovinianus & c.” (E. t., 486–87). Majd a továbbiakban minden eretnekséget külön-külön, tőle elvárható módon porig aláz.

²⁰⁰ Vö. CSORBA Dávid *Egy eltűnt prédikáció margójára. Szentpéteri István: Ördög szára bordája*, Egyháztörténeti Szemle 2 (2001/1), 68–93. Elgondolkoztató, hogy a káromkodás ellen szóló Szentpéteri István 1699-es protestáns prédikációja megközelítésmódjában és vehemens megnyilvánulásában mennyi, minden bizonnyal véletlen egyezőségre, allúzióra ad lehetőséget egy több mint 100 évvel később keletkezett katolikus hitszónoklat kapcsán. Mint látni fogjuk, a kárhoztatott formulák és a törvényi szigor terén sem tapasztalható jelentős elmozdulás ezen időszakban.

számottevő szerző önálló beszédet szentel ennek tárgyalására, s emellett számtalan helyen érintőlegesen is felveti a kérdést.

Ilyen mellékes említésként valósul meg a következő Török Damaszcén citátumban is: „ez a szentelenség már némelyeknél módivá vált úgy annyira, hogy még elméjek élességét is az ilyen mesterségesen kiejtett tisztátalansággal mutogatták. Keresztény! tartsd meg a beszédben a szemérmességet, mellyet még az okosan gondolkodó pogányok is megtartottak, akik azért a külömben elmés, de sok tisztátalan verseket író Orrondi Ovidiust számkivetésbe küldötték, hogy a szemérmességet verseivel megsértette. Tartsd meg a beszédben a tisztaságot!” (T.D.IV/446.). Emellett az idézet arra is jó példa, hogy újabb adalékkal megvilágosítsa Török Damaszcén világi auktorokhoz és exemplumokhoz való megváltozott viszonyát.

Egészen másként realizálódik ez Csúzy Zsigmondnál. „Sajdétotta ezt (úgy tettczik) rész szerént, még a P. Bölcs Cicero is mondván: nincs a tekkéletesség, nincs a jó cselekedetek között csodálatosb, se kedvesb az irgalmasságnal; Homines enim ad Deos, nulla re propius accedunt, mert hasonlatosságban, ez által közeléttünk (úgy mond) leginkább Istenhez. Boldog Isten! Ha a pogány Bölcs, ilyen szókra fakadhatott...” (E. t., 405.) A pálos igehirdető fontosnak tartja felhívni a figyelmet, hogy a pogány szerző csak fragmentumában lehetett az igazság birtokában. Ilyen esetekben gyakran használja az *epipharsis* eszközt, amely pótlólagos kiegészítés az érzelmi hatás felerősítésére szolgál.

Ezzel szemben Török Damaszcén hitszónoklatai többségében egyszerre kerüli a didaktikus túlmagyarázást és a túlzó színpadiasságot, nála a tanítás a kötelező érvényű felszólításban artikulálódik. A pünkösöd utáni XVIII. vasárnapra szerkesztett egész beszédét a vulgáris nyelvhasználat tőle szokatlanul kemény hangú ostorozása hatja át. Ezt már a prédikáció erőteljes, ellentmondást nem tűrő felütése is kifejezi. „Nagy vakmerőség, vakmerő gonoszság, gonosz indulat, indulatos ítélet vala az, mellyet tettek Krisztus felől az Írástudók, mikor magokban mondának: E' káromkodik.” (T.D.IV/117.) Nemcsak az indulatos hangnem, a teátrális kinyilvánítás, de a fokozásos bővítésen alapuló mondatszerkesztés is mutatja, hogy ebben a prédikációban – bár jóvalta mérsékeltőbb formában – a késő barokk retorika hagyományának örökségét érhetjük tetten. A barokk körmondat szerepe Török Damaszcénél már erősen háttérbe szorult, de azért a kötetekben időről időre felbukkan egy-egy tipikus szekvencia.

A következő részletben egy ilyen szekvenciát olvashatunk, egyben a barokk szerzők elrettentést szolgáló, hatásvadász, a XIX. század fordulójára már közhelyessé váló túlvilágképzetének maradványait figyelhetjük meg. Erőteljesen gesztikulált felkiáltások, kérdések halmaza után a minorita szerzetes kifakad az Isten gyalázása ellen: „Igen is

atyánfiai feltaláltatik a Kereszténységben is, és olly nagy utálatossággal, hogy sokszor az embernek a haja borzad, artzája haloványodik, vére meghűl, midőn sok mosdatlan szájú Keresztényeknek izszonyatos káromkodását hallja, annyira hogy szinte azt gondolná az ember, hogy a felhőket kormányzó Úr azonnal tüzet botsát a káromkodónak fejére, vagy lábai alatt megnyitván a földet, annak setétes gyomrába temeti.” (T.D.IV/118–19.) Szintén barokkos vonása az elbeszélésnek a naturalisztikus ábrázolás egy másik helyen. „Arius aki a Kristus Istenségét tagadta, midőn Konstantinápoly városának utzáin járna, hirtelen béle testéből kiömölvén meggebbede.” (T.D.IV/129.)

A folytatásban szabatosan definiálja, hogy miben áll és milyen formában valósul meg az istenkáromlás bűne. Majd saját korára és ő az beszédeire már igen kis mértékben, de az őt megelőző korszakra annál inkább jellemző módon allegorikus magyarázathoz folyamodik. „Valamint úgy mond a testi nyavalyák között legveszedelmesebb az, melly leginkább közelget a szívhez, melly a testi életnek kútfeje, úgy a bűnök között az a legnagyobb, az a legutálatosabb melly egyenesen a teremtett állatokra, s azoknak ártalmára tzelez, hanem magát az Istent mint minden jóknak kegyelmeknek kútfejét támadgya meg. Illyen a káromkodás.” (T.D.IV/120.)

Az allegorizáló eszmefuttatás után szintén teátrális mozdulatok közepette, szörnyülködve idézi az egyik különösen súlyosnak ítélt káromló formulát: „oh! Kimongyam e vagy elhalgassam? Akik, oh! Irtozik bennem a természet, és nyelvemben akadályt érzek, de kimondom még is: Így káromkodnak akik kutya, ördög, s más féle teremtettével káromkodnak.” (T.D.121.)²⁰¹ A modern ember a trágár kifejezések használata mögött már nem érez különösebb mélységet, szinte az indulatszavak szintjén kezeli. Korunk emberének szemszögéből már inkább csak stílusbeli romlottságként, lélektani és szocializációs zavarként értékelődik a probléma, s a 21. század felől nézve indokolatlannak tűnik ilyen mértékű felnagyítása.

Annak demonstrálására, hogy nem csupán szónoki túlzással van dolgunk, hívjuk segítségül a kortársi kontextust. Zlinszky Aladár a szitkozódás mögöttes pszichikai tartalmára vonatkozólag írja: „A primitív ember összetörte bálványát, ha az nem teljesítette kérelmét, melyet imával, áldozattal tőle ki akart kényszeríteni. Ugyanez a lelki alapja a káromkodásnak is. A káromló elátkozza a felsőbb hatalmat, akitől kérelme teljesítését hiába várta. Ma már nem kéri áldozattal, rendszerint imával sem, de atavisztikusan, tudat alatt ott

---

²⁰¹ Az egri káromló nyelvi formulákat Bakos József gyűjtötte össze egy „mini” szótárban. Vö. BAKOS József, *A szitkozódás, a káromlás, a becstelenítés nyelvi formái Eger város régi jegyzőkönyveiben*, MNy, LXXIII, 119–124 és 241–246. A szitkozódásról általában vö. TÁLASI István, *Erkölcstörténeti adatok a XVIII. századból*, Ethn, 1938, 240–242.

van azért a régi beidegződés. A csalódás bálványtöréshez hasonló lelki állapotot vált ki, s a haragvó szavakkal töri össze bálványát”.²⁰² Ez a rituális „bálványtörés” első lépése az Istentől való eltávolodásnak. Ennek fényében érthetőbbé válik a minorita hitszónok erőteljes állítása, miszerint a bűnök hierarchijában a káromkodás a legsúlyosabbak között található, mert közvetlenül a Teremtőt sérti.

Makoldy Sándor kitűnő tanulmányban dolgozta fel a magyar káromkodás büntetésének történetét.²⁰³ Ebben több szörnyű véget ért pert idéz a XVIII. század végéről. Részletesen kitér egy 1799-es esetre, mely Török Damaszcén állomáshelyén, Egerben történt. Egy helyi lakos, Suhajda Gábor ellen indult eljárást idézi, melyben a későbbi vádlott többedmagával „harmad éve Miskolc városából áldozói vásárról hazafele jöttek, ezen deliquens Ónodnál egy zsidónak tábori kortsmájába lovával beugratván, mivel onnét kiüzetted, annyira vetemedett, hogy mind az Isten, mind a világ törvényét meg vetvén, e féle fertelmes szidalmakra fakadni: adta teremtette, a teremtésedet, a teremtését a parasztnak, aki a parasztot teremtette, ördög kutya teremtette, és ekképpen káromló nyelvét még az ő Teremtő Istene ellen is, akitől minden jót vett, és vészen gonoszul felemelni nem iszonyodott. (...) amidőn a jelen álló rab egykor a polgári kortsmában lett volna, minden igaz ok nélkül akkor is adta teremtettével, a teremtésedet, fikom adta teremtettével számtalanszor káromkodni, amidőn pedig az irtóztató káromkodásaiért a jámbor emberek által inttetett volna, addig mondom még a szám el nem fárad, meg újra kezdem, é. a. t. meg átalkodott gonosz szájjal visszafelelni bátorkodott. Melly kárhuzatos Istent sértő fertelmes káromkodását tagadni nem merészelvén, hogy fertelmes szokása szerint az ő Istenét és teremtőjét többé ne szidalmazhassa, és Istenségének Szentséges Felségét, méltóságát és teremtését gonosz nyelvével ne gyalázhassa, mások rettentő példájára méltó büntetésül hóhér pallosára, úgyhogy kárhuzatos nyelve előbb kihuzatasson, ítéltetik.”²⁰⁴ Az ehhez hasonló esetek aktualizálták a beszédet.

A káromkodás rútságának megmutatására Török Damaszcén ifjabb Plinius Kr. u. III. századi kivonatolójától, Solinustól idéz exemplumot, aminek lényege, hogy azok a pogány népek, akik melegebb tartományokban, laknak minden feljövételében megátkozzák a Napot. A példázat magyarázata szintén allegorizálásba fordul át, mivel azt mondja, hogy „pogány nemzetek az Istent nem ismerik úgy mint mi, annyi kegyelmeit nem tapasztalták mint mi. Az

---

²⁰² ZLINSZKY Aladár magyarázatát lásd: *A magyarság néprajza*, III, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, é.n., 440.

²⁰³ MAKOLDY Sándor, *A káromkodás elterjedése és büntetése hazánkban 1850-ig*, Ethn, 1926, 122-131. és 167-182.

²⁰⁴ Az egri városi jegyzőkönyvből idézi MAKOLDY Sándor, *i. m.*, 178-179.

ördögök pedig az Isten igazsága napjának kemény sugaraitól égettetnek az örök kárhozatban, azért nem tsuda, hogy ezek káromollyák az Istent.” (T.D.IV/124–25.) A pokol plasztikus ábrázolása mellett a barokk prédikáció tradícióinak továbbélését figyelhetjük meg abban, hogy a narráció kiszínesedik, bizonyos fokig elszakadva a beszéd organikus egységétől önállóvá válik, megelevenedik. Pedig Török Damaszcénre általában már kevésbé jellemző, hogy a narratív egységekben a nyelvi és esztétikai megformálásra ekkora hangsúlyt helyezne. Az ő korára már nem jellemző, ami Pázmány vagy Csúzy idejére még igaz, hogy a csodás ókori történeteknek akkora bizonyító erőt tulajdonítanak, mint a történetírók forrásainak.²⁰⁵ A barokk szerzők esetében a mitológiai történetekkel szemben nem a hitelesség az elsődleges követelmény, hanem az, hogy belőle megfelelő erkölcsi tanítást lehessen levonni. Ez a Pázmányra is jellemző megközelítési mód Csúzynál a történetmondás esetében annyiban módosul, hogy – mint Tasi Réka a pálos igehirdető Vízkereszt napjára írt beszédének retorikai elemzése kapcsán megfogalmazza – az „exemplum gyönyörködtető funkciója itt kétségtelenül előtérbe nyomul; így a teológiai argumentáció feszessége lazul, viszont előtérbe kerül az irodalmiasság”.²⁰⁶

Természetesen a XIX. század fordulójának igehirdetője is az etikai tanulság felől közelít a felhasználandó példázathoz, így a kritikai attitűd igénye sokadlagos szempont. A beszédek többségében mégis érezhető némi inkább ösztönös, mintsem tudatos távolságtartó magatartás az exemplumokkal kapcsolatban. Azt nem mondhatjuk, hogy az ő igehirdetői praxisukban jelen lenne a valóságnak való megfeleltethetőség követelménye, de mindenképp megjelenik a közönség irányából a valóságosság elváráshorizontja. Így a prédikáció korabeli létmódjához és a minorita hitszónok igehirdetői gyakorlatához viszonyítva szokatlan az olyan csodás elemeket felvonultató narráció, mint amilyen többek között pl. az ökörré változott, s hét éven keresztül szénát rágó Nabukodonozor történetének elmesélése. Az exemplumhasználat elmozdulása természetesen azt jelenti, hogy ebben a hitszónoklatban az *auctoritas* sem a fentebb vázoltak szerint működik.

Ebben a prédikációban a különösen késő barokk szerzőkre jellemző, a diadalmas katolikus egyház igézetében fogant büntető Isten képe jelenik meg. A Csúzyra és kortársaira jellemző retorikai pozícióba helyezkedve, a befogadóktól elkülönülve már-már az átkozódó ószövetségi prófétákat idézve, mindenféle – egyébként jellemző – empátiát nélkülözve vonja le indulatos hangon pl. Senakerib exemplumából a konklúziót: „Jól vagyon, veszzen el az

---

²⁰⁵ A történetiség és fikció kívánalmának viszonyát más kontextusban, de a mi számunkra is tanulságokat hordozó módon tisztázta Pirnát Antal. Vö. PIRNÁT Antal, *Fabula és história*, ItK, 1984, 137–149.

²⁰⁶ TASI Réka, *Retoricitás és popularitás...*, 705.

istentelen, mert nem méltó az életre, aki az életnek kegyelmes adóját káromolja”.
(T.D.IV/128)

Az előzőekben egy Török Damaszcénre kevésbé jellemző prédikáció segítségével azt kívántuk bizonyítani, hogy a XIX. század fordulójának igehirdetői gyakorlatában jelen van a barokk retorikai hagyománya. A sajátosan barokkos kifejezőskultúrában, a hallgatóság elé idézett képi világban, az exemplumok narrációjában és az ehhez szervesen igazodó auktorhasználatban, az elfoglalt retorikai pozícióban ill. a vehemens, indulatoktól fűtött hangnemben joggal vélhetjük felfedezni az előző korszak tradíciójának továbbélését.

Azonban ennek a beszédnek is megvan a saját korában modernnek ható jellegzetessége, mégpedig a klasszicista stílusigényre jellemző logikai szerkezet.

7) A retorikai gyakorlat módosulása

A lélek élet utáni létének bizonyítása számtalan, sokszor csak feltétlen hittal, vagy spekulatív úton megragadható kérdéshalmaz origója. Török Damaszcénnek a Pünkösöd utáni XV. vasárnapra előírt perikópája a naini özvegyasszony fiáról szól, akit Jézus feltámasztott halottaiból. Ennek kapcsán az igehirdető a purgatórium tanáról értekezik, mely a felekezetek közt fennálló dogmatikai eltéréseknek egyik lényegi kérdése.

A bevezetést a hitszónok meghökkentő megállapításra hegyezi ki, miszerint abban semmi meglepő nincs, hogy Krisztus képes a holtat az élők sorába visszahozni. A kérdés tehát nem az, hogy ez megtörténhetett-e, hanem az, hogy hol volt addig a lélek, míg vissza nem tért. A mennyországba be nem mehetett. Ha viszont a limbuszban volt, akkor nagy kárt szenvedett az ifjú, mert a világ nyomorúságától már megmenekült, s már csak idő kérdése lett volna az üdvözülés. A pokol, mint a lélek lehetséges ideiglenes tartózkodási helye azért zárható ki, mert onnan nincs szabadulás. Ebből logikusan következik, hogy „valami közép állapotban kellett néki lenni”.

Az értelemre ható, invenciózus következtetés még nem hordoz magában annyi újdonságot, ami megkülönböztetett figyelmet érdemelne. A hitszónoklat tárgya, a purgatórium léte sem jelent különösebben váratlan témát. Annál inkább szokatlan, ahogy az ügy védelmében argumentál. „De itt azt mondgya egy ellenkező ember: tudom hová tzéloz az ilyen beszéd. Ez arra tzéloz hogy elhidgyék az emberek a menyországban, és poklon kívül egy közép helynek létét, mellyben némelly lelkek egy ideig tartatnak. Vagyis világosabban, hogy vagyon a Katolikusoktól tartani szokott tisztulásnak helye, melly purgatoriumnak nevezetik.” (T.D.IV/45.)

A protestánsoknak „ellenkező ember” megnevezésében talán nem ok nélkül tételezhetjük fel a minorita rend hazai apostolának, Kelemen Didáknak örökségét. Az idézett részlet

retorikailag fontos mozzanatot rejt magában. A minorita prédikátor az *anticipáció* pragmatikai alakzatával élve elébe vág az ellenfél lehetséges ellenérveinek, elhárítja azokat. Ez előlegezi meg számára, hogy a képviselt ügy szempontjából a legmegfelelőbb *statust* vehesse fel.

A következőkben az egri szerzetes azt fejtegeti, hogy mi bírta őt szólásra, s a princípium közhelyei közül a megbízatás toposza mögé helyezkedik.²⁰⁷ „Mert megvallom, fájdalommal hallom sokaknak szabad szájából eredett ilyen beszédét, hogy a másvilágon való tisztulásnak helyét csak a papok gondolták ki azért, hogy a hivektől a meghóltakért való imádságért, s áldozatokért gazdagulhassanak. Ah Keresztények! nem vagyunk mi bálványok papjai, hogy hitgecssük, tsallyuk a népet, annak hitelére vinni amit eleitől fogva nem hitt az Anyaszentegyház.” (T.D.IV/45–46.)

Az ilyen típusú bevezetést a *benevolentia*, azaz a befogadó jóakarátának megszerzésére törekvő *princípiumok* közé sorolhatjuk. A Szabó G. Zoltán – Szörényi László szerzőpáros által jegyzett rövid retorikaelméleti áttekintés felhívja a figyelmet arra, hogy ez a fajta *exordium* szoros kapcsolatban áll a *genus iudiciale* nemével.²⁰⁸ A szakirodalom a XVII. századi irodalomelméleti gondolkodást alapul véve, a hitszónoklat *genus*ba sorolásakor kijelenti, hogy „a prédikáció egésze általában leginkább a *deliberativum* által meghatározott marad, jelentős csoportjaiban, a halotti beszédekben és a szentek életéről mondott beszédekben azonban a *genus demonstrativum* dominanciájával kell számolni.”²⁰⁹ Bizonyos esetekben azonban a törvényszéki beszéd neme is kiemelt szerephez juthat. Ilyen különleges alkalmat szolgáltatnak a zsinatok, hitviták, disputák, s ide vehetjük azokat a teológiai tanítást védő vagy cáfoló prédikációkat is, mint amilyen jellegű az egri minorita ezen munkája.

Török Damaszcén a megelőző korok hitvédő igehirdetőihez képest meglepő aspektust vesz fel. Nem érzelmileg uralt, kíméletlen hangú támadást intéz a „szakadozott hitűek” ellen, nem az „új hitfaragók” kompetenciáját vitatja. A barokk kor hitszónokainak dicsőséges Anyaszentegyház képzetével összeegyeztethetetlen szemszöget, az apológia attitűdjét igyekszik felvenni. A *status coniecturae* pozíciójába helyezkedve, a neki tulajdonított vétek elkövetését vitatja.

A mesteri, kifinomult rafinériától sem mentes bevezetés után a tüzetes tételmeghatározás következik. „Annak okáért megbizonyítom ezen igazságot kemény erősségekkel, hogy

---

²⁰⁷ ADAMIK Tamás, A. JÁSZÓ Anna, ACÉL Petra, *Retorika*, Osiris Tankönyvek, Bp., 2004, 377.

²⁰⁸ Vö. SZABÓ G. Zoltán, SZÖRÉNYI László, *Kis magyar retorika: Bevezetés az irodalmi retorikába*², Helikon Kiadó, 1997, 30.

²⁰⁹ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a XVII. században*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1998, 69.

menyországon, s poklon kívül vagyon olyan hely, hol némelly lelkeknek meg kell tisztulniok, minek előtte menyországba jussanak.” (T.D.IV/46.) A „vagyon olyan középső hely” tételmondat a beszéd felütésétől a befejezésig számottevő változtatás nélkül 13-szor, míg valamilyen módosított formában jó néhányszor előbukkan. A folyamatos ismétlés a közönség meggyőzésének egyik kulcsmozzanata, s egyben legelterjedtebb eszköze. Pázmány például *A keresztyén olvasóhoz* írt előszavában hangoztatja, hogy mindaddig hántorgatja fel a hallgatóságnak vétkeit, míg mentesek nem lesznek azoktól.²¹⁰

A szerző a beszéd *propozíció*jaként ezt a gondolatot hangoztatja. A prédikáció tétel-meghatározásának módja a különböző igehirdetőknél rendkívül nagy eltérést mutat. A Pázmány közvetlen köréhez tartozó Káldi például a szerkezet áttekintéséhez adott vázlatként kezeli a hitszónoklat ezen részét, tipográfiaailag is elkülöníti, ami ezért nem illeszkedik szorosán a beszédbe. Ám a prédikátorok túlnyomó többsége a tételkitűzést a szónoki mű szerves elemeként értelmezi. De itt is mutatkozhatnak eltérések. Csúzy legtöbbször osztatlan *propozíció*t használ, és általában „annyira tág gondolati kereteket biztosít a prédikáció menetének, hogy mindenféle kitérésnek, gondolati és szerkezeti elkalandozásnak lehetőséget biztosít”.²¹¹ Az egri minorita esetében a szerkesztés szempontjából a tételmegadás kifejezetten zökkenőmentesen illeszkedik a szöveg menetébe, s rendszerint – az elemzett példával ellenben – osztott tárgykitűzéssel él. A nagy elődhöz, a kardinálishoz hasonlóan általában kettes, néha hármas *partitíció* eszközéhez nyúl.²¹² A tételmegadásnál pedig talán még a bíborosnál is szabatosabban, pontosabban, célratörőbben fogalmaz, amit a következő citátum is bizonyít. „Hogy pedig egyenesen tudgyad miképpen vagy köteles a másénak visszaadására, ime megtanit mái beszédem, mellyben azt erősítem: Tartozunk a másét visszaadni. Ez első. Tartozunk a másét hamar visszaadni. Ez második. Tartozunk a másét egészszében visszaadni. Ez harmadik része beszédemnek”. (T.D.IV/192.)

A szerzők jelentős része, hogy elkerülje a hirtelen átmenetet a részletezéshez, közvetlen a *propozíció* után kitérést iktat be. Csúzynál ez rendszerint valamilyen, a beszéd tárgyához lazábban kapcsolódó fejtegetés, ritkábban mitológiai történet, vagy legendarészlet felemlítése. Török Damaszcénnél az *egressus* is szorosán alárendelt a képviselt ügynek. „Mivel előtte ezen igazságot megerősítsem megmondom miben áll a mi tanításunk a tisztuló hely, vagyis purgatorium felől. Mi a purgatoriumról azt taníttuk, hogy ide csak azok jutnak,

---

²¹⁰ Vö. PÁZMÁNY Péter *összes munkái*, VI., *A Keresztyén olvasóhoz*, Bp., Magyar Királyi Tudományegyetemi Nyomda, 1905, XXIII.

²¹¹ TASI Réka, *Retoricitás és popularitás...*, 704.

²¹² Vö. BITSKEY István, *i. m.*, 136.

kik megtisztultak ugyan a nagy vétkektől, de még bűneikért eleget nem tettek, vagy akik valami apró vétkekben múltak ki e világból. Mert aki vétkéért eleget nem tett, és semmi bűnnel nints mentskölve, tartoztatás nélkül részesül a boldogságban.” (T.D.IV/46.) Ugyanazzal a pontos definícióadással, „szabatos meghatározással” él, amit Sík Sándor oly nagyra értékelt Pázmány művészetében.²¹³

A kitérés a felvállalt ügy szempontjából hasznos felhasználását mutatja, hogy ebben a részben választja le a prédikáció tárgyáról azokat a kérdésköröket, amelyek ugyan kapcsolódnak a felvetett problémához, de nem a mai alkalom témáját jelentik. „Vagynak más kérdések is, de ezek nem a hit dolgai. Úgy mint hol vagyon a purgatorium? Vagyon e ott tűz? Ki mennyi ideig marad ott? Ezek a kérdések szabad vélekedések alá vagynak vetve.” (T.D.IV/46–47.) Tehát a spekulatív úton megragadható tanításokat az egyéni hit körébe sorolja.

Jóval tovább merészkedik hasonló témában fogant hitszónoklatában Csúzy Zsigmond. Természetesen számára az ilyen kérdések nem eshetnek személyes megítélés alá, hiszen a dogmatikus tanítás részei. „De vastag és igen goromba eszeskedés ez, okos ember előtt [...mert] a holtaknak örökös helyeken kívül ideig tisztétott más helyeket (mellyet mi Purgatoriomnak nevezünk) a Szent Írás, és az igaz Anyaszentegyház ellen, vakmerőképpen nem ismérnek.” (Z. s., 545–46.) A pálos igehirdető esetében van arra példa, hogy kísérletet tesz a limbusz helyének meghatározására. Persze őt ennél is jobban érdeklik az allegorizáló exegézisre lehetőséget adó passzusok, így magától értődik, hogy ebben az esetben sokkal inkább Ábrahám „megbízására” reflektál.²¹⁴ A pálos atya, a rá jellemző, ma már akadémikuskodónak, szórszálhasogatónak érzett fejtegetéssel kitér arra, hogy miért ezt a

---

²¹³ Vö. Sík Sándor, *Pázmány, az ember és író*, Bp., Szent István Társulat, 1939, 306.

²¹⁴ A különböző felekezetek teológusai (sőt nem ritkán egy felekezeten lévők) között számtalan vitát gerjeszt a túlvilági élet. Egyezőségekkel jóformán csak a költői és a képzőművészeti megjelenítések során találjuk magunkat szembe. Itt a büntetés eszköze, ami évszázadok alatt már a büntetés szimbólumává is nemesedett, az a tűz. Ennek hátterében az említett evangéliumi részlet következő verse rejtőzködik: „Atyám, Ábrahám, könyörülj rajtam! Küldd el Lázárt, hogy ujjá hegyét vízbe mártva hűsítse nyelvemet, mert gyötrődöm e lángban”. (Luk. 16,27.) Ez a parabola egyes apokaliptikus iratok értékelése szerint a pátriárkát közbenjáró szereppel ruházza fel (ld. Szodora és Gomora ügyében, ill. unokaöccséért, Lótért tett lépéseit). Vö. SZIGETI Jenő, *Az Ószövetség felfogása a halál utáni életről = Lélek, halál, túlvilág: Vallástéológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*, szerk. PÓCS Éva, Bp., Balassi Kiadó, 2001, 77. Ábrahám túlvilági szerepének általános elfogadottságát mutatja, hogy sem Csúzy Zsigmond Szent Háromság ünnepére írt beszédénél, sem pedig Török Damaszcén prédikációjánál nem a koldusról és a gazdagról szóló krisztusi példabeszéd a napra adott perikopa, melyben az ószövetségi ősatya meg lett említve.

pátriárkát említette. „[M]egfelel B. Theophilactus, és azt mondgya: Non apud alium quendam justum, sed in sinu Abrahae, videt Lazarum; nem más igaznak, hanem Abrahámnak kebelében láttya Lázárt; mert úgyan is, Hospitalis fuerat Abraham; többieknél könyörületeseb, adakozóbb vala (úgy mond) Patriárka Abraham; aki szivesen magához fogadta a jövevény vendégeket; sőt néha kényszerítette is, hogy, hajlékába bémennyenek; holott szivessen fogván, megmosta lábaikat, és atyafiságossan táplálta, vendégelte. Ellenben a dúsgazdag, még a házában lévő Lázárt is megvetette, és vagy kenyérmorzskákkal táplálni nem akarta. [... S ezért] nagyon csodállyá Húgo Cardinál, és aranyszájú Szent János a dúsgazdag vakmerőségét, hogy attyának merészelte nevezni az Istent.” (E. t., 404.)

Török Damaszcén az új egységek előtt mindig biztató felszólításokat alkalmaz. Beszédei felépítésében szigorú logikai rend szerint jár el. Fokozatosan, mértékletesen közelít a végcélhoz, a kitűzött tétel bizonyításához. Szem előtt tartja, hogy gondolatmenete a hallgatóság számára követhető legyen. „Még közelebb akarom vezetni elméteket ezen igazság megismeréséhez” (T.D.IV/430.) – fogalmazza meg eljárása magvát. Ez a lépcsőzetes aprólékosság és a főtétel(ek) rendületlen „szajkózása” az alapja prédikációi szerkezetének.

A bizonyítás során elsőként a bűn és bűnhődés koherens rendszerét hangsúlyozza. Megpróbálja tanítását minél kézzelfoghatóbban tálalni, ezért a tapasztalati szintről, a szolga és fejedelem kapcsolatából indít. Majd rátér annak taglalására, hogy a legfőbb úr, az Isten még inkább következetes a vétkek büntetésében. Bibliai exemplumokat – Ádám kiűzetését; Mózes kétkedését, ami miatt nem érhetett el az Ígéret földjére; Dávid kevélységét, mely büntetéseként az Úr dögvészt bocsátott a zsoltáros király országára – említ. Ezután arra a senki által nem vitatható témára tér rá, hogy a bűnök eltérő súllyal esnek a latba, pl. a véletlen kiejtett káromkodás önmagában nem érdemel örök kárhozatot, vagy a hirtelen bekövetkezett haláleset miatt az eltávozottnak nem volt lehetősége a penitenciára.

Az új gondolati egységben először a padosorokban helyet foglaló közösség kollektív tapasztalatát hívja segítségül. A bizonyítás során nem hitében megkövesedett, elvakult agitátorként, hanem a hit ügyének védelmezőjeként áll előttünk. Olyan szónokként, aki a vele egyet értők hitéletének elmélyítése mellett a kételkedők maga oldalára állítását is feladatának tekinti, a lehető legszélesebb kör szimpátiáját kívánja kivívni.

Mindennek sarokpontja, hogy a hallgatóságot aktív együttműködőként kezeli. Egy-egy következtetés levonására csak akkor látja elérkezettnek az időt, ha mindez gondolatilag már a közönségben is megfogalmazódott. A tapasztalati felismertetés után megint csak a példázattal való megerősítés jön. De ennek kiválasztásában is figyelt arra, hogy a befogadók is belássák annak tanulságát. A vétkek eltérő voltának cáfolhatatlanságára Jézus szavait idézi. A Megváltó Pilátushoz intézett mondata szerint nagyobb a bűne annak, kik őt a földi

törvénykezés kezébe adták, mint a helytartónak. Ha tehát az Isten fia különbséget tesz a bűnök között, akkor ez nyilvánvaló jele annak, hogy a gonosz cselekedetek rangsorolhatóak.

A hitszónoklat egészének áttekinthetőségét azzal is elősegíti a XIX. század elejének hitszónoka, hogy rendszeresen él részösszefoglalással. Az ekkor keletkezett gócpontokat a már említett, közönséghez címzett felszólítás segítségével gördíti tovább.

Mint láthattuk, eddig olyan tapasztalatilag megfogható érvekkel állt elő, melyek felekezeti hovatartozástól függetlenül mindenki számára vitathatatlanul logikus egységet alkotnak. Ha valaki vitába kívánna szállni ezzel a gondolatmenettel, s logikailag akarná cáfolni, annak az alapfeltevéseket kellene megvívóztatnia. Azokat viszont nagy körültekintéssel, közös pontokat keresve választotta meg. Nagyjából ezekkel a gondolatokkal jelentkezik egy cezúra a bizonyítás menetében.

Az eddig terjedő szakasz legfőbb erénye és újdonsága, hogy a korábbi igehirdetői gyakorlathoz viszonyítva nagy teret engedett a művészi bizonyítékoknak. Érvek sokaságát állította a tisztítótűz tanának védelmébe. „Az érv olyan bizonyíték, amely a causa adottságaiból ésszerű következetességgel fejlik ki. Formálisan és tartalmilag szokták különböző csoportokra osztani. Az első csoport neve: okoskodás (*ratiocinatio*). Ez esetben az érv alapja valamely kétségbevonhatatlan megállapítás.”²¹⁵

A *ratiocinatio* megközelítésének és felhasználásának módja erősen különbözik a XIX. század fordulójának igehirdetője s az elődök esetében. „Csúzy argumentációs rendszerében a *ratiocinatio*-nak mint kétségbevonhatatlan megállapításra épülő érvnek, meghatározó szerepe van. Természetesen itt elsősorban a Bibliáról és az egyházatyák írásairól mint tekintélyi forrásokról van szó – ezek adják meg ugyanis a prédikáció mint kijelentés igazságértékét (lásd Pázmánynál: »Új találmányokat és magam fejből költött dolgokat töllem senki ne várjon«) s részben retorikai szerkesztettségét is” – állapítja meg Tasi Réka.²¹⁶ A szerző Csúzy retorikájában a *ratiocinatio* másik, jellemző, de a tekintélyérvhez viszonyítva nem annyira terhelt megnyilvánulásának tartja a közösség ítélete által elfogadott általános kijelentések, pl. közmondások alkalmazását. Török Damascén esetében a *ratiocinatio* olyan megvalósulását figyelhetjük meg, amelynek igazságértéke erősen alapoz a prédikátor által vezetett gondolatmenetet követő befogadó logikai ítéletére.

A tétel további bizonyításához kívülről hozott, nem művészi bizonyítékokat használ. A lépcsőzetesség elvét szem előtt tartja a két bizonyítási eljárás átmenetének megvalósítása során. A szerző szükségesnek tartja megcáfolni azt a (tév)hitet, hogy a halállal a csekélyebbnek vélt rossz tettek eltörlődnek. Mert „Isten sohult a halálnak olly privilegiumat

---

²¹⁵ SZABÓ Zoltán, SZÖRÉNYI László, *i. m.*, 50–52.;

²¹⁶ TASI Réka, *Retoricitás és popularitás...*, 706.

menedék levelet nem adott, hogy az embert felszabadíthassa minden büntetéstől, sőt ha a halál magánosan csak az eredendő bűn zsóldgya, a magunk saját vétkéért más büntetéssel kell fizetnünk. Ennek az okoskodásnak olly ereje vólt az emberekben hogy ritka nemzet találtatott, melly halottakért imádságokat, áldozatokat, vagy alamisnákat nem nyújtott vólna. Ne szóllyunk bár a Rómaiakról. A Japónia, China, Brasilia pogány lakóssi, a Persák, Törökök, Szeretsenek, s egyéb nemzetek, adakoznak, áldoznak a halottakért.” (T.D.IV/52.)

Az idézett szövegrészlet amellett, hogy megfigyelhetjük, miként csúsztatja át a *genus artificiale* kategóriáját a *genus inartificiale* kategóriájába; s a kitágult világ különböző szegleteiben élő népeknek vallási misztériumaiban rejlő metszéspontok kiaknázására tett kísérletet regisztrálhatunk; egy harmadik szempontból is érdekes. A citátum szinte szószerinti átvétel Pázmány *Kalauzából*. Hogy ezt a részletet a minorita szerző majdhogynem egy az egyben kimásolta, mutatja, hogy még a hangjelölésben is követi a kardinálist. A minorita barát gyűjteményében rendszerint „K”-val, míg itt „Ch”-val írja le Kína nevét.

A beszéd egészét tekintve azonosítható a kardinális „harczó írása” kisebb-nagyobb szövegegységek kútfőjeként. Az egri minorita követve Pázmány szigorú logikai rendre épülő gondolatmenetét, a nem művészi bizonyítékok közül először a Szentírásból vett exemplumokhoz nyúl. Indításként a protestánsok által a Szent Könyv részeként el nem fogadott, de példaadóként használt két iratot, a Makkabeusok és Tóbiás könyvét citálja.²¹⁷ Ezek után tér át a kereszténység egésze által elfogadott könyvekben lelhető bizonyságok tárgyalására. Itt a vitatott locusok katolikus exegézis által adott magyarázatát közli.

Már az egyházatyák korában elkezdődött, de igazán a hitviták korában kristályosodtak ki az egy-egy problémás kérdés támogatására vagy cáfolására szolgáló érvelési módok. Ezek rendszerezésére bibliai textusok esetében konkordanciák, míg auktoroknál florilégiumok és kompendiumok – láthattuk, hogy ilyen munkát a minorita barát is szerkesztett²¹⁸ – segítségével valósult meg. Kelemen Didák és Bernárd Pál disszertáció elején elemzett eljárásához hasonlóan az egri minorita barát afféle kompendiumként használta Pázmány

---

²¹⁷ Ács Pál a Szent Makkabeusok történetének XVI. századi magyar irodalomban fellelhető protestáns adaptációról szóló tanulmányában hangsúlyozza, hogy a történet példázatként számukra is elfogadható volt: “A szentek kultuszáról példájuk követésére, az ereklyéről az exemplumra helyeződik a hangsúly. [...] A protestánsok persze nem imádkoznak hozzájuk, nem kérik közbenjárásukat többé – de belehelyezkednek szerepükbe, egyé válnak velük. Az egész »Isten ostora« alá vetett közösség, az egész ország ily módon a mártíromság útjára lép. A törökkel szemben egyelőre nem Júdás Makkabeus harcos elszántságát, hanem a hét mártír Makkabeus példáját tartják követendőnek.” ÁCS Pál, *A Szent Makkabeusok nevei: Pseudo Josephus mint Sztárai Mihály, Bornemissza Miklós és Zombori Antal forrása*, ItK, 1997, 213.

²¹⁸ *Succursus rhetoricus...*, 2. jegyzetben.

polemizáló kötetét. Nem riadt vissza a szó szerinti átemeléstől sem, de a készen kapott szövegrészletet saját céljaihoz igazítva túllép a kópia fogalmán, önálló retorikai művet hoz létre.²¹⁹ Álljon itt ennek demonstrálására egy-egy hosszabb szakasz Pázmány és Török Damaszcén munkájából.

A *Kalauz*ban megtalálható szöveg a következő:

„A Halottakért valo imádkozásról, világos példánk vagyon a Judas Machabeus cselekedetiben. Mert mikor az ő vitézi közzül sokan elvesztek vólna egy harczon, sommát szede, és Jerusálenbe küldé a Halottakért Aldozatokat szolgáltatnának. Mert, †noha némellyek a megöletett Vitézek közzül vétkeztek, Jamina várasa praedájában eldugogtván: de, mivel megbánhatták ezt a vétket az utólso órájokban a harc idején, Machabeus azt ítélte felöllök, hogy Isten szerént vólt kimúlások: *Confiderabat, quod hi, qui cum piet ate dormitionem acceperrant, optimam haberentrepositam gratiam*; azért rendelé, hogy Aldozatokat szolgáltatassanak érettek. Így fejezi bé ezt az Irás: *Sancta, & salubris est cogitatio pro Defunctis exorare, ut a peccatis solvantur*; Szent, és üdvösséges gondolat a Hóltakért imádkozni, Hogy Bűnöktül (az-az, Bűnökkel érdemlett szenvedésektül) mególdoztassanak.

Azt mivelik itt az Ujitók, amit Alexander, a Gordius-túl kötött csomóval, mellyet mikor ki nem fejthetne, késsel nyúla hozzá, és elmetelé: ők is, ezért a mondásért, nem akarják a Sz. Irás közzé a Machabeus könyveit, De ennek előtte megmutatók, hogy azon úton tudgyuk, hogy a Machabeusok könyve Sz. Irás, mellyen a töb Könyveket; tudni illik a Ecclesia Tradiciojá-ból. Aminémű dolgokkal akarják az Ujitók felfogatni hitelét a Machabeus könyveinek; Albericus Gentilis, †Calvinista tudós ember, magán valo könyvben, azokat mind szépen megfejt, és erőtlennek mutattya. Hogy, aki a Machabeusok könyvét írta, megismérte szóllásának nem olly fényesen folyását, 2. Machab. 15. v. 39. nem csuda: mert az Apostolok, és Proféták, sokszor nyelvök fogyatkozását megvallyák.

---

²¹⁹ Itt szükséges megjegyezni, hogy az érsek közvetlenül kimutatható hatása Török Damaszcén prédikációiban már nem annyira jelentős, mint a korábbi korokban. Az előzőleg tárgyalt káromkodással kapcsolatos prédikáció pl. csak nyomokban emlékeztet az érsek *A nyelvenek vétkeirül* írt beszédére, ez esetben inkább csak a közös témából eredő reminiscenciáról beszélhetünk.

Más példánk is vagon a Halottért valo imádkozásról, 3. Reg. 2. v. 33. holott Salamon, az ő meghólt Attyának Davidnak, Istentül békességet kért: David autem sit pax usque in aternum a Domino. A Halottakért valo Alamisnárul, tanuságunk vagon a Tobiás könyvében...” (Igazságra vezérlő kalauz, 992–993.)²²⁰

Ez Török Damaszcén interpretálásában így hangzik:

„A halottakért valo imádságról világos példánk vagon a Judás Makabeus tselekedetében, amint a 2. Könyv. 12.-ben lehet olvasni. Mikor az ő vitézi közzül sokan elveszetek vólna egy hartzon, pénzt szede, hogy a meghóltakért áldozatott mutassanak bé. Mert noha némellyek a megölettetett vitézek közzül vitézek közzül vétkeztek, Jamina városa prédájából eldugogatván, de mivel megbánhatták ezt a vétket utolsó orájokban a hartz idején. Makabeus ezt mondgya felölök hogy Isten szerént vólt kimulások, azért rendelé hogy áldozatot mutassanak bé érettek. S így fejezé bé az Irás: Sancta ergo & salubris est cogitatio pro desunctis exorare, ut a peccatis solvantur. Szent és üdvösséges gondolat a halottakért imádkozni, hogy a bűnöktől megoldoztassanak. De tudom én, azt mondgyák, kik ezen igazságot tagadgyák, hogy ők a Makabeusok könyveit nem ismérik a Szent Irás könyveinek törvényes laistromában lenni. Én aki a Makabeusok két első könyvét valóságos Szent Irásnak megismérem, ha arra reá állnék is, hogy ne légyen a Makabeusok könyve a Sz. Irás könyveinek törvényes laistromában, még is elérném tzéomat. Mert tsak engednek e Makabeusok könyveinek annyi igazságot az ellenkező atyafiak is, amennyit Liviusnak, Kurtziusnak, Plutárkusnak. Ha tehát amit ezek leírnak hiszik, kell hinni legalább emberi hittel a Makabeusok historiájából, hogy még Kristus ideje előtt is szokás vólt a Zsidóknál a halottakért valo imádság. Én evvel megelégszem.

A halottakért valo alamisnáról tanuságunk vagon Tobiás könyvében...” (T.D.52–54.)

Mint megfigyelhettük, a két citátum sokáig párhuzamosan fut, szinte teljesen megegyezik. Ám amikor az esztergomi érsek teológiai munkája az ellenkező tanok ellen erős hangú

---

²²⁰ PÁZMÁNY Péter, *Hodogeus: Igazságra vezérlő kalauz*, Pozsony, 1637³, 992–993. (Hasonmás kiadása: Bp., Balassi Kiadó, 2000.)

támadást intéz, akkor a XIX. századi minorita prédikációszerző enyhébb tónusra vált. Megelégszik azzal, hogy a vitatott irat jellemző olvasatát követve, mint történeti könyvet értelmezze ezt a protestánsok által nem kanonizált iratot. Sőt a közös pont keresésében odáig merészkedik, hogy a tézis szintjén megengedi a Szent Könyv profanizálását, egyszerű történelmi forrásként való kezelését. A hitszónoklat tárgyát ugyanis nem a purgatórium tanának bizonyítása képezi, hanem a katolikus egyház védelme a bálványozás és haszonkeresés vádjával szemben. Tehát a prédikáció felszínileg és elsődlegesen apologetikus jellegű, bár témája inkluzíve magába zárja a polemikus élt.

A hitvédelem sikerességéhez egy lépéssel közelebb visz, ha kimutatja, hogy az Ószövetség népének körében – mely az Anyaszentegyház *praefigurációja* – szintén megvolt ez a hagyomány. Elhagyja ugyanakkor Pázmány Salamonról szóló bekezdését, mivel az nem viszi közelebb kitérőt céljához. Ugyanis nem az képezi beszéde tárgyát, hogy kell-e imádkozni az elhunyt lelki üdvéért, hanem az, hogy ennek intézményesített formája jogos-e. Az exemplumokkal való bizonyítás végső fokozataként, az ősegyház és a katolikus felekezet önazonosságának és kontinuitásának alátámasztására az Újszövetség felekezeti hovatartozásától függetlenül elfogadott könyveire és az egyházatyák tanításaira hivatkozik. Megfigyelhetjük, hogy utolsóként lépteti fel a tekintélyérveket, és az ezzel szoros egységet képező egyházi tradíciót. Török Damaszcén a prédikáció zárlatában már nem érvel, hanem a tételt bizonyítottan tartva határozottan kijelent.

8) Summázat

Az irodalmi igényű megnyilatkozást a világmegértés, az „én” világhoz való ill. a világ „én”-hez való viszonyának felmérésére tett kísérlet és az önkifejezés vágya indukálja. E bonyolult viszonyrendszer kifejezésére médiumként a tartalmi és formai jegyek alapján rendeződő műfajok funkcionálnak, amelyek a tradíció segítségével beleilleszkednek az irodalom folyamába, de dinamikus képződményként minden egyes új felhasználással újradefiniálják önmagukat. Az irodalmi tudatban a műfajok intézményesülnek és újratereztődnek, amely intézményesülést és újratereztődést egyszerre rögzíti és mozgatja a befogadó által generált elváráshorizont, ill. a szerzőnek az elődök és kortársak irodalmi modelljeihez való igazodás. Épp ezért, amit a hagyományos poétikaelméleti megközelítésmód alkotói produktumként kezelnek, az „sokkal inkább egy-egy korszak irodalmi-művészeti tudatának, stíluskonfigurációjának, irodalmi diszkurzusrendjének és lehetséges alkotásmódjainak a szerzői alkotásban megvalósult interakciójából” vezethető le.²²¹

---

²²¹ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Történetiség – megértés – irodalom*, Universitas Kiadó, Bp., 1995, 11.

Disszertációm utolsó fejezete a régi magyar irodalom talán legváltozatosabb műfajában, a prédikációirodalomban történő elmozdulások, horizontváltások részleges regisztrálására törekedett. A vizsgált folyamatot recepcióesztétikai, befogadás- és retorikatörténeti, irodalomszociológiai kontextusba ágyazva a pragmatikai szempontú megközelítést igyekezett megvalósítani, mivel az alkotóra ható elméleti alapvetések és a gyakorlati megvalósulás között számos esetben igen nagy differencia figyelhető meg.²²² Épp ezért a nagyító alá vett korszakok ill. későbbi korok elméleti tapasztalataival való összevetést a kutatás a további elvégzendő feladatai közé sorolja.

Mindezek után zárásként már csak a címbe szereplő „klasszicizálódás” terminusnak a magyarázatára kell fordítani tekintetünk.

Stílustörténeti szempontból a barokk meghatározható úgy, mint műfajok szintézise által uralt korstílus a körülhatárolt műfaji keretek között dolgozó reneszánsz és klasszicizmus között.²²³ Pázmány Péter felfogásában a prédikáció még erősen őrzi humanista jellegét, amit a mérsékelt formakezelés is igazol. Ezzel szemben az őt közvetlenül követő korszak alkotói – bár a szövegszerűség szintjén többen is kimutathatóan kötődnek a kardinális életművéhez – a retorikai gyakorlat terén eltérnek tudós elődjüktől. Ennek a skolasztikus hagyományokat sejtető, allegorizáló írásmagyarázatot alkalmazó, miszticizmusba és teátrális jelenetekbe hajló hitszónoklat-típusnak a jellegzetes képviselője Csúzy Zsigmond. Ha a barokk kort úgy definiáljuk, hogy a vallás és az egyház utolsó nagy kísérlete a világi gondolkodás visszaszorítására, akkor Csúzy Zsigmondban ennek az időszaknak karakterisztikus alakját fedezhetjük fel. Ám az általa megvalósított prédikációs modell a szövegek, s ezáltal a befogadók túlzott meg- és leterheltsége miatt követhetetlennek, zsákutcának bizonyult.

Török Damascén észlelve a megváltozott miliőt, a prédikátori működését befolyásoló tényezőket, már egész más aspektusból közelíti a hitszónoklat műfaját. A modern eszmék szellemisége, az abban rejlő vallást érintő veszélyek a századforduló értelmiségének élvonalába tartozó egyházi író számára egyszerűen nem lehetett ismeretlen. S a templomok padsoraiban helyet foglaló hívek közt is lassan szaporodik azoknak a száma, akik az új

---

²²²A szakirodalomban elhíresült példa, hogy első magyar nyelvű homiletika szerzőjének, a protestáns Medgyesi Pálnak a prédikáció bevezetéséről vallott elméleti tézisei és a gyakorlati megvalósulás között igen éles eltérést figyelhetünk meg. Vö. BARTÓK István, *Medgyesi Pál: Doce praedicare: Az első magyar nyelvű egyházi retorika*, ItK, 1981, 10.

²²³ Az 1960-as évek elején a hazai barokk fogalmának ilyen szempontú meghatározása körül élénk polémia bontakozott ki. Vö. KLANICZAY Tibor, *A magyar barokk irodalom kialakulása I-II.*, ItK, 1960, 319–340. ill. 443–461.; TARNAI Andor, *Vita a magyar barokk irodalom kialakulásáról*, ItK, 1960, 626–628.; KLANICZAY Tibor, *Reneszánsz és barokk = Reneszánusz és barokk*, Szukits Könyvkiadó, Szeged, 1997².

filozófiai tanokról információkkal rendelkeznek; esetleg határozott ismeretek birtokában vannak. A racionalitáson és empirizmuson alapuló modern eszmék ellenében csak egy, az ésszerűséget és tapasztalati tényeket figyelembe vevő ígéhirdetői gyakorlat veheti fel sikerrel a versenyt. Tehát szükségszerűvé vált, hogy a prédikációirodalom is beilleszkedjen abba a folyamatba, amely hazánkban a XVIII. század utolsó harmadában indult meg látványosan, s a műnemek különböző műfajainak formatisztulását eredményezte. Így joggal érezhetjük egymáshoz közel a Török Damascén munkásságában kibontakozó gyakorlatot és a Lajay tézisei alapján Kaprinai Istvánnál is megfogalmazott elméleti alapvetést, amely a késő barokk „seicento modor” igényében fogant retorikát a felvilágosodás és a klasszicizmus irányába terelte. Egyrészt tehát ezt érthetjük a prédikáció „klasszicizálódásán”.

Csúzy hitszónoklatainak szerkezetéről joggal állapítja meg Tasi Réka, hogy „leginkább a gyakori kitérők miatt nem követhető nyomon könnyedén, az argumentáció logikai felépítése az egyéb retorikai eljárások miatt háttérbe szorul, s a megszerkesztettség tudatosításának igénye csak ritkán jelenik meg közvetlenül a szövegben”.²²⁴ Azonban a Csúzyt követő kor hitszónokától, mint pl. Török Damascéntól a modern kihívások korszerű formahasználatot követeltek meg. A prédikációval szemben a befogadó részéről megjelenik a hihetőség és valószerűség elváráshorizontja, amely a hitszónoklatot mind stiláris, mind pedig szövegszerkesztési szempontból erős logikai rendbe kényszerítette. „Az inventio és részeinek tárgyalása során a definíciók állandóan egymásból következnek, szorosan egymásra épülnek, a piramis köveihez hasonlóan rakódnak egymásra, így bármelyiket kihagynánk, helyén űr támadna. Aki viszont ennek az egész gondolatépítménynek birtokában van, mindig tudja, hogy annak melyik területét kell használnia, milyen gondolati formához vagy stilisztikai fogáshoz kell nyúlnia”.²²⁵ Az előbbi Bitskey István-idézet igaz Török Damascén prédikációirodalmára is, holott Pázmány Péter 170 évvel korábban kiadott hitszónoklatainak elméleti alapvetését fejtegeti. Az azonos irányba mutató jelenségek mögött azonban eltérő gyökerek rejlenek, hisz az érsek gyakorlatát a humanizmus tradíciói és a katolikus megújulás tridenti zsinat után kibontakozó retorikai követelményei hívták életre. De közös pontként jelentkezik, hogy mindkét szerző érzékeny időszakban, korszakhatáron élt.

A terjedelmes Pázmány-szakirodalom Fraknói monográfiája óta sokat finomítva, de már-már közhelyszerűen hangoztatja, hogy a kardinális szándékoltn elkülöníti polemizáló műveit és immanensen dogmatikus, de felszínileg elsősorban etikai-morális tartalmat megfogalmazó prédikációit. Az is tény, hogy az érsek által saját kezűleg sajtó alá rendezett

---

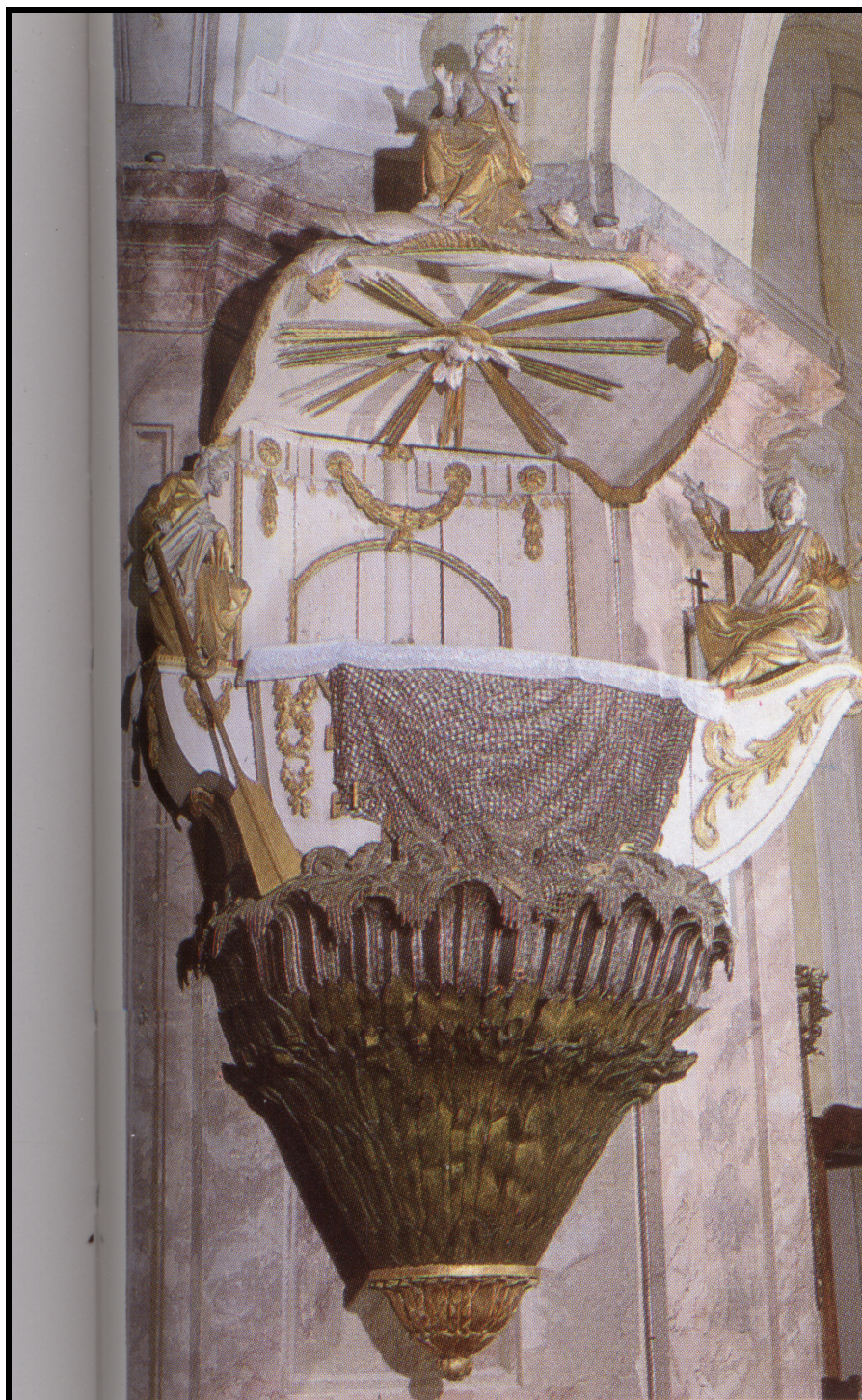
²²⁴ TASI Réka, *Retoricitás és popularitás...*, 704.

²²⁵ BITSKEY István, *i.m.*, 39.

hitszónoklatok között egy kivétellel – a báránybőrös farkasokról szólót leszámítva – nincs kifejezetten hitvitázó jellegű. Pázmány írt prédikációiban a mennyei boldogságról, írt a pokolról, de nem írt a purgatóriumról.

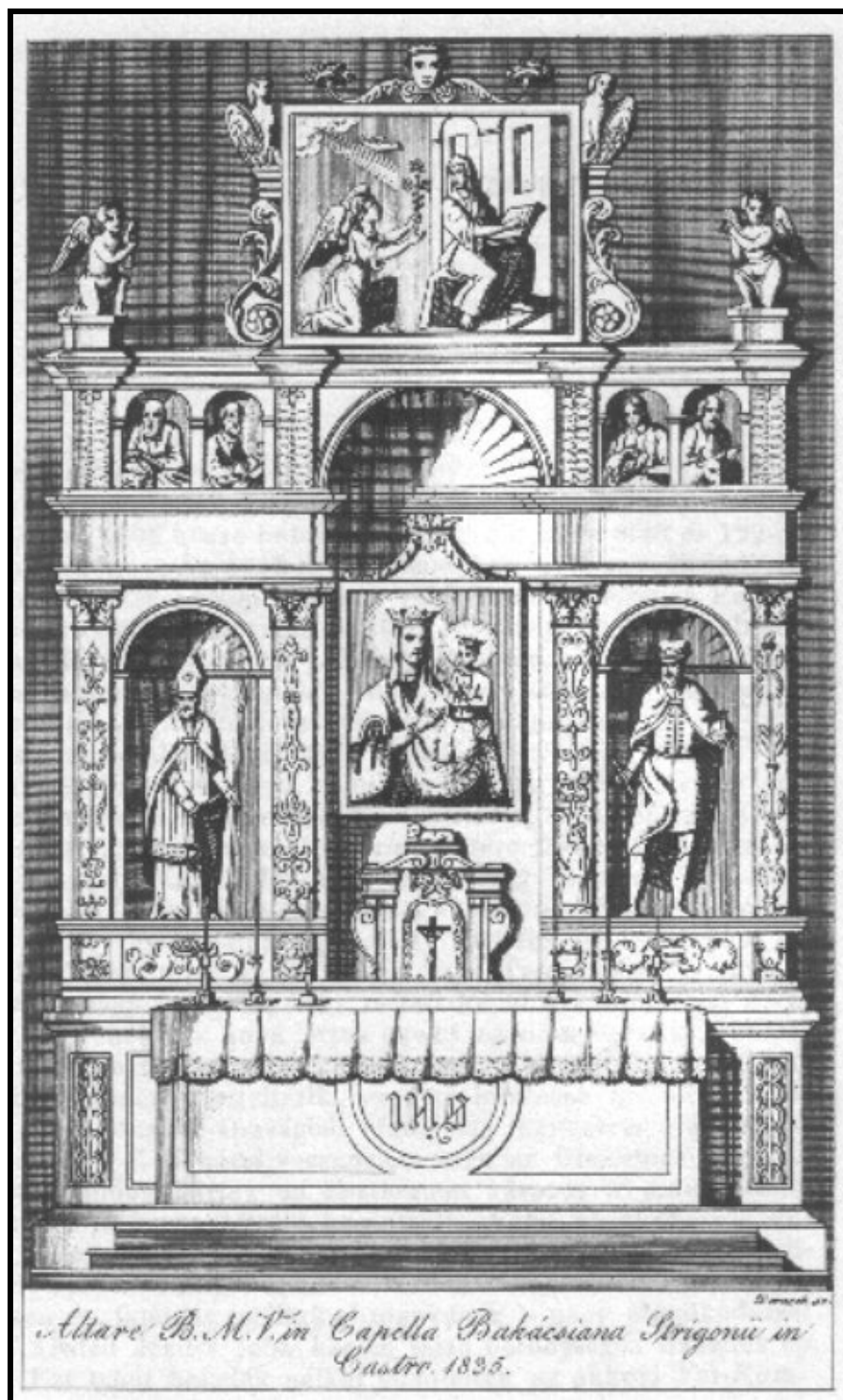
A követett retorikai eljárást tekintve a fikció szintjén azt mondhatnánk, hogy Török Damaszcén részletesebben tárgyalt beszéde a bíboros hiányzó, tisztítótűz mibenlétéről szóló hitszónoklata. Az eljárásbeli és felfogásbeli párhuzamokat alapul véve tehát a „klasszicizálódás” terminus használatát alátámasztja, hogy az egri minorita minden bizonnyal igazodik az általa alaposan ismert kánoni értékű pázmányi modellhez, azaz a prédikációk gyakorlati megvalósulását a közönség elváráshorizontja mellett a klasszicizmusra jellemző tudatos imitáció is inspirálta.

Képmelléletek

1. Hajó alakú szószék a Komárom-Esztergom megyei Császárs község
Szent Péter és Szent Pál-plébániatemplomában

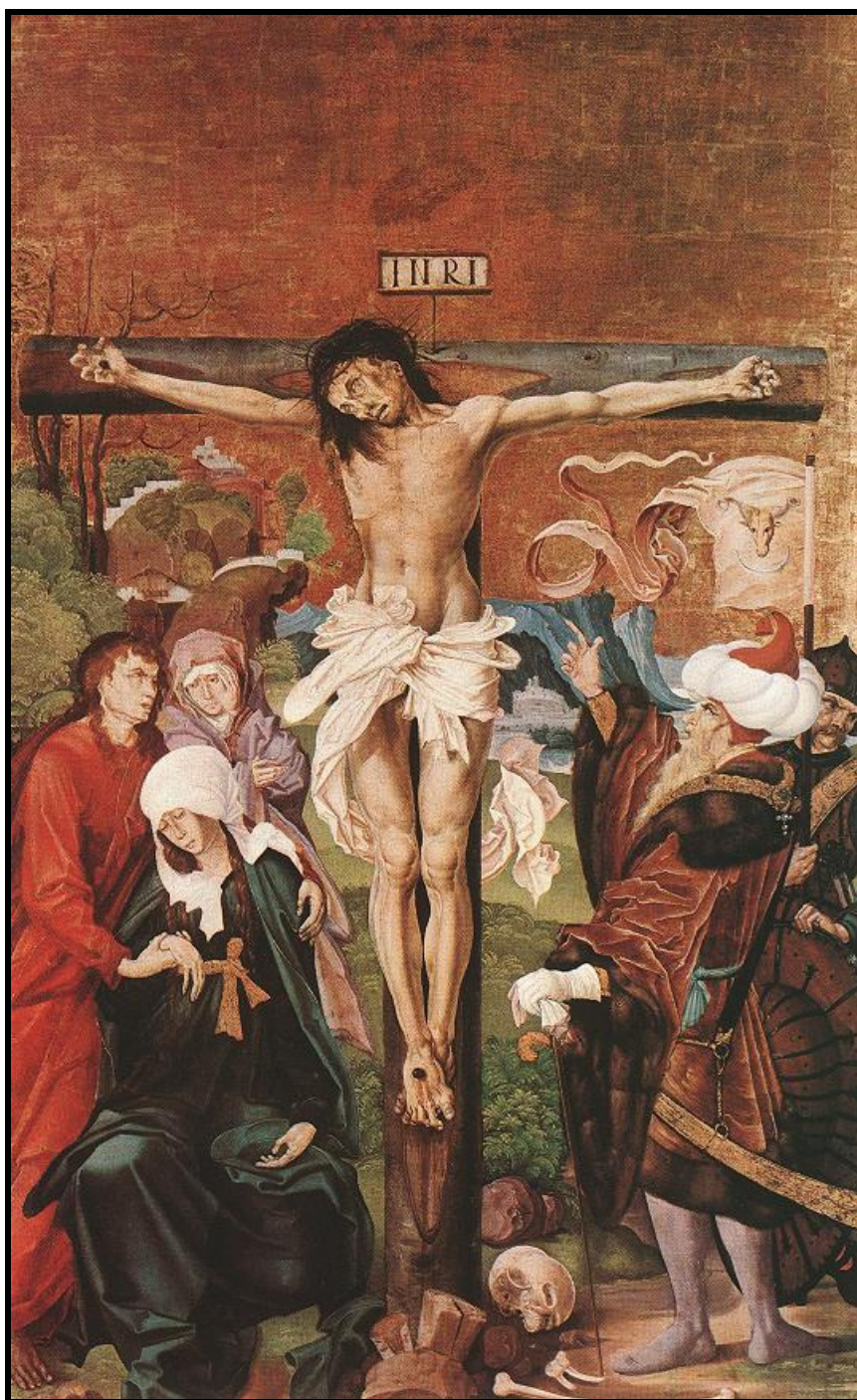
(forrás: DERCSÉNYI Balázs, HEGYI Gábor, MAROSI Ernő, TÖRÖK József, *Katolikus templomok Magyarországon*, Bp., Hegyi & Társa, 1992, 67.)

2. A Bakócz-kápolna oltárának legfelső jelenete az angyali üdvözlést ábrázolja
(forrás: www.templom.hu/phpwcms/index.php?id=14,368,0,0,1,0)

3. Fra Angelico *Angyali üdvözlés* c. képén a tipológiai exegetikának megfelelően annuntatio és Ádám és Éva édenkertből való kiűzése egyszerre jelenik meg
(forrás: *A korai reneszánsz (A művészet története)*, Bp., Corvina Kiadó, 1991, 193.)

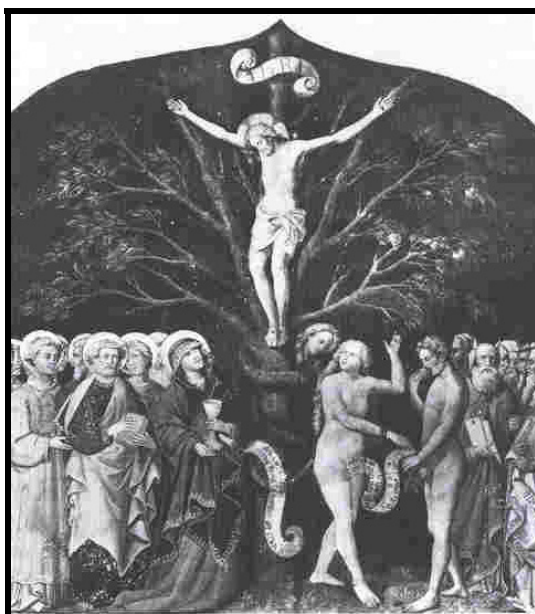

4. M. S. Mester *Kálvária* című festménye 1506-ban készült, a selmecebányai templom főoltárát díszítette

(forrás: A Magyar Nemzeti Galéria és az esztergomi Keresztény Múzeum „*Magnificat anima mea Dominum*”: M. S. Mester *Vizitáció-képe és egykori selmecebányai főoltára* című kiállításának – Magyar Nemzeti Galéria 1997. március 14 – május 25., főkurátorok, MIKÓ Árpád, POSZLER

Györgyi – internetes katalógusa

www.hung-art.hu/vezetes/msmester/index1.html)

5. Giovanni da Modena *Jézus a Bűnbeesés fáján*

Az élet fájára feszített Megváltó lábainál a bűnbeesés jelenete is megelevenedik

6. Hendrick Goltzius *Krisztus az élet fáján*

A kereszt tövében ülő Mária ölében a bűnbeesés almája is erősíti a tipológiai kapcsolatot az ősbűn és a Megváltás között

7. A Lignum crucist és Abor vitaet egyszerre megjelenítő kereszt tövében a bűnbeesés jelenetsora elevenedik meg
(forrás: H. KOLBA Judit, HAPÁK József, *Egyházak kincsei Magyarországon*, Bp., Kossuth Kiadó, 2008, 60.)

8. A tihanyi Szent Ányos bencés apátsági templom Jézus Szíve-oltárának részlete
(forrás: DERCSÉNYI Balázs, HEGYI Gábor, MAROSI Ernő, TÖRÖK József, *Katolikus templomok Magyarországon*, Bp., Hegyi & Társa, 1992, 197.)

9. A szegedi alsóvárosi ferences templom ún. Szentvér-oltára

(forrás: SZILÁRDFY Zoltán, *Ikonográfia – kultusztörténet: Képes tanulmányok*, Bp., Balassi Kiadó, 2003, XXIII. tábla)

10. A zsigrai (zsegrai) freskó

(forrás: RADOCSAY Dénes, *Falképek a középkori Magyarországon*, Bp., Corvina, 1977, 88. kép)

Irodalomjegyzék

Források

BERNÁRD Pál, *Lelki beszélgetés...*, Kassa, 1735.

CSÚZY Zsigmond *Zengedező sip-szó*, Pozsony, 1723.

CSÚZY Zsigmond *Evangeliomi trombita*, Pozsony, 1724.

CSÚZY Zsigmond *Kosárba rakott aprolékos morzsalék*, Pozsony, 1725.

HELMECZI KOMORÓCZI István, *Igasság paisa*, Miaburg [Utrecht], 1741.

KELEMEN Didák *Búza fejek...*, Kassa, 1729.

KELEMEN Didák *Urnapí és Sz. Antal napí preadikatzok*, Kassa, é.n.

TÖRÖK Damaszcén, *Vasárnapi és ünnepnapí prédikátziók*, 1-4 szakasz, Eger, 1802-1805.

Forráskiadványok

A magyar kritika évszázadai 1.: A kezdetektől a romantikáig, írta és összeállította TARNAI Andor és CSETRI Lajos, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981.

APOR Péter, *Metamorphosis Transylvaniae*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978.

A néma barát megszólal: Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből, szerk. és s. a. r. MADAS Edit, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1985.

Bethlen Kata önéletírása: Előljáró beszéd a keresztyén istenfélő olvasóhoz, szöveget gondozta, jegyzetelte BITSKEY István, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984.

Csíksomlyói nagypénteki misztériumok, kiadta és előszó FÜLÖP Árpád, Bp., Franklin Társulat, 1897.

DERCSÉNYI Balázs, HEGYI Gábor, MAROSI Ernő, TÖRÖK József, *Katolikus templomok Magyarországon*, Bp., Hegyi & Társa, 1992.

ERDÉLYI Zsuzsanna, *Hegyet hágék, lőtőt lépék: Archaikus népi imádságok*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1976.

Énekek éneke, utószó KOMORÓCZY Géza, Bp., Magyar Helikon, 1980.

Értekezés a türelmességről Jean Calas halála alkalmából, ford. RÉZ Pál = VOLTAIRE *válogatott filozófiai írásai*, szöv. gond., LUDASSY Mária, Bp., Akadémiai Kiadó, 1991.

Feljegyzések a mi urunkról, Jézus Krisztusról, amely Pontius Pilátus idejében készült = Csodás evangéliumok (Apokrif iratok), szerk. DÖRÖMBÖZI János, Bp., Telosz Kiadó, 1996.

Ferences iskoladrámák I.: Csíksomlyói passiójátékok 1721-1739, szerk. DEMETER Júlia, KILIÁN István, PINTÉR Márta, Bp., Argumentum Kiadó - Akadémiai Kiadó, 2009.

- Venantius FORTUNATUS, *Himnusz a Szent Kereszthez = Babits Mihály versfordításai*, sajtó alá rendezte ROZGONYI István, Bp., Európa Könyvkiadó – Szépirodalmi Kiadó, 1961.
- Venantius FORTUNATUS, *A szent keresztről; Nagypénteki himnusz = SÍK Sándor, Himnuszok könyve: A keresztény himnuszköltészet remekei*, kísérő tanulmány RÓNAY László, Bp., Kairosz Kiadó, é.n.,
- HAJNAL Mátyás, *Szíves könyvecske*, Bécs, 1629.; hasonmás kiadása: szerk. HOLL Béla, KŐSZE GHY Péter, Bp., Balassi Kiadó, 1992 (Bibliotheca Hungarica Antiqua 27).
- H. KOLBA Judit, HAPÁK József, *Egyházak kincsei Magyarországon*, Bp., Kossuth Kiadó, 2008.
- JAKUBOVICH Emil, PAIS Dezső, *Ómagyar olvasókönyv*, Pécs, Danubia Kiadás, 1929.
- Kelemen Didák *második nagypénteki prédikációja*, s. a. r. és jegyzetelte MACZÁK Ibolya = *Tudományos diákköri dolgozatok*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2003.
- Galeotto MARZIO, *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv*, ford. KARDOS Tibor, Bp., Európa Könyvkiadó, 1977.
- PÁZMÁNY Péter, *Hodogeus: Igazságra vezérlő kalauz*, Pozsony, 1637³. (Hasonmás kiadása: Bp., Balassi Kiadó, 2000.)
- PÁZMÁNY Péter *összes munkái VI–VII. kötet*, s. a. r. KANYORSZKY György, Magyar Királyi Tudomány-Egyetem Nyomdája, 1903 ill. 1905.
- P. Kelemen Didák levelei (1714–1743)*, s. a. r. RÁKOS B. Raymund, Róma, 1978.
- P. Kelemen Didák műveiből*, vál. Rákos B. Raymund, Róma, 1985.
- Régi magyar prédikációk 16–18. század*, szerk. SZELESTEI NAGY László, Bp., Szent István Társulat, 2005.
- Francia irodalmi szalonok: Szemelvények a XVIII. század francia irodalmából*, szerk. és előszó, MADÁCSI László, Bp., Gondolat Kiadó, 1963.
- SZENT ÁGOSTON, *A keresztény tanításról*, ford. VÁROSI István, Bp., Szent István Társulat, 1944.
- SZENT JEROMOS, *Nehéz emberi léleknek nem szeretni*, ford., jegyzetelte és utószó ADAMIK Tamás, Helikon Kiadó, Bp., 1991.
- Temesvári Pelbárt válogatott írásai*, vál. V. KOVÁCS Sándor, Bp., Európa Könyvkiadó–Helikon Kiadó, 1982.
- TINÓDI Sebestyén, *Sokféle részögről = TINÓDI Sebestyén, Krónika*, s. a. r. SUGÁR István, Bp., Európa Kiadó, 1984.
- VOLTAIRE *válogatott írásai*, szerk. GYERGYAI Albert, Bp., Művelt Nép Kiadó, 1951.
- Zengedező sípszó: száz szemelvény a régi magyar egyházi irodalomból I–II.*, szerk. és jegyzetelte LUKÁCSY Sándor, Pécs, Jelenkor Kiadó, 2002 (Sion-hegyi Könyvtár).
- Szagrális képzőművészet a keresztény ókorban II.*, forr. vál., jegyz. BUGÁR István, Bp., Paulus Hungarus és Kairosz Kiadó, 2004

Szakirodalom

ÁCS Pál, *A Szent Makkabeusok nevei: Pseudo Josephus mint Sztárai Mihály, Bornemissza Miklós és Zombori Antal forrása*, ItK, 1997.

ADAMIK Tamás, A. JÁSZÓ Anna, ACÉL Petra, *Retorika*, Osiris Tankönyvek, Bp., 2004, 377.

A korai reneszánsz (A művészet története), Bp., Corvina Kiadó, 1991.

ANGYAL Endre, *Csúzy Zsigmond magyarsága*, ItK, 1957, 216–226.

A magyarság néprajza, III, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, é.n.

A régi magyar képevers, válogatta, bevezető tanulmányt írta KILIÁN István, Miskolc – Bp., Felsőmagyarország Kiadó – Magyar Műhely Kiadó, 1998.

A sensus litteralis hermeneutikai kérdései, az összefoglalót írta és a tanulmányokat válogatta FABINY Tibor, Hermeneutikai Kutatóközpont, Bp., 2001.

Erich AUERBACH, *Figura*, ford. Bernáth Gyöngyvér = *A hermeneutika elmélete (Ikonológia és Műelemzés 3)*, szerk. FABINY Tibor, JATEPress, Szeged, 1998, 17–58.

Erich AUERBACH, *Tipológiai szimbolizmus a középkor irodalmában = A tiplológiai szimbolizmus (Ikonológia és Műértelmezés 4.)*, szerk. FABINY Tibor, JATEPress, Szeged, 1998, 181–188.

Mihail BAHTYIN, *A beszéd műfajai = Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*, szerk., Kanyó Zoltán és Síklaki István, Bp., Tankönyvkiadó, 1988, 246–281.

BAKOS József, *A szitkozódás, a káromlás, a becstelenítés nyelvi formái Eger város régi jegyzőkönyveiben*, MNy, LXXIII, 119–124 és 241–246.

BÁLINT Sándor, *Karácsony, húsvét, pünkösd: A nagyünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából*, Bp., Szent István Társulat, 1989.

BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium: A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I. kötet*, Bp., Szent István Társulat, 1977.

BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium II*, Szeged, Mandala Kiadó, 1998.

BÁN Imre, *A magyar barokk próza változatai = BÀN Imre, Eszmék és stílusok*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1976, 186–203.

BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1970.

BARANYAI László, *A francia nyelv és műveltség Magyarországon a XVIII. században*, Bp., 1920.

BARTÓK István, *A Grammatica Hungarolatina (1539) szaknyelvi jelentősége*, Iskolakultúra, 2009/10, 96–100.

BARTÓK István, *Medgyesi Pál: Doce praedicare: Az első magyar nyelvű egyházi retorika*, ItK, 1981.

Isidor BAUMGARTNER, *Pasztorálszichológia (Interdiszciplináris szakkönyvtár 4.)*, Bp., Semmelweis Egyetem – Párbeszéd Alapítvány – HÍD Alapítvány, 2006.

- BAYER Alice *Marmontel hatása Magyarországon*, Bp., Korvin Testvérek Könyvnyomdája, 1916.
- BENEDEK András, *A francia szellemesség a XVIII. században*, Bp., 1936.
- Bibliai lexikon*, szerk. CZEGLÉDY Sándor, Bp., 1931.
- BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, Bp., 1976.
- BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi Kiadó, 1995.
- BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világnézet: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1979.
- Thomas BOSTON, *Az emberhalászat művészete (Puritán tanítók 8.)*, Kolozsvár, 2003.
- Daniel BOURGEOIS, *Az egyház pasztorizációja*, Agapé-Ferences Nyomda és Könyvkiadó, Szeged, 1999.
- Jerome BRUNER, *A gondolkodás két formája = Narratív pszichológia (Narratívák 5.)*, szerk. THOMKA Beáta és LÁSZLÓ János, Bp., Kijarat Kiadó, 2001, 27–57.
- Rudolf BULTMANN, *A tipológiának mint hermeneutikai módszernek eredete és értelme = A tipológiai szimbolizmus (Ikonológia és műelemzés 4)*, szerk. FABINY Tibor, Szeged, JATEPress, 1998, 123 – 132.
- Rudolf BULTMANN, *Az Újszövetség teológiája*, Bp., Oziris Kiadó, 1998.
- Rudolf BULTMANN, *Történelem és eszkatológia*, ford. BÁNKI Dezső, Bp., Atlantisz Könyvkiadó, 1994.
- CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *A magyar nyelv értelmező szótára E–Hym*, Pest, 1864.
- CSÁK Alajos Czirjék, *Kelemen Didák csodás élete és működése*, Miskolc, Magyar Jövő Nyomdaüzem, 1927.
- CSORBA Dávid *Egy eltűnt prédikáció margójára. Szentpéteri István: Ördög szára bordája*, Egyháztörténeti Szemle 2 (2001/1), 68–93.
- Decus solitudinis::Pálos évszázadok*, szerk. ŐZE Sándor, SARBAK Gábor, Bp., Szent István Társulat, 2007. (Művelődéstörténeti műhely. Rendtörténeti konferenciák 4/1)
- ECSÉDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában: 1473–1800*, Bp., Balassi Kiadó, 1999.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, *Amor sanctus = A szerelem kertjében*, szerk. HOPPÁL Mihály, SZEPES Erika, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987.
- ERŐSS Alfréd, *Lelkipásztori néprajz*, Gloria nyomda, Gyulafehérvár, 1998.
- ESZE Tamás, *Tábori papok Rákóczi hadseregében*, Egyháztörténet, 1943, 44–109.
- FERENCZI László, *Voltaire a XVIII. századi Magyarországon = „Sorsotok előre nézzétek”: A francia felvilágosodás és a magyar kultúra*, szerk. KÖPECZI Béla és SZIKLAY László, Bp., 1975, 183–200.
- Northorp FRYE *Kettős tükör: A Biblia és az irodalom*, ford. Pásztor Péter, Európa Kiadó, 1996.

- FABINY Tibor, *A keresztény hermeneutika kérdései és története: I. A prekritikai korszak, az első századtól a reformáció koráig*, Bp., Hermeneutikai Kutatóközpont, 1998.
- FRAKNÓI Vilmos, *Pázmány Péter*, Bp., Franklin-Társulat, 1886.
- GÁBOR Csilla, *Káldi György prédikációi: Források, teológia, retorika*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001.
- Kenneth J. GERGEN, Mary M. GERGEN, *A narratívumok és az én mint viszonyrendszer = Narratív pszichológia (Narratívák 5.)*, szerk. THOMKA Beáta és LÁSZLÓ János, Bp., Kijárat Kiadó, 2001, 77–119.
- GÖRFÖL Tibor, KÁNITZ Mihály, *Teológusok lexikona*, Bp., Osiris Kiadó, 2002.
- GRANASZTÓI Olga, *A franciás műveltségű magyar arisztokrácia három különleges figurájának portréja könyvgyűjtő tevékenységük tükrében*, MKSz, 2000/1, 43–69.
- GRANASZTÓI Olga, *A tiltott francia könyvek sorsa Magyarországon: Válogatás a cenzúrahivatal aktáiból 1780–1810 = Sic Itur ad Astra 2000/4*, 47–76.
- HELTAI János, *A nyomtatott vallási vitairatok Magyarországon a 17. század első felében (1601–1655) = „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...”: Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk., HELTAI János és TASI Réka, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Miskolc, 2005, 115–174.
- HELTAI János *Geleji Katona István mint udvari prédikátor = Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)*, szerk., SZABÓ András, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2005 (Historia Litteraria, 18.), 149–163.
- HORVÁTH Mária, *Pázmány Péter Posonban löt praedikatiója és Torday János = Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatások 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006 (Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok, 6), 85–111.
- Johan HUIZINGA, *A középkor alkonya*, ford. SZERB Antal, Bp., Európa Könyvkiadó, 1996.
- JAKAB Viktória, KILIÁN István, *A Biblia, a liturgia és a misztériumdráma hatása a nyírbátori Krucsay-oltár mesterére*, Rajztanítás, 1982, 4–5–6. sz.
- Hans Robert JAUß, *A hitvita = Az irodalom elméletei V.*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 1997, 143–179.
- JOÓ Tibor, *A sajládi pálos kolostor = A Herman Ottó Múzeum évkönyve (különnyomat)*, Miskolc, 1979.
- JUHÁSZ Miklós, *XVIII. századi babonák és ördögösségek*, Ethnographia, 1944, 97–99.
- JUHÁSZ Miklós, *XVIII. századi egyházi szónok a divatról*, Ethnographia, 1944, 43.
- Katolikus lexikon*, Bp., A Magyar Kultúra Kiadása, 1933.
- KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a XVII. században*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1998.
- KECSKEMÉTI Gábor, *Teológia és retorika a régi magyar prédikációirodalomban = A magyar művelődés és a kereszténység (La civiltà ungherese e il cristianesimo): A IV. Nemzetközi*

- Hungarológiai Kongresszus előadásai (Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14.), szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, SÁRKÖZY Péter, Bp. – Szeged, 1998, 743–753.
- KISBÁN Emil, *A magyar Pálosrend története II*, Bp., Pálos rend kiadása, 1940.
- KLANICZAY Tibor, *A magyar barokk irodalom kialakulása I–II.*, ItK, 1960, 319–340 ill. 443–461.
- KLANICZAY Tibor, *Reneszánsz és barokk = Reneszánsz és barokk*, Szukits Könyvkiadó, Szeged, 1997².
- KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *A Szent Vér tisztelete Magyarországon = Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, szerk. FÜGEDI Erik, Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1986, 76–117.
- KOCSOR Erika, *Egy régi költői eljárás a XVII. századi prózaíróknál: Az anagrammák poétikája*, ItK, 1989/3, 273–280.
- KOLTAY-KASTNER Jenő, *A magyar irodalmi barokk*, Budapesti Szemle, 1944, 65–77. ill. 113–133.
- KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Történetiség – megértés – irodalom*, Universitas Kiadó, Bp., 1995.
- Jacques LE GOFF, *Az értelmiség a középkorban*, Bp., Osiris Zsebkönyvtár, 2000.
- Niklas LUHMANN, *A műalkotás és a művészet önreprodukciója = Testes Könyv I.* (deKONKÖNYVek 8.), szerk. KISS Attila Atilla, KOVÁCS Sándor s.k., ODORICS Ferenc, Szeged, Ictus és Jate, 1996, 113–161.
- Niklas LUHMANN, *Bevezetés a rendszerelméletbe*, ford., BRUNCZEL Balázs, Bp., Gondolat Kiadó, 2006.
- Luhmann-könyv*, szerk., BANGÓ Jenő, KARÁCSONY András, Bp., Rejtjel Kiadó, 2002.
- LUKÁCSY András, *Kiment a ház az ablakon: Költészet és játék*, Bp., Gondolat Kiadó, 1981.
- LUKÁCSY Sándor, *A kitagadott irodalom = Uő, Isten gyertyácskái*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 1994, 7–22.
- LUKÁCSY Sándor, *A tűz szónoka = Uő, Isten gyertyácskái*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 1994, 198–216.
- LUKÁCSY Sándor, *Az állam lelke: Machiavelli és a régi magyar egyházi irodalom = Uő., A végtelen jövő: Irodalmi tanulmányok*, Bp., Balassi Kiadó, 1998, 61–69.
- LUKÁCSY Sándor, *Isten gyertyácskái: Metaforák a régi magyar prédikációkban = LUKÁCSY Sándor, Isten gyertyácskái*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 1994, 115–160.
- LUKÁCSY Sándor, *Kelemen Didák nagypénteke = Uő, A végtelen jövő*, Bp., Balassi Kiadó, 1998, 45–49.
- LUKÁCSY Sándor, *Kuruc pap? = Uő, Isten gyertyácskái*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 1994, 217–236.
- LUKÁCSY Sándor, *A szőlőfák gyümölcse: A prédikáció mint irodalmi műfaj*, Tiszatáj (Diákmelléklet), 1996/4.
- LUKÁCSY Sándor, *„Trombita, kürt, tanító vagyok”: Prédikátorok – hivatásukról, műfajukról = Uő, A végtelen jövő*, Bp., Balassi Kiadó, 1998, 15–35.

- LUKÁCSY Sándor, *Újévi ajándékok: Egy magyar prédikációtípus = Uő, Isten gyertyácskái*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 1995, 181–197.
- MACZÁK Ibolya, *Úrnapi tanítások (Kelemen Didák prédikációi az Oltáriszentségről) = Publicationes Universitatis Miskolcensis: Tanulmányok Kelemen Didák tiszteletére, a 2008. április 17–18-án megrendezett konferencia előadásai*, szerk. HORVÁTH Zita, Miskolc, 2008, 19–29.
- MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás a 17–18. századi prédikációkban*, Bp., WZ Könyvek (Szépművés Bt.), 2009.
- Magyar Katolikus Lexikon III, Éhi – Gar*, főszerk. DIÓS István, Bp., Szent István Társulat, 1997.
- Magyar Katolikus Lexikon V, Homo – J*, szerk. Dr. DIÓS István, Bp., Szent István Társulat, 2000.
- Magyar Katolikus Lexikon VII, Klacs – Lond*, szerk. Dr. DIÓS István, Bp., Szent István Társulat, 2002.
- Magyar Katolikus Lexikon VIII, Lone – Meszl*, szerk. Dr. DIÓS István, Bp., Szent István Társulat, 2003.
- MAKOLDY Sándor, *A káromkodás elterjedése és büntetése hazánkban 1850-ig*, Ethn, 1926, 122–31. és 167–82.
- Marshall MCLHUHAN, *A Gutenberg-galaxis: A tipográfiai ember létrejötte*, ford., KRISTÓ NAGY István, utószó, BENCZIK Vilmos, Bp., Trezor Kiadó, 2001.
- MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák forrásai, művelődés- és lelkiségtörténeti háttere*, Piliscsaba – Bp., PPKE BTK – Magyarok Nagyasszonya Ferences Tartomány, 2009.
- MIHALOVICS Ede, *A katolikus prédikáció története II.: Pázmány Pétertől napjainkig*, Bp., 1901.
- Minorita rend névtára*, Arad, 1882.
- MONAY Ferenc, *Adatok a magyarországi és erdélyi minoriták irodalmi munkásságáról*, Róma, 1953.
- OCSKAY György, *Pázmány Péter hatása Kelemen Didák prédikációiban*, ItK, 1982, 436–448.
- Friedrich OHLY, *A szavak szellemi jelentése a középkorban*, ford. BERNÁTH Árpádné = *Az ikonológia elmélete, (Ikonológia és Műértelmezés 1.)*, JATEPress, Szeged, 1997, 157–179.
- ŐRY Miklós, *Pázmány Péter tanulmányi évei*, Eisenstadt, 1970.
- ŐRY Miklós – SZABÓ Ferenc, *Pázmány Péter: Válogatás műveiből I. – Előszó*, Bp., Szent István Társulat, 1983.
- PIRNÁT Antal, *Fabula és história*, ItK, 1984, 137–149.
- PÓCSI Katalin, *Az állam és az egyház viszonyának értelmezése Lázár János Voltaire-fordítása tükrében*, MKSz, 2000/2 (116. évf.), 162–174.
- POGÁNY Péter, *A magyar ponyva tüköre*, Bp., Európa Könyvkiadó, 1978.
- Pszichológia*, szerk. Rita L. ATKINSON, Richard C. ATKINSON, Edward E. SMITH, Daryl J. BEM, Bp., Osiris, 1997.

- RADOCSAY Dénes, *Falképek a középkori Magyarországon*, Bp., Corvina, 1977.
- RÁKOS B. Raymund, *Ugye, atyafiak?!: Isten szolgálja P. Kelemen Didák, O.F.M. Conv. élete 1683–1744*, Róma, 1975.
- RÉTHEI PRIKKEL Márián, *Csúzy Zsigmond szavai*, Bp., Nyelvészeti Füzetek 59. sz, 1909.
- RÉVÉSZ Imre, *Melianus Gnatereth*, MKSz, 1937, 250.
- RÉZ Pál, *Voltaire világa*, Bp., Európa Kiadó, 1981.
- Paul RICOUER, *A kinyilatkoztatás eszméjének hermeneutikai megalapozása*, ford. BOGÁRDI SZABÓ István = Paul RICOUER *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Osiris, 1999.
- Paul RICOEUR, *Az Ádám-mítosz és a történelem „eszkatologikus” felfogása = A hermeneutika elmélete (Ikonológia és műelemzés 3)*, szerk. FABINY Tibor, Szeged, JATEPress, 1998, 93–126.
- Paul RICOUER, *Az én és az elbeszélte azonosság*, ford. JENEY Éva = Paul RICOUER, *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Osiris, 1999.
- RÓNAY György, *Szűzek koszorúja*, Vigilia, 1936/4, 114–121.
- RÓZSA Huba, *Bibliai őstörténet I.*, Bp., Pázmány Péter Katolikus Egyetem kiadványa, 1994.
- SÁNDOR István, *Magyar könyvesház, avagy a magyar könyveknek kinyomtatások ideje szerént való rövid említések*, Győr, 1803.
- Theodor R. SARBIN, *Az elbeszélés mint a lélektan tő-metáforája = Narratív pszichológia (Narratívák 5.)*, szerk. THOMKA Beáta és LÁSZLÓ János, Bp., Kijarat Kiadó, 2001, 59–76.
- SÍK Sándor, *Pázmány, az ember és író*, Bp., Szent István Társulat, 1939.
- SIMAI Ödön, *Csúzy Zsigmond szavai*, MNyr, 1911, 308–315; 356–364; 403–406; 453–458.
- SZABÓ G. Zoltán, SZÖRÉNYI László, *Kis magyar retorika: Bevezetés az irodalmi retorikába²*, Helikon Kiadó, 1997.
- SZELESTEI N. László, *A magyarországi Jézus Szíve-tisztelet kezdeteiről = Historicus Societatis Iesu: Szilas László emlékkönyv*, szerk. MOLNÁR Antal, SZILÁGYI Csaba, ZOMBORI István, Bp., METEM és Historia Ecclesiastica Alapítvány, 2007, 245–255.
- SZIGETI Jenő, *Az Ószövetség felfogása a halál utáni életről = Lélek, halál, túlvilág: Vallásteológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*, szerk. PÓCS Éva, Bp., Balassi Kiadó, 2001, 68–80.
- SZILÁRDFY Zoltán, *Ádám és Éva barokk kultuszának és ikonográfiájának nyomai Magyarországon = Uő, Ikonográfia – kultusztörténet: Képes tanulmányok*, Bp., Balassi Kiadó, 2003, 13–19.
- SZILÁRDFY Zoltán, *A szeged-alsóvárosi templom Purgatóriumról elnevezett Szent Vér-oltárának ikonográfiája = Uő, Ikonográfia – kultusztörténet: Képes tanulmányok*, Bp., Balassi Kiadó, 2003, 84–92.
- SZILÁRDFY Zoltán, *Szó és kép: Archaikus népi imádságok ikonográfiai párhuzama = Uő, Ikonográfia – kultusztörténet: Képes tanulmányok*, Bp., Balassi Kiadó, 2003, 102–116.
- SZIMONIDÉSZ Lajos, *Zsidóság és kereszténység*, Bp., Dante Kiadás, é.n.

SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái I. kötet Aachs – Bzenszki, Bp.*, Hornyánszki Viktor Akad. Könyvkereskedése, 1891, 950.; <http://mek.niif.hu/03600/03630/html>

Gerhard VON RAD, *Az Ótestamentum tipológiai értelmezése = A tipológiai szimbolizmus (Ikonológia és műelemzés 4)*, szerk. FABINY Tibor, Szeged, JATEPress, 1998, 123–132.

TÁLASI István, *Erkölcstörténeti adatok a XVIII. századból*, Ethn, 1938, 240–242.

TARNAI Andor, *Vita a magyar barokk irodalom kialakulásáról*, ItK, 1960, 626–628.

TASI Réka, *Az affektusok retorikája és Kelemen Didák prédikációi = Publicationes universitatis Miskolciensis: sectio philosophica tomus XIII. – fasciculus 1.*, Miskolc, 2008, 9–17.

TASI Réka, *Az isteni szó barokk sáfárai*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Nyomda, 2009 (Csokonai Könyvtár 45).

TASI Réka, *„Könyű vólna meg-torkolni”: Polemikus hang a 17–18. század fordulóján megjelent katolikus prédikációgyűjteményekben = „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...”: Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk., HELTAI János és TASI Réka, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Miskolc, 2005, 199–215.

TASI Réka, *Retoricitás és popularitás Csúzy Zsigmond prédikációiban*, ItK, 2001, 718–721.

TASI Réka, *„Trombita”, „sáfár” vagy mennyei kenyér osztogatója: Prédikátori szerepek egy 17. század végi kötetben = Könyv és Könyvtár 2003*, 99–114.

TASI Réka, *17–18. századi katolikus prédikációk küzdelme a kimondhatatlannal: A távolban maradó transzcendencia és a távolság megszüntetésének vágya a nyelvben = Könyv és Könyvtár 2004*, Debrecen, 2004, 65–86.

Christoph THEOBALD, *Az „eredendő bűn” – egy továbbra is vitatott tantétel*, Mérleg, 2004/2, 145–171.

VÖRÖS Imre, *Benyák Bernát ismeretlen Voltaire-fordítása*, ItK, 1979/2, 159–161.

VÖRÖS Imre, *Fejezetek XVIII. századi francia-magyar fordításirodalmunk történetéből*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1987.

Rolf ZERFASS, *Nevedet hirdetem: A homiletika alapelemei*, ford. VÁRNAI Jakab OFM, Szent István Társulat, Bp., 1995.

Elektronikus források

A könyvgyűjtő Sárközy István

www.csokonaicsurgo.sulinet.hu/sarkozy/sarkozy/konyvgyujto.html

A Magyar Nemzeti Galéria és az esztergomi Keresztény Múzeum *„Magnificat anima mea Dominum”: M. S. Mester Vizitáció-képe és egykori selmebányai főoltára* című kiállításának (Magyar Nemzeti Galéria 1997. március 14–május 25., főkurátorok: MIKÓ Árpád, POSZLER Györgyi) internetes katalógusa

www.hung-art.hu/vezetes/msmester/index1.html

A miskolci Minorita Plébánia weboldala,
<http://miskolc.minorita.hu/modules.php?name=Content&pa=showpage&pid=22>

Esztergom, Főszékesegyház: Mennyekbe felvett boldogságos Szűz Mária – Szt. Adalbert, szerk. és fényképezte VIZLER Imre
www.templom.hu/phpwcm/index.php?id=14,368,0,0,1,0

LÉNÁRNÉ SZABÓ Anikó, *Képi ábrázolások Pázmány Péter prédikációinak hátterében = Plaustrum seculi III.*, szerk. BÁRCZI Ildikó, http://sermones.elte.hu/?az=338tan_plaus_szaniko

Maczák Ibolya disszertációja
<http://www.btk.ppke.hu/db/06/1D/m0000161D.pdf>

Simon SCHAMA, *Genesis of Eden*
<http://www.dhushara.com/book/consum/sch/tree.htm>

Tihanyi Bencés Apátság honlapja
<http://tihany.osb.hu>

Tasi Réka disszertációja
<http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/3052/5/disszertacio.pdf>

XVI. Benedek pápa homíliája beiktatási szentmiséjén 2005. április 24-én
<http://uj.katolikus.hu/modules.php?name=News&file=article&sid=309>